

ЁШЛК 4/90

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

100
Апрель

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

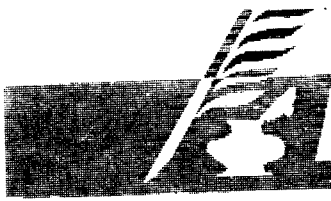
Бош муҳаррир:

Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚУЧҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Хуршид Даврон

Дилни фақат қутқаради ғам

* * *

Гўё чегарасиз,
Бепоён қумда
Адашиб юргандек кўзи кўр гадо
Бир фикр йўл излаб
Юрар онгимда —
У мени бир куни қиләди адо.

Адо бўлгунимча
Уни ўйлайман,
Адо бўлгунимча уни сўйлайман.
Уни қулоғи кар
Одамлар аро
Ҳар куни энтикиб, бўзлаб куйлайман.

Сўйласам азобдир,
Сўйламасам — ғам,
Ярадек эслатар ўйламасам ҳам.
Тонгда қулоғи кар
Одамлар келиб
Чайқалиб туришар куйламасам ҳам...

* * *

Қуёш қайтди.
Ғуруб палласи
Эриётир қоронғиликда.
Қиров тушган кузак даласи
Ухлаб ётар қора уйқуда.

Сиёҳ кўкни қамраб олганча
Юлдузларни тўсар булутлар.
Алп чинорлар ўйга толганча
Бир-бирини сўроққа тутар.

Энди кўнгил узаман куздан —
Унинг изин қор кўмган пайти
Олпоқ тоғлар тараф — анғиздан
Елғизлигим ёнимга қайтди...

Қоронғида учар ҳорғин қуш

Гулхандек товланган
Ғуруб томонга
Учиб бораётир ҳорғин, ёлғиз қуш.
Гулхан учқунлари
Учиб осмонга
Жимирлар — нақ сўниб боргувчи товуш.

Мен қушга боқаман,
Аниқ кўраман:
Порлар кўзларида ғурубнинг акси —
Дарахтлар учига
Тегар-тегмасдан
Оқиб бораётган кунботар рақси.

Кўкимтир булутлар
Теварагида
Чинни лагандаги зарҳалдек ёғду —
Кўрқувни билмаган
Қуш юрагида
Қандай ҳавасларни уйғотмоқда у?

Қандай сеҳрлардан
Ром бўлиб кўзи
Учиб бораётир зулматга бу қуш?
У қайга учишни
Билмасми ўзи,
Ё унга барчаси туюларми туш?

Е балки кундузни
Қувиб етмоқчи,
Қуёшни кўрмоқчи қайтадан яна.
Учиб бораётир
Толиққан бир қуш
Замину осмонга ёт ва бегона.

Туннинг сарҳадида
Кўринган шуур
Дилини чорларми — хурликми чорлар?
Булутлар қўйнида
Яширинган нур
Гоҳ ёниб, гоҳ ўчиб қуш узра порлар.

Унга боқарканман,
Кўлимни силкиб
Учиб кетай дейман бўлиб орқадош.
Аммо вужудимни
Кўтаролмайман —
Оғирлик қилади кўксимдаги тош.

Басё китобининг варақларида

Басё китобининг варақларида
Сарғайган япроқлар, алвон япроқлар.
Қадим ибодатгоҳ... Ундан нарида
Тоққа ўрмалаган дайди сўқмоқлар.

Улардан тепада,
Тоғлар бошида
Қор босган қоялар оқариб турар.
Ҳассага суянган сочи оқ дарвиш
Излаб тополмаган олхўри гуллар

Ва совуқ гулларнинг дури осилган
Новдада ёлғиз бир қарға ўлтирар.
У чечаклари қор остида сўлган
Водийлар томонга лоқайд мўлтирар...

Олис-олис тоғлар томонда

Олис-олис тоғлар томонда
Кўзғалмоқда кузак бўрони
Ва ҳадемай чексиз осмонда
Пайдо бўлар унинг сурони.

Печакгулнинг новдаларидан
Япроқлари тўкилиб бўлди.
Чечак боғлар,
Заъфарон боғлар
Хазонларнинг оҳига тўлди.

Қировларга айланар шабнам,
Ой гардишсиз чиқмас фалакка.
Ўз-ўзимни тайёрлаб мен ҳам
Сигинаман ёлғиз юракка.

Уни-да мен очдим дардларга,
Қутқаради дилни фақат ғам.
Ғам ёр бўлар фақат мардларга,
Улар ғамни кўрмаслар баҳам...

Ҳолбуки, шеър...

Уялмасдан қўйдим
Бақириб
Минбарларда шеър ўқимоқдан.
Ҳолбуки, шеър —
Уйга чақириб
Дилингдаги сирни дўстингга
Очмоқ каби қутлуғ маросим.
У — васият,
Ота қайси бир
Фарзандига бутун меросин
Қолдирмоғи битиб қўйилган.
У дон излаб учган,
Қайтганда
Палапонин топа олмаган
Она қушнинг қичқириғидир...

Юлдуз

Дўстимни чақирсам,
Қарамай кетди —
Бир дарахт ёнимда чайқалди нотинч.
Товушим кўкдаги юлдузга етди,
Қонимда уйғонди энг сўнги илинж.

Дардимни айтсайдим дегандим, бироқ
Дўстимни чақирсам, қарамай кетди.
Мен уйга қайтдим у ёндирдим чироқ,
Дунё сокин эди,
Дунё тинч эди.

Чироққа термулиб ўйларга ботсам,
Қошимга ғамларнинг барчаси қайтди.
Чироқни ўчирмай безовта ётсам,
Чироғим юлдузнинг сўзини айтди...

* * *

Сиёвуш қонидек
Алвон япроқлар
Бухоро боғлари аро тўкилур.
Кузак қабри узра
Ёнар чироқлар —
Оқшомлар қўйнида жимирлар биллур.

Нураган деворда
Ёмғир ёди бор —
Чанг босган кўзгуда кўзёш изидек.
Кимдир кезиб юрар
Шаҳарда бедор,
Кўкда сузган ҳилол — осмон қизидек.

Ҳамма ниманидир
Юргандек излаб,
Ҳамманинг кўксига титрар нимадир.
Бухоро — қум узра
Елкан кўтариб
Шамол келишини кутган кемадир.

Шамол эса келмас,
Жимирлаб елмас,
Еттинчи осмонда балки эсмоқда.
Кўзларни очишга
Имкон йўқ эмас,
Аммо шўр кўзларни тиғдек кесмоқда.

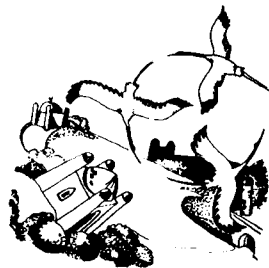
* * *
Юлдузларни кўкка сочди ғайб,
Ой ҳам чиқди сочлари тўзиб,
Гўё қилиб қўйгандайин айб
Шол рўмол-ла юзини тўсиб.

Сукут аро ухлайди дала,
Ой сутини ичиб гўдакдай —
Қайлардадир қилганча нола
Бўзлаётир ғамдийда қўшнаё.

Тиниқ тортиб боради осмон,
Аммо сирин очмас мавжудот.
Поёни йўқ адирда бу он
Ўтлаб юрар киртиллаб бир от.

От ёнида узала тушиб,
Кўкатларни силайди қўлим.
Юлдузларнинг тафтида яйраб
Бундай пайтда исинар ўлим.

Хув, пастликда шағиллар дарё,
Қирғоғида қамишлар қалин.
У яшириб тургандек гўё
Бу дунёнинг ҳасратли қалбин...

Қўлёмалар институти

Бу захкаш хоналар ичида сукут,
Одамлар нафаси уни илитмас.
Бу ерда китоблар ётибди унут.
Варақлар шитири кулоққа етмас.

Фақат кечалари,
Фақат тунлари
Қадим қўлёмалар шитирлай бошлар.
Улар бир-бирига алам унларин,
Соғинч унларини шивирлай бошлар.

Уларда битилган ҳар бир дона ҳарф
Аёлга,
Болага,
Гулга айланар.
Боғларга айланар ва шу боғларда
Булбулга — ошуфта дилга айланар.

Саҳифа жангоҳга,
Сўзлар аскарга,
Сафларга айланар бунда сатрлар.
Ватанга айланар субҳи саҳарда
Бу қадим ҳикматга бой асотирлар.

Ў, кошки шу юртнинг даштлари аро
Бир чечакдай унсам,
Бир қушдай кўнсам —
Бўғзим куйдирарди ўтли бир садо,
Бўзлардим бир умр шу юртни кўмсаб.

Шу юртнинг баргхазон кучган боғлари,
Қор босган тоғлари ороми учун
Умримдан кечардим,
Сенга берардим,
Гарчи туймасам-да меҳрингни, очун!

Шу юрт тупроғига сингиб кетган қон,
Кўзёши ҳикматин англайин дея
Сендан ҳам кўрқмасдим, ваҳший қатағон,
Умримни шу юртга қилардим ҳадя.

У, улар ҳасрати озорим бўлғай,
Уларнинг қувончи бўлғай аламим.
Уларда сўзларим нолалар қилғай,
Қиличга айлана бошлар қаламим.

Навоний кўчасин четидаги бу
Бинони зиёрат қилсам мен агар,
Не учун дилимда ортади қайғу,
Не учун дилимга ботади ханжар?

Ва тунлар,
Қоп-қора зулматли тунлар
Қадим қўлёмалар шитирлаган он
Ва бири-бирига ҳасратли унлар,
Соғинчли унларни шивирлаган он,

Жаҳолат зулмати,
Совуқ кўрғошин
Каби оғир ҳаво қаъридан юриб,
Кўзимнинг ўнгида улкан бир қўшин
Саф тарта бошлайди туғлар кўтариб.

Улар кутар бурғу садосин, аммо
Бурғуни тириклар чалмоғи лозим.
Асрлар ўтмоқда,
Йиллар ўтмоқда
Қўшин эса кутар бурғу овозин...

Ялпиз шoхи

Кабира туйғулар солиб кўнглимга
Капалак ҳавога учди чечакдан.
Мен ялпиз шохини олиб қўлимга
Далада турибман — танҳо, кўйлақчан.

Ҳадемай тун чўқар,
Ғуруб қизарар,
Ҳадемай чироғин ёқар ёнарқурт.
Тоғларнинг ортида осмон бўзарар.
Тоғларнинг устида қирмизи булут.

Ҳадемай жодугар тун сон-саноқсиз
Чўғдайин кўзлар-ла менга боқади.
Томиримда қонмас,
Мен искар ялпиз
Бўйлари кўнглим маст қилиб оқади.

Ҳадемай кўнглимда силқиган доғлар
Девона шеърларга айлана бошлар.
Уларни тинглай деб уфқда тоғлар
Оловнинг устига аста ёнбошлар...

ҚОРА ТУМАН

Шойим Бўтаев

Ҳикоялар

Субҳи козибда кўналға-мултажоларини тарк этиб, беминнат маскан — туманли тоғ сари йўл олишган беш нафар отлик гуруҳнинг бошида қовоғидан қор ёғиб Холбўта борарди. Яланг товони билан ахлат босиб олгандек таъби бениҳоя тирриқланган, ичига чироқ ёқса ёримасди. Бунинг боиси, яқиндагина лак-лак шердил йигитлари билан сурону ваҳима солиб, юрт сўраб юрганлигию бугун хўжасиникидан қувилган санқи итдек ярим тунда от ихтиёрини ўзига қўйганча бетайин-бемаврид йўлга тушганлиги ҳам эмас. Йўқ, у мундаин дарбадарликдан ҳам аччиқроқ хору зорликларнинг таъмини тотган, шундаям олдинда маёқдай милтиллаб тургучи шуълага — умидга ишонган эди.

Ҳозир кўзлари қизариб-шишган, бетиним ўйлаётганидан пешонаси ғижимланиб-тиришиб кетган, кўраётган нарсаси — қора, қоп-қора туман омад ундан юз ўгирганидан нишон берарди.

Қора, қоп-қора туман...

Саидмурод, кўрбошининг бевақт йўлга чиққанига ичи куйиб, аламдан тутаб келаётган понсод, ройишсиз сўз бошлаганда Холбўта ана шундай кайфиятда эди:

— Бек, бўрига ўхшаб тентиб юрганимиздан кўра ўша лакотнинг жонини жаҳаннамга йўлламоқ даркор эди...

Холбўтанинг кўз ўнгигадаги туман янада қуюқлашди. Қайрилиб ҳам қарамади. У кўнглида яратганга муножот қилиб борар, қазову қадар не боис танига кучу қувват,

кўзига равшан нур бериб, дилига тўғри йўлга солувчи ва элтгучи туйғу солмаганига ўксиниб борарди. Олис-олис манзилларда илфганган умид шуъласи аслида сароб: у ўзича интилган, жаҳду жадал қилган озодлик қанчадан-қанча бегуноҳ қонларни қурбонликка олди, мақсаду муддаосини адаштириб-айқаштириб, барини зулмат туманлик издиҳоми ичра нест-нобуд қилди.

Холбўтанинг қайрилиб қарамаганлигию ўз ўй-хаёлларига ғарқ бўлиб кетганлиги понсодга нописандликдек туюлди, ичидан қиринди ўтиб ўйлади: «Тугаб боряпти-ю, димоғу фироғига ўлайми? Кунни битган — ўзи ҳам сезиб турибди чоғи, фақатгина унинг қони эвазига қизилларнинг эҳтиромига сазовор бўлиш мумкин. Бусиз у мени ҳам, бошқаларни ҳам ўзи кетаётган жаҳаннамга элтади. Анави авом тўрт йигит бунни тушунмайди, кўрбошининг соясига ҳамон илгаригидек намоз ўқишади».

...Улар бир-икки соат олдин бу кеч тунашни мўлжаллаб боришган Ҳайит бадалнинг уйида Зокир лакот ҳам тўрт-беш киши билан ўтирган эди. У ниманидир валдираётган, бошқалар эт ейишаётганди. Холбўта йигитлари билан кириб борганда гапи оғзида қолди, ранги ўчиб кетди. Холбўтаям остонадан кирмай Зокир лакотнинг жовдираётган қўй кўзларига қаттиқ тикилди, бир сўз ҳам айтмади, лакот бу қарашга чидолмай бош эгди.

— Э-ҳа, кўна ҳамтовоқларимизку! — Саидмурод шундай дейиши

биланоҳ Холбўта кескин ўгирилди. Понсоднинг аллақачон Зокир лакотга мўлжаллаган тўппончасининг учини юқори кўтариб юборди, ўқ шипга тегди, тахмон устидан шувиллаб тупроқ тўкилди, кўрпачалар устида иззату икромда ўтирган соқолмўйловли меҳмоннинг ичи тупроққа тўлсаям қимир этмади.

Холбўта тўппончани Саидмуроднинг белидаги ғилофга қайта жойлади.

— Эсиз... — ғўлдиради Саидмурод.

Холбўта унинг ўққа ачинаётганлигини англади, ғижиниб:

— Садқаи сар, — деди.

У понсоднинг тўппончани ғилофдан сассиз суғуриб олганлигини сезди-ю, унинг кўзларида шу чоқ шаҳдидан қайтгани боис кўрбошига нисбатан норозилик кўланкалари пайдо бўлганини англамай қолди.

Холбўта Зокир лакотга бир муддат сўзсиз тикилиб турди. Лакот шоҳқосасидан чиқаёзган кўзларини, бетини у ён-бу ёнига олиб қочар, сўзлалмасди. Оғзида нос бор эди. Гидамнинг бир четини кўтариб тупуришга ҳайиқаётганди, ташқарига чиқай деса...

Оғзида тўлиб бораётган тупугини аста-секин ютиб, ранги оқаргандан оқариб, пешонаси терчилаб ўтираверди...

— Ичинг ўтиб кетдимиз? — кесатди унинг нос чекиб олганлигидан беҳабар Саидмурод.

Ўтирганлар кулишни ҳам, кул-

¹ Лакот — иккиюз (шева).

¹ Кўна — кўхна, эски маънода.

масликни ҳам билмай Холбўтага қарашди-ю, дарров бошларини эгишди — кўрбоши хомуш эди.

— Энди ким томонидасан? — Алами босилмаган Саидмурод яна қалтис ҳол такрорлашга уринарди. — Биз келдик, бизга ўтиб қўя қолмайсанми? Қизиллар келса, уларга ўтасан, дарвозангнинг тепасига байроқларини тикиб қўясан...

...Ҳайит бадал ўз кўноқларининг бундай бемаврид келиб қолишларини сира кутмагани, нафсилаларини айтганида, улар аллақачонлардан буён сувга тушгандай гум бўлиб кетишганда-да! У ичига ўт тушгандай ҳовлида питирлаб юрар, ўзини панароққа олишга уринар, аксига олгандек ҳадеб кўзга ташланиб қолаверарди. Охири қазноққа кириб яшириниб ўтиришга мажбур бўлди. Сичқонлар ўйнаб юрган тақир ерга ўтираркан, қизилларга мойил кўринган одамларни айни бугун чақирганича, ўзини ҳам шуларга хайрхоҳ кўрсатиб қўйишга уринганига афсусланар, ўзини-ўзи чангитиб сўкарди.

Холбўта йигитлари билан қишлоққа тушди, Ҳайит бадалниқига келарди. Уй эгаси билан кўп ҳам ош-қатиқ бўлиб ўтирмаса-да, негадир шу ерни хушларди, ўз уйидек эмин-эркин, яйраб дам оларди... Ҳайит бадал бундан фахрланарди — кимсан Холбўтанинг нақ ўзи... Қудратли тўданинг шартини кетиб парти қолишини, ўшанда ўзига қийин бўлишини ўйлаб ўтирармиди шундай дамларда.

Ҳайит бадал бошини чангаллаб ўтираркан, бирдан кўзлари чарақлаб, фикри ёришди. Э-ҳа, мундай ўйлаб қараса, у чақирган одамларнинг бари лакот, соқолли-соқолсиз, орик-семиз, катта-кичик лакотлар — бирортасининг ҳам тайини йўқ, кимнинг қўли узун келса, ўшанинг тарафида...

Анча фурсат ўтиб эшикка чиқишга чоғланган Ҳайит бадал яна қайтиб тақир ерга ўтирди: пешонаси шўр экан, бундай баҳоналар билан босмачиларни алдаб бўлармиди? Рамақ онларида туришса-да, энди улар кимнинг қандайлигини англаб етишган. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Ҳайит бадалнинг боши гувиллади, каттариб кетаётгандек туюлди. Босмачилар ҳовлисини тарк этишганда ҳам шу ангиз тонг отгунча ўтирди...

...Туркистон тизма тоғларининг қорли чўққилари кўзга чалиниб қолди. Туман тарқаб, одам бир-бирини беш-ўн қадам нарида танийдиган ҳадга етди.

Холбўта эса ҳамон ўша ҳолатда, атроф-тумонотда не ҳодиса, не ўзгарिश — унга заррача алоқасиздек, бошини қўйи эгиб борарди...

Олис-олисларда чорлаётгандек туюлган умид шуъласи аслида ортда қолган экан. У ҳам чиллак ўйнаб, қўй боқарди. Кичкинагина тепаликка юзлаб қора-қура болалар сиғишарди. Субҳи козибдан бери кетяпти, кетяпти; субҳи содиқ ҳадга етди — кетяпти, кетяпти; тонг отади — кетаверади, кетаверади — заминнинг чек-чегараси йўқдек. Аслида бу ерлар Туркистон тизма тоғларининг этаклари холос... У Искандар Зулқарнайн тўғрисида ёшлигида эшитган ривоятни эслади.

Искандар ўлаётиб, онасига, соғинсангиз қабрим тепасига бориб уч марта Искандар деб чақирсангиз, чиқаман, деган экан.

Уни дафн этишибди. Уч кун ўтган, онаси соғиниб ўғлининг қабри тепасига борибди, чақирибди:

— Искандар!

Сас йўқ.

Яна чақирибди:

— Исканда-ар!

Садо йўқ!

Куйиб-куйиб чорлабди она:

— Искандар!

Ҳеч ким чиқмабди.

Соғинчдан юраги сўзона она, йўллари қора бўлган она, сочлари қировга айланган она тўртинчи марта, умид билан, ўғлининг лақабини ҳам қўшиб чақирибди:

— Искандар Зулқарнайн!

Искандар Зулқарнайн қабрдан чиқиб келибди. Она уни суюбди, болам дебди, отингни айтиб бир марта чақирдим, чиқмадинг, дебди, икки марта отингни айтиб зорландим чиқмадинг, дебди; уч марта отингни айтиб оҳ чекдим, чиқмадинг, дебди. Умид узиб, охирги марта, лақабингни ҳам қўшиб чақирганимдагина ҳузуримда пайдо бўлдинг, уч марта чақирганимда эшитмай қолдингми, дебди.

— Эшитдим, она,— дебди Искандар Зулқарнайн,— ер остида мен каби Искандарларнинг минглаби ётган экан, уч марта чақирганимда қай биримиз экан деб ҳайрон бўлувдик, лақабимни қўшиб чақирганимда сенинг келганлигингни билиб чиқдим, дебди...

...Қора, қоп-қора туман... Қоп-қора, қора туман...

— Бек,— деди Саидмурод понсод йигитларидан анча илгарилаб кетиб, иккаласи ёлғиз қолишганда ҳали тарқамган аламангизликни чуқурлаштиришга кўнглида беҳад

истак туйиб.— Сизга айтиш ноўрин бир гап кўксимни ўртаётир...

Холбўта жиловни сал тортиб қўйди. Хирқироқ товушда:

— Айтиш ноўрин бўлса айтма, Саидмурод!— деб қўяқолди.

— Йўқ, бек,— Саидмурод шоша-пиша гапни улаган бўлса-да, овозидаги қатъиятни йўқотмади.— Айтмасам мандан домангир бўларсиз, деб қўрқаман.

— Гапир...

— Ҳовлингизга Зокир лакот туйиб юрганмиш...

Кўксини ўқ тешиб ўтгандек Холбўта от устида қалқиб кетди... Осмон чир айланди, кўз ўнгида тоғлар ҳозир кўксини тилиб юборган ханжарга айланди... Кўзлари ҳозироқ, ҳозироқ... Ортга қайтиш, ортга қайтиш... Нанки қайтиш, довулдай уйига кириб бориб аёлининг сочидан отнинг думига боғлаб чиқиш иштиёқига ёнди. Хайрият, кўзларини батамом ғазаб алангаси эгаллаб олмай, понсодга қаради-ю, барига тушунди... Саидмуроднинг нигоҳида очик-ойдин тантанавор, ўз сўзини нишонга бориб текканидан масрурлик ифодаси жилваланиб ўйнарди... Ана шу ифода Холбўтани ўзини босиб олишга ундади. Уша-ўша хирқироқ товушда:

— Сану манда энди хотин, бола-чақа нима қилсин, понсод,— деди.— Ҳатто бўрилар ҳам қайлардадир санқиб, емишлик топганига қайтади. Биз ўз еримизга сиғиндилгимизни айтмай, қайлардаги миш-мишларни кўтариб юрибсан...

Холбўтанинг бу мантиғи Саидмуроднинг аламини чандон ортирса ортирдики, асло қамайтирмади. «Адо бўлган одам!— Тишларини ғижирлатиб кўнглидан ўтказди.— Энди бу ҳеч нарсага ярамайди. У озодлигимни таъмин этишга керак, холос!»

Йўлда давом этишди.

Холбўтанинг юраги ҳамон торикқандан торикқиб борарди. Йўқсиллар наздида у адашган, ўзи камбағалдан чиққан у елкасига тегадиган мунаввар қуёш шуълаларини кўролмаган — басир, сўқир; ким учун, нима учун курашаётганлигини ўзи ҳам билмайди, нимаям бўларди, бир кунмас-бир кун итдек, итдан ҳам баттар ўлиб кетади. Бойлар наздида, қарисан, қартасан — асли наслингга тортасан; уларнинг ишончларини оқолмади. Уни ким, қандай қилиб йўлдан урди? Озгина ҳимо билан юрагида отилишга чоғланган пуртананинг кўмилиб ётган кўзини

топди. Сен мусулмон бандасисан, ўз ерингни, ўз элингни кофирлар қўлига ўтказиб тинч ўтирасан деган ким? Билмайди, эслолмайди — гўё ваҳима ўз-ўзидан юрагини илкис забт этди-қўйди. Куфр ирку миллатда, рангу тусда деб қачон миясига қўйишди? Ахир, бу иллат ўз миллатидан бўлган лакотларнинг кўнглида ҳам ирkit бойлаб ётибди-ку? Балки куфрга қарши курашмоққа бел боғлаган кўрбошининг ўзида ҳам бу машъум иллат мавжуддир?

Қора, қоп-қора туман... Қоп-қора, қора туман...

Оқ найзаси ложувард осмонга санчилиб турган қоянинг остига етиб келишди. Отларни кўм-кўк барра ўтлар ўсиб ётган рақбада яйдоқ қолдиришди.

Анча олисда, қоя этакларида ёйилиб ўтлаб юрган қўйлар жимитдеккина кўринар, чўпон қий-қириқларининг акс-садоси дамодам зўр-базўр қулоққа чалинарди.

Холбўта қора харсанг тош устида қовоқ уюб ўтирарди. «Йигитларга қандай жавоб бериб юборсам экан,—ўйларди у.— Майли, бошлари оққан томонга кетишсин. Тўртталаси — Самад ҳам, Комил ҳам, Манноп ҳам, Ҳамид ҳам тоғни урса талқон қиладиган бақувват йигитлар. Уққа учган, қочиб кетган, хоинлик қилган, ҳатто бир-бириниям отиб қўйган тўданинг қолган-қутгани. Садоқатларини сўнги лаҳзаларгача намойиш этмоқчи бўлаётганликлари юз-кўзларидан аён. Айниқса, Ҳамид... Хатти-ҳаракатларида жазму жазва мужассам. Лаби устини эндигина ирнлар қоплаган бу йигит юрагида қандай дарёлар оқиб ётибдйкин?..»

Холбўта бу йигитларнинг ҳар бирининг ҳаёти учун қайғурар, айни дамда, ўзим ана шу чўпонга чўлиқ бўлсам, айтганларини юғриб-елиб бажо қилардим, одамларнинг юзини кўрмай ана шу тоғу тошларда юраверардим, юраверардим, деб ўйларди... Сал ўтмай бу худди болаликдаги каби хомхаёл эканлигини фикр қилиб инграб юбораёзди...

— Бек, хаёлга толдингиз? — Саидмурод ариқнинг нариги томонида, отлар ўтлаб юрган рақбада тик турганча Холбўтага ўқдек нигоҳ қадаб сўз қотди.

— Тўғри айтдинг, Саидмурод хаёлда толдим,—бошини кўтармай хомуш жавоб қайтарди Холбўта. — Ҳаммаки ўз йўлимизга кетиб, тарқасак яхши бўларди, деб ўйлапман... Йўқса, измиздан бари-бир таъқиб қилишаверади...

Саидмурод билдирмай қўлини тўппончага узатди.

— Муни барвақт ўйлаш керак эди, бек,— деди ғазабдан кўкариб. — Бизни тарқатиб юбориб, ўзинг қизилларга бориб сотилмоқчимсан,— бирдан сенсирасга ўтди. — Йўқ, анойини топибсан. Ҳали Зокир лакотни отиб ташлашга қўймаганингнинг боисиниям энди тушундим. Улар сени сақлаб қолишади, кейин бизни битта-битта тутиб берасан. Ниятингга етолмайсан, бек!

Холбўта бошини кўтарганда Саидмурод ўқ узди. Кўрбошининг ранги паға бўлиб кетди. Нариги томондаги рақбада чўзилиб ётишган Комил билан Ҳамид сапчиб

туришди ва дарров нима гап-сўз-лигини фаҳмлаб Саидмуродга ташланишди. Саидмурод иккинчи ўқни отишга улгуролмади, қўлини орқага қайириб, тўппончани тортиб олишди. Шундайям понсод тўнғиздек олишар, йигитларни болохонадор қилиб сўқарди.

Холбўта қонга бўялган чап кифтини ушлаганча ўша-ўша ҳолатда ўтирган қўйи:

— Уни қўйворинглар,— деб фармон берди.— Тўппончасиниям қайтиб беринглар.

— Бегим...— қичқирди Ҳамид.

— Холбўта битта гапиради,— деди кўрбоши оқсоч чўқиларга термулиб, сўнгра тўртовлонга қарата сўзлай бошлади.

— Сизлар азаматсизлар,— деди.— Ҳамма топширигимни беккаму кўст бажаргансизлар. Энди фақат бир ўтинчим бор. Бу ҳаммасидан муҳим. Улганимдан сўнг танимни хор этмасинлар, ҳар кимларнинг қўлига тушмасин, анавилар,— у Саидмуродни бош иргаб кўрсатди,— фойдаланиб қолишмасин лошимдан. Улган одам топшириқ беролмайди, шу боис тириклар кучли, шу боис ўтиниб турибман сизлардан...

Холбўта қиблага юзланди.

Муножот-мууроқаба...

Сўнг моғорлангандай қора харсанг тош устига қандай ўтирган бўлса, шу ангиз ўтирди.

— Понсод,— деди ўз жойидан кимирламай турган Саидмуродга. — Бугун кўз олдимни негадир қора туман босиб келаверди. Кўнгил сезар экан-да. Мана, энди анча тиниқлашгандекман... Ҳамма билади — ҳатто ана шу тоғу тошлар, булутлар ҳам билади, сен мани энг яқин кишим эдинг. Энг яқин киши... Қора туман боисини энди англадим... Айт, ўз ишонганинг хиёнат қилса тирикликнинг, курашмоқнинг зарра қиммати борми? Агар шундай ҳол рўй бергудек бўлса, шунинг ўзи ўлим эмасми? Сен менга ўқ узмаёқ ўлдирдинг бугун. Эркак одам бир марта дунёга келади. Бир марта ўлади. Мен ўлдим. Мени хиёнат ўлдирди.

— Саидмурод понсодга тегинманглар,— деди йигитларга.— Қайга кетса кетсин. Сизлар билан бирга бўлмасин. Сизлар менинг ўтинчимни адо этинглар. Уз хиёнати унинг бошини ейди. Энди бошлаган ишингни охирига етказ, Саидмурод. От, яхшироқ нишонга ол. Кетма-кет ўқ уз. Тўппонча отишни ўзим ўргатганман-ку, сенга. Қўлинг титрамасин. Айтдим-ку, сенга қўл теккизишмайди деб... Бошинг оққан томонга кетаверасан дедим-ку...

Саидмуроднинг аъзои бадани, оёқлари қалт-қалт титрар, пешонасидан шаррос тер қуйилар, ҳалиги ғазабу жазму жазавасидан асар ҳам қолмагани. У кўрбошининг олдида ўзини ожиз-нотавон ҳис этмоқдайди — бу илинж қаердан ёпирилиб келди, ўзиям ҳайрону лол. Тўппончасини майсалар ичра улоқтиргиси, харсангда кимирламай ўтирган Холбўта қаршисига тиз чўккиси келди — ҳайҳот, вақт ўтган, шундай қилгудек бўлса, Холбўта унинг ўзидан воз кечиши, отиб ташлаши, лошини қузғунларга ем қилиши турган гап эди. Қалбини қора хаёл чулған лаҳзалар-

ни қанчалик сўкмасин-қарғамасин, бейфойда эди.

Понсод яна бир неча дақиқа шу ҳолатда турса бўшашиб шарманда бўлишига кўзи етди шекилли, сукутдаги қўрбошининг гавдасини ғира-шира кўриб, нишонга олди...

Холбўта ҳамон қимир этмасди. Кетма-кет узилган икки-уч ўқ кўксини тешиб ўтди. Қўрбоши гандираклар кетди... Кўзи осмонга тушди... Увада булутчалар, қуёшнинг кўк тоқидаги бир тутам нури аралаш-қуралаш гир-гир айланди, айланди, айланди... Чўққилар ер билан битта бўлди, кунпаякун бўлди, ер канораларию саркадлари айқаш-уйқаш қоришиб, остин-устуллашиб чашми ногиронига жамланиб келди: тугади.

Харсанг ёнига гуппа қулади.

Саидмурод бурила солиб қоча бошлади. Ортига саросар қарай-қарай, ранги бўздек оқариб, оёқлари бир-бирига чалишиб, йиқилиб, яна туриб, яна йиқилиб-туриб қочарди у. Нафасини бир оз ростлагач, оти рақбада қолиб кетганлигини эслади, ортига қайтмоқчи бўлди-ю, қўл силтаб яна кетаверди... У узоққа кетмади. Кўздан пана жойга яшиниб йигитларнинг бундан кейин нима қилишларини кузатиб турди: қани, қаерга кўмишаркин?

Ҳамид хуржундан дастаси калта бел чиқарди. Тўртта йигит булоқ бўйида қабр қазиди, орадан бир соатлар ўтар-ўтмас улар бу ишни қойилмақом қилиб бажариб бўлишди. Холбўтанинг уст-бошини ечиб олиб ювишди, салласини кафан қилишди. Барча расм-русумларини жойига қўйиб дафн этишгач, нари кетишди...

Саидмуроднинг кўнгли тинчиб қишлоққа йўл олди...

Эртаси кунни тонг саҳарда у қўли боғлоқлик ҳолда олдинда келар, унинг ортидан отишга шай тўппончасини маҳкам ушлаб олган кепкали киши, орқароқда икки отлик, энг орқада елкада кетмон билан дўппи кийган икки ёш йигит келишарди. Улар бир-бирларига сўз қотишмас, кепкали киши дамо-дам атроф-жавонибга олазарак назар ташлаб қўяр, Саидмуроднинг сўзига — Холбўтанинг тупроқ остида ётганлигига ишонмаётганлиги юз-кўзидан аён эди.

Юра-юра булоқ бўйидаги қабрга етиб келишди, қабрнинг тупроғи анча қотиб қолган, марҳумнинг ҳақиқатан ҳам кеча дафн этилганлигидан нишон берарди.

— Шуми? — сўради кепкали киши Саидмуроддан.

— Шу, — понсод бош тебратди.

— Қабрни очинглар, — буюрди кепкали киши.

Йигитлар бунга қўллари бормай, истамайроқ туришарди.

— Сизларга нима бўлди, чарчадиларингизми? — сўради кепкали киши.

— Шунини очиб ўтирмайлик, — сўзлашга журъат этди йигитлардан бири. — Хосияти йўқ. Биримизмас-биримизга касри уради, бирор фалокатни бошлайди...

— Мана бу алдаётган бўлсачи? — Иккиланди кепкали киши Саидмуродга ишора қилиб.

Йигитлар елка қисиди.

— Очамиз! — қатъий деди кепкали киши. — Бугун биз уни понсоднинг гапига ишониб ўлдига чиқарсак, куч йиғиб яна бош кўтариб қолса қанчадан-қанча бегуноҳ қонлар тўкилади. Майли, бир кўрайлик, кейин яна кўмиб қўяверамиз.

Қабр тупроғига биринчи бўлиб ўзи кетмон урди. Отлиқлар ва йигитларнинг, ҳатто Саидмуроднинг ранги бўздай оқариб кетди. Иш анча қизигач, улар кўникишди, бир-бирларининг қўлидан кетмонни олиб, чеккага ботмон-ботмон тупроқ улоқтиравериди.

Саидмуродгина миқ этмай уларнинг ишини кузатиб, кеча Холбўта ўтирган моғорлангандай қора харсанг тош ёнида тик турарди.

Улар анча вақт қабрдан тупроқ чиқариб ташлаш билан машғул бўлишди. Саидмуроднинг назарида эса бу ишнинг ҳеч чек-чегараси кўринмаётгандек, йигитлар имиллагандан-имиллаётгандек бўлиб туюларди.

Охири мурдани тортиб чиқариб чалқанча ётқизишди.

Саидмуроднинг кўзлари шоҳқосасидан чиқиб кетаёзди: марҳумнинг уст-боши эғнида эди, ҳа-а, Холбўтанинг ўқ илма-тешик қилиб ташланган чопони... учи қайрилма этиги... Унга тузукроқ назар солиб, тиззаларидан бутунлай мадор кетди, юраги ортага тортди, негадир қусгиси келди — Холбўтага мутлақ ўхшамайдиган узун соқолли отбош кишининг пешонасини нақ ўртасидаги ўқ ўрни — ўрачадан сизиб чиққан қон кўзларини, юзидаги чуқур ажинларни тўлдириб, қотганди.

Саидмуроднинг ичаги оғзига келгандай ўхчий бошлади, қув-қув йўталди.

— Шуми? — сўради кепкали киши ҳам қандайдир истеҳзо билан, ҳолбуки, у Холбўтани яхши танирди.

— Шу-у... шу-у... — Саидмурод адои тамом бўлиб, беихтиёр муз-

хона ўртасида тургандай қалт-қалт титрай бошлади.

Шу пайт кутилмаган ҳолат юз берди. Уликнинг яқинроғида турган, ҳали қабрга кетмон уришга ботинмаган йигит илкис лош ёнига чўкка тушди. Шоша-пиша унинг қўлларини кўтариб, кўзларига яқинроқ келтирди, ўз чопонининг бари билан марҳумнинг юзида қотиб қолган қонни арта бошлади. Хатти-ҳаракатлари телбаёна эди. Қонни буткул артиб бўлмади «тоғажон» деди-ю, ўзини ўликнинг устига ташлади... ўкраб-ўкраб йиғлай бошлади. Бошини гурс-гурс ерга урди, ёнида турганлар зўр-базўр кўтариб олишмаганди, ким билсин, оқибати нима бўларди...

Йигит ўзини ушлаб турганларнинг қўлидан юлқиниб чиқди, ёввойи шиддат, важоҳат билан Саидмурод понсодга отилди. Энг аввал унинг соқолидан бир тутам юлиб олди, сўнг кўзига чанг солди. Беш одам қутургандан қутуриб бораётган йигитни бу сафар осонликча бўйсиндиришолмади.

— Тоғамни топиб бер, газанда! — дерди у. — Топиб бер! Сенга нима ёмонлик қилганди? Топиб бер дейма-ан, онангни...

Йигитнинг куюнишлари ҳаммининг юрагини далва-далва қилиб юборди. Бошлиқ кўз ёшларини кепкасига артарди... Отлиқлардан бири эгасиз қолган сурувни қидириб кетди...

— Холмурод, мурдани эгарга кўндаланг ётқизиб, ўзинг орқага ўтириб ол, — буюрди кепкали киши шу ерда қолган отлиққа. — Уни қишлоққа элтиб одамдай кўмайлик... Яхши чўпон, яхши одам эди Суннат ака... Босқинчилар ёмон у яхшини ажратиб ўтиришармиди.

Келганлар яна ортага қайтишди.

Энг олдинда қўли орқасига боғланган, боши кўксига тушиб кетган Саидмурод понсод борар, ундан кейин қўлида тўппонча билан кепкали киши ва эгарга мурдани кўндаланг ётқизиб олган отлик измаиз кетишарди. Жиян эса энг орқада, ёнидаги ўртоғини кўриб-кўрмай, юраётган йўлини кўриб-кўрмай ҳамон ҳиққиллаб зўр-базўр қаддам ташлар, ўзини тошларга уриб-уриб, бу қўтир дунёда яшагиси келмасди...

Тоғлардан эниб тушган туман атроф-тумонатни қоплаган, кепкали киши бечора йигитни кўздан қочириб қўймай деган хавотирда ортига қараб-қараб қўяр, бир сўз... биргина юпанч сўз топишга ожиз эди...

Ложувард, мусаффо осмонга тўғдек санчилиб турган чўққининг энг учида субҳи козиб чоғи пайдо

бўлган қабрдан ҳеч кимса хабар топмай, у бўз тепачага дўнди, абадул-абад тоғларга сингишиб

кетди ва унинг сўйланмаган минглаб-миллионлаб афсоналарининг бирига айланди.

Одамнинг ўзи ҳеч нарса эмас,
ҳамма гап — ишда.
Гюстав Флобер

Ҳамсухбат топилса, қишлоқда тўпланиб гурунг қиладиган жойлар бор. Ҳу-ув тепаликлар ҳам хўп роҳатижон. Ўша ерларга ё ҳеч кимнинг кўзи тушмайди, ё гурунгбоп жойлигини хаёлларига келтиришмайди, хуллас, биров дарвозаси оғзидаги супачада ўтирганича ўтган-кетганини тутиб олиб лақиллайди, ичидагини тўкиб солади — шундай қилмаса мудҳиш қору ҳол рўй бериб ёрилиб ўладигандек. Ундайларнинг кўзига «иссиқ кўринган» йўловчига инсофу сабр-тоқат берсин.

Уч-тўрт йил бурун кўча адоғида янги магазин ишга тушганди. Қишлоқ аҳолисига яхши бўлиши баробарида бир гуруҳ бекорчихўжа қаланғи-қасанғиларнинг ҳам кунни туғди. Эртадан кечгача магазиндан чиқишмайди. Дераза токчасидами, бошқа жойдами остларига қоғоз тўшаб, ўтирадиган жойлариниям тайин қилиб қўйишган. Зерикшса, магазин ичида жувозга қўшилган оддек айланишади, минг марта кўрган матоҳларини, латтапутталарни қайта кўздан кечиряшади, титкилашади. Сотувчиниям, харидорлариниям жонларига тегиб кетишади. Олди-қочди гаплар ўтади орадан. Улар елкаминг чуқури кўрсин шу магазинингни дегандек тўрсайишиб, умрбод қайтиб қадам босмайдигандек, димоғ-фироқ қилиб чиқиб кетишади. Э, хайрият-э, дейишгаям улгурмай қолади киши. Эртасига аҳвол яна ўша-ўша — ҳеч нима кўрмагандек, узун-қисқа бўлиб кириб келаверишади. Ҳеч кимдан ҳайиқишмайди. Фақат... узокдан Қодир девкорнинг қораси кўринди дегунча пўнғиллаб сўкинганча кўздан пинҳон бўлишади, жуфтакни ростлаб қолишади. Пайқамай унинг нигоҳига дуч келишса, бошлари балаго қолади, эшитмаганларини эшитишади.

— Ҳайф одам! — дейди девкор ачитиб. — Қиладиган ишларинг, борадиган жойларинг қолмадимми? Хотин, бола-чақали эмиш тағин булар! Ул-қўй баринг!

— Оғзингизга қараб гапиринг, нега ундай дейсиз? — битта-ярим-

та ботирроғи ботиниб девкорга сўз айтишга журъат этади.

— Нима дейин йўқса? — Қодир девкор кесатади. — Яша, ўғлим, дейинми? Яша, ўғлим! Сўлоқмондай бўб ана шундай юраверинглар. Узоқ яшайсанлар... Тавба, санлар ўзи қаердан келиб қолдиларинг?

Қодир девкорга улар шу магазин қурилиб ишга тушгандан сўнг пайдо бўлишгандай туюлади.

Магазингаям чиқмай кўйди.

Энди чиқса, қишлоқ ўртасидаги тепачага боради. Кўм-кўк ажриқлар қоплаган баҳор ойларидаям, чанги чиқиб, эзғиланиб-уваланиб, тақир бўлиб ётганида ҳам тепача — унинг ягона борар жойи эди. Шу ер тузук. Тенгқурлари бор. Ғийбат кам.

Бугун тепачада янги гап бўлди.

Девкор даврадан бир четда, каттакон бошини солинтириб, томирлари бўртиб-бўртиб чиққан қўлларини тиззалари кўзига тираб, чордона қуриб ўтирарди. Аллақандай зил-замбил ўй-хаёл оғушида, нохуш кайфиятда эди.

— ...Оқтангиликлар ниятларини ёмон қилишди, — деди кимдир. — Ҳар банданинг умри узун бўлсин-у, аммо-лекин, яна юз йил, икки юз йилда ҳам қабристонларининг деворини йиқитмаслик керак эди.

Шунда Қодир девкор бошини илкис кўтарди. Қулоқлари динг бўлди. Сергак тортди. Барибир бу гапни ким қўзғганини англолмади қолди.

— Тўғри. Хосияти йўқ бунинг. Қирғин-ўлатни чақиргандай гап-да!

— Қўйинг, қирғин-ўлатни тилга

олманг. Ниятни яхши қилинг.

— Биззи ният яхши бўлмай сиззики яхшими, оқсоқол, ўттиз йилдан буён партия аъзосиман...

— Шу ергаям партияни суқмангда.

— Мажлисида гапирганингизда айтардингиз.

— Қўйинглар шу майда гапларни. Оқтангиликлар ҳақиқатан ҳам, қабристоннинг буғдойзорга туташ кунчиқар томонидаги нақ уч юз метр пахса деворни бузишиб, бешолти гектар ер қўшиб олаётган эмишлар...

— Обод қилишмоқчидир?!

— Жой каммиди?

— Нима қилсалар ўзларининг ихтиёрлари...

Қодир девкорнинг қулоғига бошқа сўз кирмади.

Оқтанги қишлоғи қабристонининг пахса деворига қўли теккан. Манаман деган белчиам бас келолмайдиган пахсачи Аҳмад Кўчакка лой олиб берган. Сўкиш эшитган. Қўл силтаб кетмоқчи бўлган. Раҳматлик Аҳмад Кўчак кўп ғалати одам эди. Узи оқсаброқ юрарди-ю, девор устига бир илож қилиб миниб олдимми, бас, шундай тез силжирдики, кўрган одам ҳайратдан ёқа ушларди. Оёғингни товони билан тепиб-тепиб пиштилмаган лой узатсанг, у ўша лой билан башарангга солиб қолишдан тоймасди.

— Мени мазах қиялпанми а?! — деб қичқирарди. — Шу лой деворни ушлайдимми, уваланиб кетмайдими? Кўзингга қара, товон билан бос, товон билан, бир четдан майдалаб кетмон билан ағдариб чиқ...

...Қодир девкорнинг пешонаси терчилаб, юраги шиф этиб кетди, беором тепа бошлади. Лекин ҳозир гап пахса уриш ҳақида эмас, ҳовлиқиш ноўрин. Бебилиска ўрнидан турди. Ҳовлисига етдию бир зум не қиларини билмай серрайиб қолди. Сал ўзига келгач, этакроқдаги ўзи барпо қилган боғчага йўл олди.

Қораси ўчиб кетган қушлар яна пайдо бўлишибди. Қулоғи остида ўша сўз: «Оқтангиликлар қабристон деворини бузишибди!»

Дарвоқе, ким айтди бунни? Мирзо Бадалми? Кал Давронми? Уйлаб-ўйлаб тополмади — боши оғриди. Қандай бузишганини — трактор солишганими, кетмон уришганими, лом ишлатишганими — сўраб, билиб олса дуруст бўларкан.

«Э! — ботиний хитоб янгради қалбининг туб-тубларидан. — Менга барибир эмасми?!»

Кампири бир йилдан буён тўшакдан узилмайди. Шунданми, Қодир девкорнинг соқол-мўйлови бу вақт мобайнида оппоқ оқарди. Бир йил деганим кўп экан-да! Илгарилари, ёшлик дамларида зувиллаб ўтиб кетаверарди. Юрагининг бир четида эртага етманми-етмайманми, деган гумон ётса, бир куннинг ўзиям мангуликдек туюлаверар экан. Бир йил-а!.. Кўз остлари қорайиб чўкди, ажинлари чуқурлашди, ёмон чарчади — ҳар нарсани ўзига қаттиқ олади, асабийлашади, кимларгадир захрини сочгиси келади. Уни Эргаш дакангдан бўлак эшитадиган одам йўқ. Дакангга гапирдинг нимаю гапирмадинг нима — тушунмайди, сен боғдан келсанг у тоғдан келади, ҳовлиқади...

Қодир девкор уйга қайтди. Остонадан ичкари ҳатладию ранг-қути ўчди, қум оқарди. Кампирини кўргани қариндош-уруғлари келишган. Оқтангидан. Эвини қилганда-ку, улар билан ўтирмасди-я! Фурсат ўтганди. Меҳмонлар кўришиш учун ўринларидан кўзғалишди. Қодир девкор улар билан истар-истамас, совуққина омон-эсонлашди. Утирди. Поччаларининг феъли ҳўйини яхши билишарканми, келганлар ҳам индамайгина жойларига чўкишди.

Ноқулай сукунат чўкди. Оғиз жуфтлашга ҳеч ким ботинолмаётгандек эди.

Оппоқ сочлари ёстиққа тўкилиб, шипга қараб ётган кампирининг синиқ ўзига ер остидан нигоҳ ташлаб, девкор беихтиёр унинг бир вақтлар санамараста қиз бўлганлигини ўйлади. Хаёлидан узук-юлуқ

хотиралар соясигина тутқич бермай изма-из ўтиб кетди. Гўё у кўз очиб ўзини соқоли кўксига тушган, мана шу эскигина чопонда ўтирган қўллари қадоқ чол — девкорлигича, кампирини хира кўзларини шипга қадаган, кўрпа ёнида шалвираб ётган қўллариниям кўтаришга қўрби етмаётган кампирлигича кўргандек эди. Ёшлик — чақмоқ. Ялт этиб пайдо, ялт этиб ғойиб. Бу чақмоқ шуъласида кўзга ташланиб қолган қандайдир манзараларгина қалбида муҳридан қолганидан Қодир девкор оғир бир ўкинчани ҳис этди.

Пахса деворларгина берёдек. Ҳар куни кўради — уйлар, қўралар, кўтонлар; ҳар куни эшитади — девкор урган пахсалар хитой деворлардан қолишмайди, қойил аммо-лекин, шунча ишни қандай бажарган экан-а?! Шералиев деган бир муаллим уни мақтамоқчи бўлиб, сиз пахсадан ўзингизга ҳайкал қўйгансиз, деганида девкор анча ранжиган, одамни таъмагирга чиқармоқчи бўласан-а, деганди...

Айтганча, кампирининг қизлик исми нима эди? Қирқ йилдирки сўзласа кампирим деб сўзлайди, бировлар ҳам кампирингиз дейишади...

Кампир...
Қанча уринмасин, исмини эслолмади — кампир!

Уй-хаёлга берилган қўйи бошини эгиб ўтирди-ўтирди-ю, бир маҳал беихтиёр тарзда, эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Гулсум! — деб юборди.
Ичимда айтдим, деб ўйлаганди, ҳамма эшитди. Қодир девкор ўзини ноқулай ҳис этди. Кампири эса кўз қири билан унга ажабсиниб қаради. Ҳеч нарса демади — мажоли етмади. Чол ҳайрон бўлди, назарида, кампирининг ўзидан тортиб унинг қавму қариндошларигача бу исми эслолмагандек бўлиб туюлди.

Индамай қўяқолди.
Гулсум — эртақдаги қиз. Ой юзли, сочлари тақимига урган. Ортидан қанчани эргаштирган, адаштирган хурлиқо, малак...

Кампир — девкорнинг ўзидай, баданиям тупроқранг, тупроққа ийланган, тупроқдай содда... Умр йўлдоши... Ёстиққа тўкилган сочлари девкор ҳақида сўзлаб бериши мумкин.

Девкор ҳақида. Уттиз йилдирки, бу лақаб унинг исми ёнига тахтага урилган михдай қокиб ташланган. Биров, Мирзо Бадалми, Эргаш дакангми, Кал Давронми — кимлиги эсида йўқ, ишқилиб ўшалардан бит-

таси, қишлоқнинг оғирини енгиллатишнинг нақ ярми Қодир девкорнинг елкасида деган. У уй ҳашарларидаям ишни энг қийин жойдан — бурчакнинг деворини тиклашдан бошлайди. Қарабсизки, ҳаш-паш дегунча юқоридаги сингча етказиб қўярди. Том битар маҳали полвон хокиниям у кўтариб чиқади...

Эргаш даканг баъзан ўзини унга чоғлайди. Қаерим кам дегандай бўлади. Енг шимариб бошқа бурчакдан тушади. Девкорнинг ярми-ча ишниниям қилолмай пастда қолиб кетади. Кейин чамаси ўзини оқлаш учун бўлса керак, зўр келса ойим чучкирибди, қабалида унинг таърифини қила кетади:

— Мана-а, ме-ен! Бўйим икки ярим қулоқ, холавачча! (Эргаш даканг учун ҳамма: эркакми, аёлми, ёшми, қарими — фарқсиз, холавачча бўлади!) Йигирмата девингга лой олиб бериб шошираман, лекигин Қодир девкорнинг якка ўзиё мени силламин қуритади; холавачча! Девингга жинлари, парилари ёрдам берар, ҳайбарақаллачилик қип туришар. Қодир девкор мунча кучди қайдан олган? Кампири ётганидан буён чойиниям ўзи қайнатиб ичади яна! Билмадим холавачча, билмадим. Бор, ўзидан сўра.

Эргаш дакангнинг Қодир девкор билан қалинлиги бир қишлоқ тупроғини ялаб ётишганидагина эмас. Улар бегона юртлардаям анча йиллар бирга-бирга мардикорчилик қилишган.

Эргаш даканг томоқ қириб, мўйловининг иккала қайрилма учини бармоқлари орасида товлай-товлай ҳикоясини бундай бошлайди:

— Шу десанг, Қодир девкор билан пахтакор юртларга мардикорчиликка жўнадик. Елкада хуржун, бошимизга қийиқ боғлаганмиз. Кирза этик оёғимизда. Йўл-йўл беқасам чопон эғнимизда. Кетяпмиз, кетяпмиз — дунё кенг экан-да! Автубусда икки соатча юрдик. Ана ҳозир ернинг нариги четига чиқиб қоламиз деб ўйлайман. Қайда, кейин қанча пиёда юрдик ҳам, ернинг чети кўринмайди: ҳаммаёқ дашт, чўл. Шўр босиб ётибди. Кун иссиқ. Иссиқ ҳам гапми, қайнайди. Юриб-юриб, бир чойхонага қўндик. Чой буюрдик. Анча кутдик, дараги йўқ. Бир йигит келди. Ёшгина. Чоч қўйган. Кўйлагининг олди очиқ бўлса-ям ҳаммаёғидан шаррос-шаррос тер қуйилади. Биз бўлсан кирза этикда, бошга қийиқ боғланган, эғнимизда чопон — ўтирибмиз бамайлихотир, ҳеч нима кўрмагандек. Ҳалиги йигит биз томонга қа-

раб-қараб қўяди де, холавачча. Охири чидаб туролмади шекилли, олдимишга келди, салом берди, ўзи ёшгина, чоч қўйган...

— Чопонларингизни нега ечмай ўтирибсизлар?— деб сўради у.

— Нега ечиб ўтиришимиз керак экан?— деб биз ҳам сўрадик.

Иигит ўнғайсизланди.

— Кечирасизлар, исиб кетмай-сизларми демоқчи эдим,— дея одамга ўхшаб сўради. Юзидан ҳамон шаррос-шаррос тер қуйилиб турибди.

— Бизнинг чопон булоққа ўхшайди, холавачча!— дедим.

Унинг оғзи очилиб қолди.

— Нима?— ҳайрон бўлганича яна сўради.

— Бизнинг чопон булоққа ўхшаб қишда иссиқ, ёзда салқин бўлади,— дедим. Қишда танча, ёзда шийпон деб, янаям соддароқ қилиб тушунтирдим.

— Ҳа-я...— деди йигитча чўзиб.

Бу орада чой ҳам келиб қолди. Чойни қайтариб, индамай ҳўплайвердик. Ҳалиги йигитча ҳам олдимишдан кетмайди.

— Сенга нима керак, холавачча?— деб сўрадим.

У қизара-қизара, ўнғайсизлана-ўнғайсизлана отаси мардикор топиб келишга юборганини айтди. Отахонлар, сизлар ёрдам беролмайсизларми, мардикорни кўрсатсангизлар, деди. Икки-уч кундан бери иш қидира-қидира жонимиздан тўйиб бўлгандик, суюниб кетдик:

— Мана биз мардикор!— дедик бараварига.

Уша йигитчага эргашдик.

Бир яйдоқ даштга етаклаб борди. Хайрият, бу ерлар унча шўрлаб кетмаган экан. Кафтдек соясига ўтиргани на бирор дарахт кўри-нади, на мундай ҳовуз-повуз. Икки-учтагина уй қаққайиб турибди. Шамол кўзғалиб, жин тўполон авжига минди-ку!..

Бу тўполон сал тингач, йигитча ертўлага ўхшаш кулбадан отасини эргаштириб чиқди. Мунақа қурумсоқ, кўзлари қаққайган чолни биринчи кўришим. Эркак мастон дунёда бўлса ана шу, деб ўйлайди киши.

— Иккита уйнинг деворини уриб, лойшувоқдан чиқариб берасизлар, бўлди, устини ўзимиз ёпиб оламиз. Гувала тайёр,— деди у худди хизматкорларига иш буюраётгандек.

— Ҳақи қанақа бўлади?— деб шартта сўрадик.

У ие, ҳақ ҳам оласизларми, дегандек, аввалига ҳайрон бўлиб

қаради. Сўнгра қув-қув йўталди, оғзига тўлган балғамни бир четга туфлаётди:

— Эл қатори-да,— деди.

— Биз сиззи элингизни билмай-миз,— дедик биз.— Узимизнинг эл қатори бўладиган бўлса, минг сўм берасиз.

Чол чайқалиб кетди, холавачча. Қўл-оёқлари титраб, боши қалтиради. Мунақа қурумсоқ, битини сиқиб қонини ялаганни дунё дунё бўлиб кўрмаган. Худди биззи қўлимизга минг сўмни тутқазиб қўйгандек, шуни аламига чидай олмай-гандек:

— Минг сўмга тўртта уй қуриб оламан ўзим, ўз қўлларим билан қураман!— деб чинқирди.

Э бор-э, энағар, ишлатиш қўлингдан келмас экан, ўғлингию бизни нега овора қилдинг, деб аччиғланиб, сўкиниб-сўкиниб кетавердик. Биз ҳам мардикорчиликка борганимиз билан жа-а ўзимизни хор қилиб қўядиганлардан эмасмиз. Қайсармиз. Савдомиз пишмади деб, ади-бади айтишиб ҳам ўтирмадик. Мен ҳам, девкор ҳам азалдан майда гап-сўзларни ёқтирмаймиз-да, холавачча. Чолни сал-пал эритганиям бўйнимиз ёр бермай қайтавердик. Хатти-ҳаракатларимизни, юришимизни кўрган одам бизни унча-мунчани назар-писанд этмайдиган минг қўйлик бой деб ўйлайди. Аслида чўнтакда ҳемириям йўқ.

Шаҳдимизни кўриб йигитча тирчиллаб қолди. Отасига нимадир деди чоғи, анча вақт ғужуллашишди. Кейин ортимиздан югуриб келиб, бизни яна отасининг олдига олиб борди.

— Сизларнинг ҳам айтганингиз бўлмайди, меникиям. Саккиз юз сўм бераман,— деди чол. Қурумсоқ, бир танганинг устида жон берадиган...

Мўлжалимиздан анча камайганига парво қилмадик.

Шу икки юз ҳам гапми, деган бир алпозда рози бўлдик.

Йигитча бизнинг иссиқ-совуғимиздан, обу овқатимиздан хабар олиб турадиган бўлди. Шундоқки-на уюлиб ётган тупроқнинг устига ўтириб овқатланамиз. Айтишига қараганда, улар ҳам аллақайси узоқ жойлардан келишган экан.

— Бу ерга уй қуриб юрт тутмоқчимисизлар?— деб сўрадик.

— Йўғ-э?!— Йигитча сапчиб кетди.— Беш-олти йилдан сўнг ўзимизнинг қишлоққа кўчиб кетамиз.

— Беш-олти йил нима қиласизлар бу ерда?

— Қовун-тарвуз экамиз. Унғача

ер ишдан чиқади. Кетамиз кегин.

Уларни чўлқувар деб аташаркан. Ойнаи жаҳонда юрак амри билан чўл қувгани кетди, деганларидан сал бошқачароғи фақат. Биз кўрганларининг мақсади — чўнтагини қаппайтириш, ойнаи жаҳонда мақталаётганларнинг чамаси пул билан ишлари йўқ, чўл жониворни қанчалик тирқиратишса, шунчалик завқ оладиган кўринишади...

Ишга тушдик. Кечаси девкор лой қориб қўяди. Мени атай турғизмайдди. Унга ҳам келиб бўларканми, тургим бас келмайди.

Тонг сахардан девкор яна девор уришга тушиб кетади. Мен лой, гувала узатиб тураман. Баъзан тамоман ҳолдан тояман. Қодир девкор эса қилт этмайди. Гапирмайди. Дамдўз бўлиб олган. Ялингудек бўдиб, унга мўлтираб-мўлтираб боққанимда ўтиради, ишлаймиз десак туради — ўзига қўйиб берсанг нафас ростлаб олиш асти хаёлига келмайди. Ҳаш-паш дегунча, уч-тўрт куннинг орасида деворни тиклаб бўлдик. Яна икки кунда лойшувоқдан чиқарсак иш тамом.

Чол келиб қолди. Деворни кўриб ранг-кути ўчиб кетди. У булар камида бир ой ишлашади, деб ўйлаган экан. Бир ҳафтада шунча пулимни олиб кетишадими, деган ўйда бўлсак керак, бизнинг ишимиздан қилдан қийиқ ахтаргандек камчилик излай бошлади. Уёқ-буёғига айланиб кўрди. Бурчакка бориб зингил солиб қаради. Туси ўчди.

— Бутан бўлибди!— деди даб-дурустан.

— Нима?!— Унинг норози қиёфада айтган сўзи юрагимизга ғулу солди.

— Бутан бўлибди! Бутан бўлибди!— Чол энди депсинди, — гувалалар бир-бирининг устига миндиллмабди.

— Гувалалар бир-бирининг устига қўйилса, ағдарилиб кетади, куюниб тушунтира кетди Қодир девкор.— Ана шундай ярим миндилрилса, ушлайди.

Чол эса сўзида туриб олди. Ахийри, мақсад-муддаоси ҳам аён бўлди. Ишон-ишонма, ўзи ёрилди.

— Бу аҳволда мендан бир тийин ҳам ололмайсизлар!— деди.

Шунда девкорнинг тутақиб кетганини кўрсанг эди. Шартта кетмонини кўтариб деворнинг устига чиқди-да, тарс-турс ура бошлади:

— Ҳозир бузиб ташлайман! Мен норози бўлиб кетганимдан сўнг етти иқлимнинг устасини ҳам опкелиб ишлатолмайсан.

Ен-атрофимизда уч-тўрт чўлқуварлар пайдо бўлишди. Йўқ, улар ойнаи жаҳонда айтиладиган, қўлни-қўлга бериб, бир оила аъзоларидек халқ фаровонлиги йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилишаётганлар эмас, биз кўзимиз билан кўрган, бир тийин учун чўлгин у ёғидан-бу ёғигача эмаклар боришадиган чўлқуварлар эди. Улар тиржайишиб, хиринглашиб, бир-бирларига гап-сўз уқдиришиб, Қодир девкорнинг хатти-ҳаракатларини кузатишарди. Девкор ахийри чи-долмади, кетмонни пастга улоқтириб юборди, девор устига туриб:

— Ҳе-е оғайнилар, қанақа элсизлар ўзи?! Ғурур, ор деган нарсани биласизларми-йўқми? Мени қишлоғимда ишлаган одам сал норозидек бўлса, бутун халқ унинг кўнглини кўтаришга чоғланди...

— У сиззи қишлоқ-да!— деди кимдир.

— Бу ер чўл, ўша ғурур-пурурларингизнинг ҳаммасини бир чақага олишмайди,— кўшилди бошқаси.

— Топган гапини! Эл дейди-я! Кўшнилари бир-бири билан келишмайдию бу замонда, ҳар ёқдан келган одамлар эл бўлармиди...

— Чолни роса лақиллатиб кетмоқчи бўлган экан-да...

— Ҳа-а, булар содда кўринишгани билан анонимас...

Ана шу гап-сўзлардан сўнг чи-долмадик, холавачча. Меҳнатимиз-ням ана шу қарғиш теккан одамларга сув текинга қолдириб, қайтдик. Ана шунақа, холавачча. Айтган билан тамом бўлмайди. Тиркичлик қийин.

Эргаш дакангнинг айтганича бор. Лекин гап фақат азбаройи тиркичиликда ҳам эмас. Қодир девкорнинг ўша худо қарғаган чўлга боришигаю хотирасида бир умр таассурот қолдирилишига сабаб бошқа ёқда эди. Буни Эргаш даканг билмайди. Билмай гапираверади. Девкорнинг бутун аламини ишдан олмоқчи бўлиб, дамдўз, индамай юрганига ҳам ақли етмайди. Ушанда кимдир, Қодир девкор, Қодир девкор, девяверасизлар, мактайсизлар, нима бўпти, полвон хокига тушган солим билан кунини ўтказиб юрибди-да, ҳозир каллани ишлатиш керак, каллани— Қодир девкорнинг кучи ҳўкиздаям бор, фалончининг калласи эса... Э-ҳа! Жухуддай бойиб кетган, деганини эшитган, ўксиб-ўксиб, ҳамқишлоқ деганини шундай бўлар экан-да деб, бири боис туманидан кўнгли қолган эди. Илгари одамлар мунақа гапларни билишмасди. Нима

бўлди, нима бўлди — қандай бало ёпирилди, гўеки шайтон оралади... Полвон қаттиқ малолланди, мардикорликни ихтиёр этди, гадойтопмас ерларда бировнинг ишини қилиб келсам, мунақа гапларниям эшитмасам деб ўйлади. Эргаш дакангни эргаштириб, юриб-юриб кейин билса ўзи одамларга нимадир бўлган, шайтон ораламаган жой қолмаган ҳисоб...

Эргаш даканг дам девкорнинг, у билан бирга юрганидан дам ўзининг, дам биргалашиб урган деворларининг таърифини қилишдан чарчамайди барибир.

— Қодир девкорга гиройликни бериш керак!— дейди баъзан.— Нега гиройликни шунга бермайдилар? Ҳайрон қоласан одам. У урган деворлардан катталарнинг хабари йўқмикан, таърифини эшитмаганмикан ёки?! Тўйчи подачи иккаласига гиройликни беринглар, деб ёзмаймизми, а?! Нима бўпти, Тўйчи халқнинг подасини йигирма йилдан буён боқади, Қодир девкор э-ҳа... Эсини танигандан бировнинг уйи, бировнинг пахса деворини уриб беради. Ана шуларни бир четдан, бафуржа ёзсак, гиройликни беришар. Кегин бизнинг бир эмас, икки гиройимиз бор, деб мақтаниб юрамиз, уларнинг соясида баъзан-баъзан автобусларга паттасиз чиқсак ҳам ҳеч ким индамайди, холавачча...

Унинг гапини эшитганлар кулишади:

— Э, яшшанг, холавачча! Соддасиз-да!— дейишади.

...Қодир девкор оқтангиликлар ниятларини ёмон қилишди, қабристонларни кенгайтирмоқчи бўлиб, деворни бузишди, даладан ер қўшиб олишди, деган гапдан сўнг анча беҳаловат бўлиб юрди. Боиси, улар қабристонга қўшиб олган жой девкорнинг қишлоғигаю, Оқтангигаю бирдек тегишли. Қабристонлар эса алоҳида-алоҳида.

Бир куни унинг кампирини кўриш баҳонасида Оқтангининг оғзи катталари кириб келишди. Девкор уларнинг мундай биргалашиб юрганини кўрмаган эди. Тўй-маъракагаю биттаси борса, қолганлари боришмасди, ўз «кадр»ларини сақлашарди гўе.

Қодир девкор анча эсанкираб қолди.

— Э... келинлар... келинлар...— дея олди-ю, уларни ичкари бошлаб киришини ҳам, кирмасликни ҳам билломай серрайиб қолди.

— Тузукмисиз, девкор. Кампирингиз ётиб қолипти деб эшитувдик, кеч бўлсаям келяпмиз,— деди

оғзи катталардан бири хирилдоқ товушда. У эгнига кўк мовут чакмон, оёғига оқ кигиз этик кийиб олганди. Ёши ўтиб қолаёзган бўлса-да, кексаликка рўйхуш бергиси келмаётгани кўриниб турарди. У бир вақтлар донғи кетган чавандоз бўлган. Неча мартабалаб отдан йиқияиб, бирор жойи лат емаган одам, бир куни раиснинг олдига кириб ўзини гурс этиб стулга ташлаган. Стул чил-чил синган, у орқаси билан цемент полга йиқилган. Боши ёрилган, қўли чиққан. Қўлини Кумуш хола жойига тушириб қўйган-у, бошини даволашнинг иложи бўлмаган. Дам-бадам ҳушидан кетиб, ортиқ кўпқарига ярамай қолган... Чавандозлигидаги доврўғию ҳурматими, ёинки кимсан нақ раиснинг стулидан йиқилгани учунми, оғзи катта бўлган...

— Ичкарига киришлар, ичкарига...— Қодир девкор шошилиб уларни уйга таклиф қилди.

— Майли, майли, сал нафас ростлаб олайлик, етиб келгунча давление кўтарилиб кетди,— деди иккинчи оғзи катта ҳарсиллаб. Унинг ҳар иккала юзидан қон томиб турар, кўзлари ҳам қонталаш эди. У бир вақтлар раис бўлган, одамларни қамчи уриб ишлатган. Биттасини ёмон ургани учун қамалган. Қамокдан келганидан кейин ҳам барибир унга ҳамма раис бува, раис бува, деб салом бераверган, эгилаверган... Раислигидаги сиёсати учунми, ёинки қамалиб келганиданми, эътиборли одам...

— Уйга кириб ўтирмайлик, супага жой қилиб қўя қолинг, девкор,— деди кўринишидан оғзи катталиги ҳам билинмайдиган меҳмон дўрилдоқ товушда. Бу одам жуда жанжалкаш бўлган. Умрининг ярмини қамокда ўтказган. Ҳар сафар қамокдан чиққанида ҳақиқатни ҳимоя қилганим учун қамашди, дер экан. Унинг гапи қанчалик тўғри-нотўғрилигини ким билсин, бироқ кўп ўтмай яна қандайдир ҳақиқатни ҳимоя қилгани аён бўларди, қамаларди. Айтишларича, баданида эркаклиги, мардлиги бўлгани учун оғзи катта эмиш...

Уларнинг ҳаммаси уч-тўрт килодан қанд-курс кўтариб келишибди. Оғзи катталар-да! Оқтангининг ундай-мундай одами бировнинг уйига қуруқ қўл билан бормайди.

Девкор супага кўрпачаларни тўшагач, улар келиб ўтиришди. Фотиҳага қафт ёзишди.

— Шу хонадондан файз-фитр аримасин, беморлар ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетишсин,— дуо қилди собиқ чавандоз.

— Гулларни ҳам экиб ташлаб-сиз-ку, яшанг девкор, яшанг!— мақтади собиқ раис.

— Ҳовлига гул экишининг хосияти йўқ, девкор, — ҳамроҳининг раислиги давридаям бир-икки қамалиб чиққан собиқ жанжалкашнинг унга кеки бор эди, ҳар сўзда, хатти-ҳаракатда эски аламларни ёзмоқчи бўларди.— Билмаганлар гапираве-ради. Ишонинг, гулнинг жин-ажинаси бор. Ишонмасангиз, гулзорларингизда кечаси бир айланнинг, маст қилиб ташлайди...

— Ажина эмас, гулнинг ҳиди маст қилади! — деди чавандоз.

— Бу гапларни қўйинглар,— деди эски раис яна ҳукмронликни кўлига олиб.— Мақсадга кўчайлик!

— Маъқул!..— қувватлади чавандоз.

— Утиринг, девкор! Уринманг, чойни кейин, кампирингиз тузалиб кетгач ичамиз!

— Маъқул!..

— Томиримиз бир, қолаверса, поччамизсиз...

Шу ерда Қодир девкор сал-пал қимирлаб қўйди.

— Девкор, дунёдаги энг табаррук жой — қабристон. Муни биз ҳам, ёчимиз бир жойга етиб қолиб, ўзимизни сал босиб олгач билдик. Шу учун қабристонимизни кенгайтирмоқчи бўлдик. Обод қилиб дарахт экамиз, гул кўкартира-миз...

— Гул қабристонга бўлмайди,— қитмирик билан эътироз билдирди собиқ жанжалкаш.

— Гул бўлмаса бошқа экин бўлар, лекин гап бунда эмас. Биз кексалар эрта ўлсак, ҳозирги ёшлар тепиб кўмиб келишадю унутишади, деб ўйладиқ, унганча ўзимиз шу савоб ишни қилайлик дедик...

— Совхоз катталаригаям ишон-сак бўлмайдиган,— деди чавандоз. Жанжалкаш қизишди:

— Э, уларнинг ҳаммаси бир гўр. Қайсиниси катта бўлса ўзини ўйлайди, то рўзгор-пўзгорини тиклаб олгунча ҳаммаёқ хароб. Мана, Исмад деган янги директор келди. Шу-у тузукми деб ўйловдик, ғирт чўчқанинг ўзи. Узига ҳашаматли идора қурдирди. Ишлайдиган одам ғордаям, чўлдаям ишлайверади-да. Яна бу кишим бир йилда уч марта курортга борадилар.

Янги директорнинг собиқ раисга яқинлиги бор эди, ҳозирги сўзларга қарши нималардир демоқчи бўлди-ю, жанжалкашнинг авзойидан кўрқди.

— Тузук ишлариям бор,— деб минғирлаб қўяқолди.

— Нимаси тузук?! Нимаси ту-

зук?!—ур-сурларни дили тусаб қолди шекилли, жанжалкаш бўйин томирлари бўртганича қичқирди.— Тилимни қичитманг! Директор бўлиб келди — ферма мудирини бўшатиб ўрнига ўзининг одамини қўйди. Нега? Биласиз, биласиз — отарга юзта ўзининг қўйини қўшган, фермада қорамоллари бор. Ана шуларнинг миси чиқмасин деган-да!

— Бўлмағур гап! — Собиқ раис ҳам ўзини туюлмади.

— Уйда мол дўхтири Тошматнинг хизматкорлик қилиб юриши ҳам ёлғонми, ёлғонми?— Жанжалкаш хезланган эди, чавандоз базўр уни босиб қўйди.

— Э, қўйинглар-э, уйда касал ётибди,— деди уларнинг ҳар иккаласигаям таҳдид билан.

Шундагина жимиб қолишди.

Қодир девкор бу учала оғзи каттанинг нега бир-бирларига бақамти келадиган жойларга бормасликларининг сабабини ғира-шира англагандай бўлди.

— Девкор, қабристоннинг деворини энди ўзингиз кўтариб бера-сиз,— деди чавандоз раҳнамоликни қўлга олиб.— Қандай ёрдам керак бўлса, берамиз. Ўзимиздаям пахсачилар бору улар сизнинг олдингизда ҳеч нарсамас-да!..

Оғзи катталар ўринларидан туришди. Ичкари уйдаги хастадан хабар олиб чиқишгач, салобатли қадамлар ташлаб жўнашди.

Қодир девкор ўйлиб қолди. Гарчанд на ҳа, на йўқ, деган бўлса-да, келганлар гўё ўз гаплари икки бўлмайдиган бир алпозда кетишди. Уларнинг айтганларини қилиб, ишга тушса, ҳамқишлоқлари хафа бўлиб қолишади...

У яна уйга кирди.

Кампири сал-пал жонлангандай эди.

— Кетишдимми?— деб пичирлаб сўради.

— Кетишди,— Қодир девкор истар-истамас жавоб берди.

— Борасизми?

— Қаерга?— Қодир девкор ҳайрон бўлганича кампирига қаради, унинг ҳалиги гаплардан хабардорлигига ишонмади.

— Эшитдим...— деди кампир.— Боринг, ўлсам, барибир Оқтангига элтиб кўмасизлар-ку мени! Сиз бу ерда қоласиз... Қўлингиз теккан деворни умрбод кўриб ётаман-ку...

Қодир девкорнинг кўкси ачишди. Томоғига нимадир тикилди. У кампирининг мантиқини ўйламаганди.

— Қўй унақа гапларни, Гул-сум...— дея олди зўр-базўр. Шу ўксик-маҳзун сўзларни айтди-ю,

тепачада Мирзо Бадалми, Кал Давронми, кимлиги ёдида йўқ, ишқилиб, шулардан бири кўзгаган гапни эслади. Уларнинг оқтангилардан домангир бўлаётганликлари учун кайфияти тушди, уятдан қизарди.

Шуям сўзми?! Э, одамлар-а!

Озгина ер ўртада экан, уёққа ўтди нимаю буёққа ўтди нима?! Қадимдан ота-боболариям бир булоқдан сув ичиб, бир тегирмонда ун тортиб келган, киндиги бир ерда тугилган бу одамларга нима жин урди ўзи?! Қачондан бу сеники, бу уники, дея бебилиска сарҳад чиқиқларини тортишди; қачондан кўнгилга ғулу, низо-нифоқ уруғини қадашга улгуришди?! Яна бу оғзи катталарнинг ўзларига жа-а бино қўйганча гапиришганига куймай бўладими?!

Эй қардошларим-а, дегиси келарди Қодир девкорнинг.

Эй шўрликларим-а, дегиси келарди унинг.

Бу гаплар тилига кўчмади. Дилида тугун бўлди. Яккаш борайми-бормайми, деган иккиланишлари абас топди. Маҳв бўлди қайгадир. Ғойибдан унга куч келди. Бу куч қачондир, қай кундир келишини ғира-шира англади. Юраги тошиқиб кетди...

Шаҳд билан Эргаш дакангникига йўл олди.

Оқтангидаям ишчан, бақувват кишилар бисёр... Бироқ, девкорга кўнгилдагидек лой узатиб турадиган белчи ягона...

У ҳам бўлса, Эргаш даканг...

Тагин одамни зериктирмайдиям...

Қолаверса, бу галги девор оддий деворлардан эмас, икки қишлоқ ўртасида кўп нарсаларни боғлаб-чатиштириб туриши керак эди, Қодир девкорнинг назарида...

У шуни жон-дилдан истарди...

Дарвоқе, иккала қишлоқ орасида боғланиб-чатишиб турадиган, девкор сўз билан ифодамай олмай-диган ўша нарсаларнинг ўзи мавжудмикан?

Аллақачонлар кўҳна сополлар сингари чил-чил синдирилиб, ахлат тўдага улоқтирилмаганмикан?

Унда буёғи нима бўлади?

Ана шунда ҳамишанги асрий таҳқирлару уларнинг самараси ўлароқ зоҳир бўлмиш асрий муаммолар сингари беҳудуд зулмоний зулмотдан дарак бериб бот-бот эврилиб келган бир савол яна тақоррланади: «Ким билсин?»

Ўзгортганларимни излагин келар

Болтабой Бекматов

Ҳақгўй

Ҳаққонийлик — даволанмас дард.
Қашшоқлик ҳам бугун — уятдир.
Ҳақгўй бўлиб, тўкис яшамоқ —
каминага улўф ниятдир.

Ўсиб борадирман кун сайин,
Ўсмоқда қалбимда ният ҳам.
Дард ҳам оғирлашар тобора,
Тобора аччиқдир уят ҳам.

Қўш

Инқиллайди мутеъ эшаклар,
омоч тирнаб борар ер юзин.
Зирқирайди бўйин, мушаклар,
отиз эса сербар ва узун.

Қўшчи ўжар — бот зулм қилар,
кўриб туриб аҳволни, ҳайҳот!
Бостирмада эса депсинар,
бир асабий тушовланган от...

Ўткинчи — бахтли

Уйи ёнаётган одам — хасис одам.
У ўз лошидан тортиб, то сарғайган суратгача
қизғанади.

Унинг дарди омонлик холос.
Ўткинчи эса — оқил. У гапириши мумкин.
У ёнаётган уйи ҳақида
таъсирчан қилиб ёзиши мумкин.
Ҳа, ўткинчи — бахтли...

Дунёқараш

У бир куни эгик бошларни
тўғрилаб қўйиши мумкин оҳиста.

У тайсаллаб турган отни
йўрғалатиб юбориши мумкин.

У ҳатто озғин бир эшакни
семиртириб юборишга қодир.

Шундай экан, эътибор керак
дунёқарашнинг ўзига ҳам.

1958 йили қардош Туркменистоннинг
Тошовуз вилоятида туғилган. Максим
Горький номидаги Олий Адабиёт инсти-
тутининг сиртқи бўлим талабаси. Урта
мактабда адабиётдан дарс беради.

* * *

Бу ҳалқа,
чамалаб-чамалаб тақилган ҳалқа
фақат шу бармоқ-чун яралган.

Бу ҳалқа,
бармоқнинг камари — бу олтин ҳалқа
кўйиб юборгиси келмас бармоқни,
Ҳаракатланмаса бармоқ дейди у.

Бу бармоқ,
олтин камар боғлаган бу нозик бармоқ
бармоқлар сафига сиғмайди энди!

Теракнинг сийрати

Бир куни кетаман ёнингдан,
кетаман ўзимни қидириб,
Тўтиқуш текканда жонимга.

Хонанг эшигини ёпаман,
зулматдан излайман ўзимни,
излайман, излайман — топаман.

Сўнг қора йўлакка чизаман,
рангли сийратини Теракнинг,
кўрасан, у тасвир беомон.

Кўрасан энтиқиб, ошиғиб,
жонингга тегади ўшанда.
Тўтининг одатий қўшиғи.

Ҳайратдан ёқангни тутасан,
кўчага чиқасан отилиб,
ва Теракни излаб кетасан...

Уйғониш

Соддалигим, сендан воз кечгум энди,
Муғомбирлик шаробидан ичгум энди
Ва энди мастона сўзлагим келар,
Йўқотганларимни излагим келар.

* * *

Севдингми аёлни — демак сен қулсан,
энди эрк ҳақида ўйлаб ҳам юрма.
Энди тақдирингга шукрона қил сан,
гарчи кўринсада бу олам турма.

Турма азобини тотдингми, шунқор,
хаёлингни чулғаб олдимми хурлик?
Энди сен ошиқмас, сен бир исёнкор,
Энди маҳбубамас аёл ҳам шўрлик.

Денгиз ва Қоя

Менга суюнмагин, инонма менга,
Қўй, шошилма, шу бир қадамни отма.
Тенг билма Денгизни ахир ўзингга,
Эх, Қоям, худонинг қаҳрин уйғотма!

Биламан, сенга ҳам қийиндир, қийин,
Лекин бузма гўзал мувозанатни.
Пойингга урилса тўлқиним — суюн,
Лекин дариг тутгин мулозаматни.

Тунда

Тунлари менга хотира минораси кўринади.
Қора ғишлардан қурилган минора.
Орадаги масофа қувонтиради.
Тунда ноқулай сезаман ўзимни
Биринчи раундни бой берган боксчига ўхшаб.
Тунда одамлар муштга ўхшаб кўринади,
Каттакон муштга ўхшаб.

Некбин

Ҳасрат — филсан, баҳайбат филсан.
Юрсанг чиқмас қадам товушинг.
Майли, менинг ёнимга кел сан,
ўзгаларда бўлмаса ишинг.

Мен — ҳиндиман, бир ориқ ҳинди,
бўйнингга бир ўтирсам етар.
Фойдалангум унумли сендан —
битмай ётган ишларим битар.

* * *

Шаънинг сенинг ойдек,
мовий дастурхонда оппоқ кулчадек
сенинг шаънинг.

Ҳеч ким кесак отмас бу мовийликка,
ҳеч ким ўғирламас кулчангни бугун,
мабодо қорнингни қайғуриб ўзинг
еябошламасанг уни бир бошдан.

* * *

Ичимда яшайди салбий қаҳрамон,
Жин каби соҳибин фарқ этмас.
Ҳолбуки, қисмати беомон,
Яшар у виждонга қасдма-қасд.

Ичимда яшайди, чиқармас товшин,
Бу ўзим яратган мўъжизам, қулим.
Бир қўлим ардоқлаб силаса бошин,
Бўғзида туради иккинчи қўлим.

Ойга

Айтгин Ой,
туғилган кунингдан буён
сенга ҳеч суқланиб боқмаган,
ҳеч ғийбат қилмаган одам бўлдимми?
Кўриниш бермасдан баъзида
булутларни паналаб ўтасан,
хафа эмасмисан биздан, ишқилиб?

Айтгин Ой,
мен ҳам журъат қилиб бир куни
сенга қиёсласам кимнидир,
балки ғийбат бўлса бу ҳам сен ҳақда,
хафа бўлмайсанми мендан, Ой?

Илон

Ҳовуз бўйида бир азим Гужум ўсди. Унинг
халоскор сояси толиққан йўловчилар,
иссиқдан лоҳас тортганлар учун сўлим
оромгоҳ эди.

Кунлардан бир куни Гужумнинг бошида катта-
кон Илон пайдо бўлди.

Илондан қўрққан одамлар энди Гужумга яқин
йўламай, уни айланиб ўтадиган бўлдилар.

Гужум хафа бўлди ва Илонга деди:

— Илон, мени тинч қўй. Мен одамларни яхши
кўраман. Уларсиз яшаёлмайман.

— Мен эса сени яхши кўраман. Сенсиз яшаёл-
майман, — жавоб берди Илон.

Шунда Гужум ўйлаб туриб деди:

— Унда, илтимос, ҳеч бўлмаса кундузи яқин-
нимга йўлама.

Илон рози бўлди.

Орадан бир неча йил ўтди.

Бир куни одамлар Гужумнинг бошида бир
неча майда Илонларни кўриб қолдилар.
Қўрқиб кетган одамлар энди ҳовуз бўйи-
дан бутунлай кўчиб кетдилар. Улар бошқа
жойни макон тутиб, ҳовуз қазиб, Гужум
экдилар. Гужум ўсди, соя бера бошлади.
Унинг ҳам сояси одамлар учун оромгоҳга
айланди.

Кунлардан бир куни Гужумнинг бошида катта-
кон Илон пайдо бўлди.

Қайтас роман Дунё

Ёқуббек
Яквалхўжаев

* * *

Баҳромбек Шанхайнинг Сан-Ши-нан-ло кўчасидаги бинонинг ўн учинчи қаватидан уч хонали уй сотиб олди. У бўш ҳувуллаб турган хоналарни айланиб ошхонага ўтди; унинг узун бир қанотли ойнасида ташқарига қаради. Кўчанинг икки томонида лойқа сувдай оқиб бораётган одамларни эътиборсиз кузатди. Деразадан пастга разм солди, ҳеч ким йўқ. Ҳали замон қоронғи тушиши билан бу ерни одамлар оломони босади. Шундай асфальт устига олачипор аёлларини ташлашиб, худди боғи Эрамда ётишгандай чўзилишади. Шуларни ўйларкан Баҳромбек ўзида қандайдир ёқимли ғурур ҳиссини сизди.

Эшик жиринглади, унинг хаёли бузилди.

— Ооо, Баҳром шансинг¹, кайфинг чоғ кўринади, қалайсан энди?

— Яхши, жуда яхшиман, Жонг.

Жонг-Ру-хан Баҳромбекнинг ягона дўсти, бир неча йиллик кўшниси, чет элда ўқиган, Шанхайда номдор тиш доктори, бойнинг ўғли эди.

— Йўқ, яхшилигингни кўриб турибман, энди қалайсан деяпман. Бу бизнинг халқимизга кўнглингда бироз бўлса-да, пок туйғулар пайдо бўлгандир ахир?

— Ҳа, мундоқ дегин. Йўқ, Жонг, бутун Шанхайни бўшатиб берсанг ҳам менда у туйғу пайдо бўлмас.

— Ёмонсан, ёмонсан, Баҳром шансинг, шунча нафратни ичинга сиғдириб яна биз билан яшаётганинга ҳайронман.

— Нима қилай, бу бир коса сув эмаски уни тўкиб юборсам.

¹Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

²Шансинг — Баҳром афанди. Қадрдон кишиларга ҳурмат маъносида айтилади.

— Тўғри айтяпсан, қонингни алмаштириб бўлмайди, унинг иложини топган тақдирда ҳам суягингга яширасан, ўжарсан, қаттиқ одамсан. Майли, шундай ташқарига бир қарагин, уларнинг ўзлари ерда, денгиздаги бир парча қайиғида ётишибди-ю, сенга мана бундоқ кошонани бериб қўйибди, ҳасад қилмаганини, ичи куймаганини қара, шундай халқни ёмон деб бўладими?

— Билмадим, ёлғон гапиргим келмайди, Жонг.

— Унда мени ҳам ёмон кўрасанми?

— Йўқ, ундай дема, сен ҳеч Хитойга ўхшамайсан, Жонг.

— Кўрдинг, мендай хитойга ўхшамайдиганлар кўп бу юртда, фақат сен уларни билмайсан. Халқнинг ёмони бўлмайди, Баҳром шансинг, одамлар ёмон, уларнинг ҳам ичиқоралари ёмон.

— Унда сенга ўхшаганларнинг ҳаммаси юртини тарк этадими? Мана ўзинг, сендай одамни ҳам ўз уйига сиғдирмаяпти-ку ўша буюк халқинг, қайсидир бегона элларга кетмоқни ният этиб турибсан-ку?

— Э... Баҳром шансинг, барибир ўқимаганингни билдириб қўясан-да. Ахир давлат билан халқнинг фарқи бор, қолаверса юртдан кетмоқ ундан кечмоқ эмас.

— Ўқимагансан дедингми, ақл-чи, идрок-чи?

— Ақл-идрок бу ўткир тигдай гап, шансинг, уни чархлаб турмоқ лозим.

— Ҳаётнинг ўзи чархлаб қўяди.

— Йўқ, у қаттиқ чархлайди — буниси оғир, секин чархлайди буниси эса ёмон. Илм билан чархламоқ керак, у хуфиёна ва даҳшатли.

— Ҳа, рост айтасан, сенинг ўқиганинг билиниб туради, Жонг. Лекин мана сен ҳам юртдан кетмоқ, ундан кечмоқ эмас дединг, агар юртинг сендан кечса, кечир-маса нима қиласан?

— Юрт кечиради, онанг гуноҳларингдан ўтгандай — кечиради.

— Йўқ, Жонг. Юрт оналикка она-ю, лекин бағри қаттиқ она у, агар шу юрт сенинг онанг бўлса кечирмай-ди сени.

— Кечирази, Баҳром шансинг, бағри қаттиқ она бўл-саям кечирази. Қолаверса, мен юртимнинг бошига мусибат тушганида эмас, ўзимнинг бошимга оғир кун тушганичун кетяпман. Бир кунмас бир кун эмаслаб бўлсаям келаман уйимга. Мана ўзинг, отангнинг бу то-монларга қандай келиб қолганини ҳикоя қилиб берган-сан, нима у ҳам ўз ихтиёри билан келган дейсанми?

— Ҳар қалай, мажбур бўлган.

— Унда менинг аҳволимни ҳам шундай тушун.

— Ҳали бу дунё бошимизга не маломатлар солар экан, — Баҳромбек дармонсиз одамдай пичирлади.

— Бизнинг тилимизда жуда чиройлик гапирасан, буни ўзинг биласанми?

— Мен бу дунё бошимизга не маломатлар солар экан деяпман.

— Ўзинг айтганингдай у ёғини худонинг ўзи билади, Баҳром шансинг.

* * *

Шанхайнинг чеккароқ кўчаларининг бирида ихчам чиройликкина масжид бор. Бу ерда Шинжонглик сав-догарлар намоз ўқишади. Жума куни пешинга узоқ-яқиндан тунгонлар ҳам келишганида масжид гавжум, жамоа катта бўлади.

Баҳромбек масжидга кўп келмаса-да, намози жумани канда қилмас, эътибор билан кийиниб, ихлос билан ибодат қиларди. Бугун ҳам шундай, озода кийинган, чиройли тим қора костюмда, бўйини ўраган карнай ёқали юпка оқ кўйлақда, бошида қора духоба дўппи, юзлари оқиш, қошлари атай чимирилгандай паст-баланд, кўзлари тиниқ, қора, қоққоқлари хиёл шишган, қомаги тикка, агар бўйларининг сал баландлигини де-масангиз Жайнак Мирзонинг шундай кўйиб қўйган ёш-лиги эди.

Баҳромбек намозга зўра улгурди. У имом Шариф Исмоилнинг узундан-узоқ чўзиладиган ваъзонлигининг ниҳоясини сабрсизлик билан кутди. Ниҳоят имом уни тўхтатгач: сафар олдида ният этиб масжидга олиб келган ионасини унинг қулоғига пичирлади.

Имомнинг кўзлари ўйнади, юзига табассум югурди. Эшик томон жилаётган намозхонларни овоз бериб тўхтатди.

— Аҳли жамоа, бир дақиқа сўзимга қулоқ тутингиз. Биродарингиз Баҳром Мирзо сафари олдида масжи-димизга беш юз юан иона атабдир. Ул кишининг мартабалари янада баланд, сафарлари бехатар бўл-син, облоҳу акбар, — деб қўлини фотиҳага тортди.

Баҳромбек ҳовлига чиққанида ёру дўстлари кутиб туришган эди.

Салом-алиқдан сўнг Каримбойнинг сабри чидамай сўради:

— Бегим, бу Жунгуйи² азимда қадамлари тегма-ган жой қолмовди чамамда, яна қандай сафарга аҳд этдингиз?

— Кўнглимга шундай бир тараддуд тушди холос.

— Расийгаму?

— Қанийди, унда қанот чиқариб учиб кетардим.

Ҳамма бирданига қаҳ-қаҳ отиб кулишди. Каримжон-бойнинг лақаби қарға эди-да.

— Яхши, яхши, ўхшади дўстим, — Каримжонбой × Баҳромбекнинг елкасига уриб ўзига тортди, — сен та-жанг барибир ичингдагини айтмайсан.

¹ Беш юз юан — тахминан 220 сўм.

² Жунгу — Хитой мамлақати.

Тўғри, Баҳромбек кўнглидагини биродарларига ай-тгиси келмади. Лекин кимгадир ёрилгиси келарди. Буни дунё кўрган, ўзини икки юзта чакмон билан ўша Мир-қосим саройига олиб чиққан Эшон ака сезди. Ниҳоят ёлғиз қолишгач сўради.

— Чегарадан ўтасанми?

— Йўқ.

— Унда нега мунча ваҳима қилмасанг.

— Тибет¹га кирмоқчиман, Эшон ака.

— Эсингни едингми, Тибетга кетганларнинг қайси бири қайтиб чиқди, ўзинг кўриб турибсан-ку?

— Аввало аҳд қилиб, ният этиб қўйдим, сўнг худойи таоллонинг ўзи қўлласа, қаймоқ менга насиб этса ажаб-мас. Ахир кимдир кириб, нимадир олиб чиқиши керак-ми у ердан?

— Керак бўлса-да, бекорга жодуга бошни қўймоққа ҳожат борми? Сенинг олиб келадиған нарсангга биров илҳақ бўлиб турсайди бошқа гап.

— Рост, савдогарчилик пул топишга ўтган экан, бош-қа илож қолмади энди. Ниҳоят, жонни таҳликага қўйма-санг кармонда пул қайда, деб, ўзингиз айтувдингиз адашмасам?

— Мен кўрқоқларга айтувдим, уни, сенинг йўри-финг бўлак.

— Унда лафз қолмайди-ку?

— Лафзингни биров эшитгани йўқ, кейин лафз жон-дан азизмас.

— Қўйинг, Эшон ака, лафз жондан азиз, белафз-ни биров бир тийинга олмайди, қолаверса, мана сиз эшитдингиз.

— Мен эшитмадим дейман, қулоқларим кар эди дейман.

— Унда ўзимнинг олдимда ўзимнинг лафзим қол-майди.

— Сен тажангни худонинг ўзи тузатмаса бандаси-нинг кучи етмайдиган кўринади. Агар ўрнингда тош бўл-сан, ундан бир тузук садо чиқарди айтганларимга. Ахир онанг бечорани ўйлайсанми ўзи, бирон нохуш хабар эшитса, унинг не кўйларга тушишини бир кўз олдингга келтириб кўр, бола-чақани-ю қўявур.

— Ўйлайман, худо ҳаққи, ўйлайман, Эшон ака. Лекин онаминг олдида тиз чўкиб, каломиллони ўртага қўйиб пул топишга сўз берганман. Энди онам истамаса ҳам ўртада қасам ҳурмати пул топиш учун ҳеч қандай хавф хатардан чўчимайман, тушундингизми, — Баҳ-ромбек мийиғида кулди, — олтиамиздан биттамитиз ка-майсайс камайибмиз-да, каттасининг аҳволидан хабар олиб туринг, мен кетдим.

Эшон ака ҳай-ҳайлаганича қолаверди. Баҳромбек кў-чанинг чеккасидан кесиб ўтиб, «Шанхай даса»² томон юрди, кўп ўтмай одамлар оқимига қўшилиб кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Баҳромбек Тибетга киришга кирди-ю, лекин бир қадам ҳам нарига жиллолмай шундай остонада, беш-олтита хонадон яшайдиган кўнолғида қолиб кетди. Бу юртда на самолёт, на поезд, на машина бор. Аҳён-аҳёнда учраб турадиган юк машиналари фақат ҳарбий-ларга хизмат қилар, маҳаллий аҳолини ёнига йўлатмас-ди.

¹ Тибет — Ҳимолай этагидаги Хитой ўлкаси. 1950 йилга-ча Англия мустамлакаси бўлиб келган.

² «Шанхай даса» — Шанхайдаги энг катта меҳмонхона.

Баҳорнинг сўнги кунлари бўлишига қарамай совуқ, тоғ томондан муздай аччиқ изғиринли шамол урар, бир зўм ташқарида турмоқ қийин эди.

Баҳромбек тўрттагина одам сиғадиган кичкина ёғоч уйда пўстинга бурканиб ўтирар, латта осилган ойнасиз деразадан ташқарига дам-бадам қарар, мабодо хитойга ўхшаган биронтаси кўзга чалинса отилиб чиқар, телпагини қўлига олиб, ҳой ўртоқ, ҳой ўртоқлаб чақирарди. Уткинчилар эса парво қилмас, айримлари бу бегона қайдан келиб қолди дегандай ғалати табассум билан қамчисини осмонга кўтариб кўярди. Баҳромбекнинг уч кун шундай «ҳой ўртоқлаб» ўтди. Ниҳоят тўртинчи кун, кун пешинда оққанда узоқдан телпагида юлдуз таққан Жафангжун кўриндию Баҳромбек ташқарига қандай чиққанини сезмай қолди, умрида эйтибор қилмайдиган хитой аскар кўзига ўтдек кўринди.

— Ҳой ўртоқ, ҳой жафангжун ўртоқ, — Жафангжун ўзи томон хитойча гапириб югуриб келаётган одамни кўргач, тўхтади. Баҳромбек бисотидаги энг ширин сўзларни айтиб омонлик сўрашди, — мени ўзинг билан олиб кет, ўртоқ, сенга яхши ҳамроҳ бўламан, — лекин Жафангжуннинг юзидан ҳеч нарса билинмади.

— Сени нега олиб кетишим керак ўзи, кимсан, нима қилиб бу ерларда дайдиб юрибсан?

— Ласа²га борётувдим, ўртоқ.

— Нима қиласан Ласада? Далай³га чўқинасанми?

— Бу нима деганинг ўртоқ, ахир мен мусулмонман.

— Қайдан келяпсан ўзинг, хўш мусулмон? Мендан нима истайсан?

— Мени ўзинг билан бирга олиб кет, ўртоқ.

— Менга бунинг ҳеч иложи йўқ, аскарман, тушундингми, сабр қилсанг мана шу йўлдан карвон келади.

— Бўлмаса бир-иккита тибетча сўзларни ёзиб бергин менга.

— Қани қоғозингни ол, фақат осон сўзларни айт.

Баҳромбек ён дафтарини олиб, хитой ёзувида: Мени Лихасага олиб кет, мен мусулмонман, савдогарман деган ёзувларни ёзиб берди.

Аскар дафтарчани қўлига олиб ёзувларга кўз югуртирди, ғаш келди чоғи мен мусулмонман деган сўзни ижирғаниб ўқиди, кейин нимадир ёзди.

— Ма, ушла, мусулмон.

— У... мана буни яхши ёзибсан, — Баҳромбек жафангжун ёзиб қўйган, мен хитой эмасман деган сўзни бир-икки бор такролади. Жафангжунга эса ўзи қўшиб ёзиб қўйган сўз ўзига ҳақоратдай эшитилди. Жаҳлини босолмай кўтарган қамчисини отининг бошига айлантриб урди ва кўп ўтмай сўқмоқ йўлдан тоғ ичкарисига кириб кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Лихаса Ҳимолай тоғлари этагидаги бир ҳовуч оппоқ уйлардан иборат кичкина шаҳар бўлса-да, лекин у Будда оламида муқаддас даргоҳ саналар, бу ерда буддийларнинг пири ҳисобланган Далай Лама истиқомат қиларди.

Тибет хитойлар ихтиёрига ўтгандан буён ҳали тинчимаган, исёнчилар тўда-тўда бўлишиб, тоғлар орасида яширинган эди. Улар ўта мерган, хачирсимон отлари устида қоққан қозиқдай ўтиришарди. Отлари, кийим бошлари ҳам тоғ рангида бўлиб, баландликда тўплани-

¹ Жафангжун — Хитой армиясининг аскар.

² Лихаса — Тибет ўлкасининг пойтахти.

³ Далай Лама — буддийларнинг пири.

шиб турган тўдаларини қоялардан ажратиб олиш қийин эди.

Исёнчилар карвонлар олдини тўсар, бирма-бир текширар, синчковлигидан биронта бегона омон қолмасди.

Баҳромбек Лихасага тибетликларнинг карвонига қўшилиб келди. Карвонбоши инсофли, диёнатли одам экан, карвон ҳаққи учун Баҳромбекнинг берганига рози бўлиб, уни ўз одамидай ёнига ҳамроҳ қилиб олди.

Йўллар охири кўринмас, узоқ эди. Карвонбоши билан Баҳромбек манзилга етиб келгунча чала хитойчалаб, тушунмаганларини имо-ишора билан изҳор этиб, бир-бирларининг мақсадларини тузуккина англайдиган бўлиб олишди. Лекин гапнинг очиғи, хитойнинг одам оёқ босмоққа жой тополмайдиган шаҳарларида гангимаган Баҳромбек ўзи билан бировнинг иши бўлмаган, ҳувуллаган Лихасада эсанкираб қолди. Бу ерда ҳукумат дўконлари кам, борларида Баҳромбек мўлжаллаган моллар йўқ эди. У бутун сабри тоқатини йиғиб, ҳафтада бир марта бўладиган бозорни кутди.

Бу тонг Баҳромбек карвонбошининг хуржунсимон сафар халтасини титкилаб, янги кийимларини олиб, текислаётганига ҳайрон бўлиб, анча вақт ўрнидан турмай ётди. Карвонбоши узун қора тўнининг ёқасидан бошланиб, этагигача чўзилган тугмаларини бекитиб, белига сариқ шойи белбоғини боғлаб ташқарига чиқиб кетганидан сўнг Баҳромбек чакмонини елкасига ташлаб жойидан турди.

Карвонбоши қайтиб кириб Баҳромбекка нимадир деди, лекин у тушунмади.

— Сен мусулмон бозор бошлангунча бизнинг маросимларни кўрасан, — деб ҳамроҳининг қўлидан тортиди.

Баҳромбекка ҳам карвонбошисиз бу зимистон уйда ёлғиз ўтириш азоб эди. Усиз ҳам неча кундирки, тибетликнинг орқасидан соядай эргашиб юрар, ҳозир ҳамроҳининг қўлидан тортаётганидан, қаергадир бошлаётганини сезиб, жон-жон деб олдига тушди.

Ташқари изғирин, совуқ бўлса-да ёруғ, чароғон эди. Баланд адирнинг ёнбағирлари худди карвонбошига ўхшаб ясаниб, бошига мўғулча қалпоқ кийишган тибетликлар билан тўла, тумонат одам эди. Пастликдаги текисликда катта дошқозон (бундай қатта, одам ичига тушса бемалол сузиб юрадиган қозонни Баҳромбек умрида биринчи кўриши эди) осилган, ичи тўла ёғ, у секин атрофга тутун чиқариб, одам димоғини ачиштирувчи ёқимсиз ҳид тарқатарди.

Карвонбоши ҳайрон бўлиб, қозонга тикилиб турган Баҳромбекнинг енгидан тортиди.

— Ҳали кўрасан, мусулмон, ҳали кўрасан, юр, юр, бу ерга яна қайтасан, — деб ҳамроҳини нариги чеккага етаклаб кетди.

Адирнинг нариги чеккаси соябонли арчасимон дарахтларга туташиб кетган бўлиб, дарахтлар атрофидаги озгина очиклик жойда кичкина тахта сўри ўрнатилган, унда елкасидан кўк шойи лента осиб, белини қора матоҳда бойлаб олган, мўғулларга ўхшаган эчки соқолли тибетлик, телпагини тақимига босиб, тухумдай силлиқ қилиб қирдирган бошини ялтиллаб, қандайдир латта муқовали китобни ушлаб, ниманидир пичирлаб ўтирарди.

Баҳромбек бунинг боисини сўрашга улгурмай, икки қора тўн кийган тибетлик тахта замбилда битта мурдани кўтариб келиб, китоб ушлаб ўтирган ҳалиги бошланг роҳибнинг оёғига ташлади. У кўзларини юмиб, китобининг муқовасини силади, сўнг унинг шундай ўртасини очиб, ниманидир пичирлаб ўқиди ва бирдан кўллларини осмонга кўтариб соябонли дарахтларни кўрсатди. Карвонбоши ҳайрон бўлиб гангиб қолган

Баҳромбекка қараб бошини сарак-сарак қилди.

Муқаддас китоб мурдани дарахтга осиб қўйиш кераклигини, танасининг қушларга ем бўлиши лозимлигини буюрган эди. Роҳибнинг сўзи тугаши билан ҳалиги икки тибетлик ўликни тахтаси билан кўтарганича дарахтлар орасига олиб кириб кетди.

Бир зумда иккинчи мурда пайдо бўлди. Роҳиб яна аввалгидай кўзларини юмиб китобнинг муқовасини силади. Ниманидир пичирлаб, уни очди. Бирдан кўллари-ни ёзиб, бош бармоғи билан ерни кўрсатди.

Карвонбоши Баҳромбекнинг тирсагидан тортиб, адир тепалигида оппоқ бўлиб оқариб турган уйларни имо қилиб, кўллари-ни ҳавода ўйнатди, сўнг тиржайиб, роҳибнинг сўзларидан хурсанд бўлаётганини билдирди.

Муқаддас китоб мурдани ерга кўмиш лозимлигини буюрган эди.

Роҳибнинг сўзи ниҳоясига етиши билан олти чоғлик одам алқондай жойни ўя бошлади, важоҳат ва чаққонлик билан узоқ кавлашди, дамба-дам учтаси чуқур ичига кириб-чиқиб туришди, сўнг ўликни оёғидан ушлаб, қудуқсимон чуқур ичига ташлади-да, устини яна боягидай қилиб текислаб қўйишди.

Ана шу тахлитда учинчи мурда келтирилди, роҳиб яна китобининг муқовасини силади, очди. Ниҳоят нималарнидир баланд овоз чиқариб айтиб, олдидаги саҳнани кўрсатди.

Муқаддас китоб ўликни куйдириш кераклигини буюрган эди.

Бир пасда кесилган арча дарахтлари катаксимон тарзда тахланиб, устига мурда қўйилди. Атрофига керосин сепилиб, арча шохларига қандайдир ёғ суртилди, ўт ёнди, ёғланган арча шохлари керосин ёлқини билан қўшилиб, чирсиллаб мурдага туташди. Ёнаётганда томирлари кесилмаган мурданинг оёқлари қимирлаб, кўллари кўтарилди бошлади.

Бирдан Баҳромбекнинг кўз олди қоронғилашиб, вужуди қалтираб кетди. Содир бўлаётган воқеанинг ўнгида кечаётганига ишонмагандай ниманидир ушламоқчи бўлди.

«Ё олло, ўзинг кечиргайсан эгам!»

Баҳромбекнинг кўз олдида олов ичида тирик одам ёнаётганга ўхшар, сапчир, кўллари, оёқлари баланд-пастга кўтарилар, фақат фарёдли товуш эшитилмасди.

Карвонбоши энди тамом дегандай ҳамроҳини нариги дошқозон томон етаклади.

Дошқозон атрофида ҳам тумонат одам эди. Қозондан йигирма метрлар нарида узун юпқа қора тўн кийган, лекин ярим елкалари очик, бошланг, бир неча роҳиблар қатор, кўлларида китоб ушлаб туришарди.

Баҳромбекнинг кўз олдидан чирсиллаб, қўл-оёқлари сапчиб ёнаётган мурда нари кетмади. Шунда у бир вақтлар келиб ўзининг ҳам оламдан ўтишини ўйлади. Кўз олдига ўзини ювиб, тараб, кафанлаб, жасадини деразадан олиб, жанозага авайлаб қўяётган фарзандлари, тобутини елкаларига кўтариб, қабристон томон элтаётган дўстлари, биродарлари келди. У вужудида ўз ўлиmidан чўчимай, ифода этиб бўлмайдиган шукроналик ҳиссини сезиб ором олди.

Шукр эгам, жонсиз жисмимизни ҳам хор этмай, ардоқлаб даргоҳингга қақирганингга минг қатла шукр. Алҳамдулилло дегайман!

Бехос карвонбошининг турткисидан Баҳромбек ўзига келди. Унинг кўз олдида ёнаётган мурдадан ҳам даҳшатли воқеа содир бўлаётган эди.

Дошқозондан йигирма метрлар чамаси нарида, кўлларида китоб ушлаб турган, ярим елкаси очик роҳиб-

лардан бири кийимларини ечиб қозонга қараб интиларди.

Баҳромбекнинг овоз чиқармоққа мадори етмади, зўрға пичирлади:

Ўзинг кечиргайсан, эгам!

Баҳромбек карвонбошининг кўлидан ушлаб, ўша зимистон хоналари томонни кўрсатиб жовдиради.

Кетайлик, карвонбоши, кетайлик.

* * *

Лихасада бозор учун ажратилган растасимон жойлар йўқ. Шундай тоғ этагидаги текисликда савдо бўларди. Бозорга Баҳромбек карвонбошини бирга олиб чиқди.

Мана сизга бозор... Бир чеккада шундай ерга ёзиб қўйилган сухсур, бурсуқ, тулки, ёввойи мушук терилари, қундуз ёқаларининг хилма-хили, нақшинли маҳаллий эгарлар, сариқ чармли инглиз эгарлари, юган, қамчин, тишлари ўткирланган тақалар, бўйинтуруқлар... қилич, ханжар, пичоқлар, ярим ошкора сотилаётган қуроллар... Бу ерда одам тумонат.

Яна бир чеккада маҳаллий халқ тайёрлаган ўй-рўзғор буюмлари — ёғоч қошиқ, хум, арча ёғочидан қилинган мих, гуллик шолчалар, рўмол, тўқима пайпоқ, пийма, болаларнинг хилма-хил кийимлари... Бу ерда ҳам харидор кам эмас. Унга ёнма-ён учта юк машина — унда саноат моллари — сирланган идишлар, капкир, қошиқ, санчиғичлар... Учта ҳукумат кийимини кийган тибетлик сотувчи машинанинг қоронғи бурчида елкаларини қисиб, кўллари-ни энгларининг орасига тик-қанча мудрашиб ўтирарди.

Бозорни Баҳромбек ахшилаб кўздан кечирди, териларнинг баҳоларини бирма-бир карвонбошига тушунтириб сўради, эгар-жабдуқларни уёқ-бу ёғига ағдариб қаради, қамчини қўлига олиб дастаси билан этигининг қўнжига урди, ниҳоят ўзи мўлжал этган ерга ўтиб, ранг-баранг сандиқчалар устига ёйилган молларга бир назар ташлади-ю, кўнгли жойига тушди. Бу ерда тилло буюмлар Баҳромбек тасаввур этганидан ҳам мўлроқ эди. Соатлар, фақат соф тилла соатлар, энг қимматбаҳо швецар соатлари, хитойнинг асл олтиндан ясалган тақинчоқлар, қўйма олтин қошиқлар, ўртага тоза ёқут ва мошдай олмос ўрнатилган тилла камар, Вашингтоннинг қия расми чиқариб қўйилган америка долларлари...

Баҳромбек белидаги пул тахланган белбоғини бўшатди.

* * *

Ўн тўрт кишидан иборат кичкина карвон баланд тоғлар ёнбағридан, осмон билан туташ Ҳимолайнинг қоронғи сўқмоқларидан, поёнига етиб бўлмас тепаликлардан ўтиб, йўлда давом этарди.

Бу йўл кўринишидан келишдаги йўл эмас, Ҳиндистонга ёндош доволни яқин йўл эди. Баҳромбек ўзича шундай ўйлади. У шу тобда белидаги тилла соат-у, олтин буюмларини пулга уриштириб, унинг ширин гаштини суролмасди. Гўё улар омонатдай, ҳали замон қайсидир тешиқдан исёнчилар чиқиб тортиб олади-гандай эди. Карвон яна пастга қараб туша бошлади. Баҳромбек кечалари мижжа қоқмай, кундузлар от устида уйқусираб юрганидан қанча тепа-ю текисликдан ўтганини эсдан чиқарди. Фақат битта доvon ошгани ёдида. У бу ерда отларнинг туёқлари қалтираб, тақалари ейлиб кетди. Ушанда у ўзини қаттиқ сўқди, бундай пул топишнинг падарига минг лаънат, аҳмоқ, эсимни еган бўлмасам Эшон аканинг гапига кириб тинчгина тирикчилигимни қилмайманми деб ғудурлади. Лекин

шу тобда кўнгли бир оз таскин топгандай, белидаги молу дунё ўзиникидай туюлиб, ғалати бир ҳис вужудини чирмаб олди. Наҳотки шу тепаликдан ўтсак-у, Тибетни тарк этсак, қароқчилар тўдасига учрамасак? Баҳромбек сабри чидамай карвонбошига ерни, тепаликни кўрсатди, орқасига ўгирилиб, бармоқларини бирмабир букиб санади. Карвонбоши тушунди. У ҳам қўлини кўтариб битта бармоғини ажратди, сўнг Баҳромбекнинг елкасига урди-ю, қўлини туширмай қотди қолди. Баҳромбек бу ҳолатнинг нималигини англаб етгунча бўлмаё тоғлар орасидан қарсиллаган ўқ овози эшитилди. Ҳозиргина ўзлари ўтган сўқмоқ томондан чанг-тўзон кўтарилди. Тепаликка туташиб кетган йўлнинг икки чеккасида, орқада, қоялар ёнида отлиқлар пайдо бўлди. Улар бир зумда карвонга яқинлашиб ўраб олишди. Гўё Баҳромбек кўзларини юмди-ю, очганида йўл бўйи ҳаёлида ўйлаб келган исёнчиларга рўбарў келгандай эди.

Баҳромбекка шу таҳликада уларнинг отлари ғалати кўринди. Отлар исёнчиларнинг отларига ўхшамас, бир жойда туролмай, типирчилаб оёқларини баланд кўтариб кишнамасди. Отларнинг боши билан яғрини бир хилда текис, пакана эди. Эгалари қора, ялтироқ шойидан олди бек, тугмалари биқинидан пастга қараб тушган миллий кийимда, белларидан қалин, кўкиш шойи белбоғ ўраган, милтиқларининг қўндоқлари ҳам кичкина, калта эди.

Бир зум ҳамма тинчиди, сўнг исёнчилар бирданига милтиқларидан ўқ узишди, ўқ садолари тинмай пастдан қизғиш шойи лентани елкасидан осиб сўнг белига қўшиб бойлаган, бошланг (афтидан уларнинг бошлиғи бўлса керак) отини ўқдай учираб карвонга яқинлашди, ҳаммага бирма-бир тикилди. Унинг қирғий кўзлари қоронғида йилтиллаган майда чўғдай ёнар, тез-тез киприклари юмилар, кўриниши важоҳатли, баҳайбат бўлмаса-да, баданни жунжиктириб юборадиган даражада кўрқинчли эди. У карвонга яқинлашиб нариги чеккадаги озгин руҳонийнинг жағини милтиғининг учи билан кўтариб бир нима деди. У жавоб қилди, сўнг карвонбоши ёнига келди. Баҳромбек унинг жавобини эслаб қолишга қанчалик уринмасин, бўлмади, исёнчига рўпара келиб қолди. У аввалига ғалати кийинган йўловчини бошдан-оёқ кузатди, кўзига тикилди, бегонанинг нигоҳида нафрат сезмади чоғи уни уйғотмоқчи бўлди. Милтиғининг учи билан Баҳромбекнинг телпагини олиб, бирпас айлангирди-да, кейин пастликка ирғитди, сўнг яна милтиқ учи билан биқинига нуқиди, отдан тушириб шерикларига айтган сўзларни такрорлади.

Шу тобда исёнчининг овози Баҳромбекка кимсан? дегандай эшитилди-ю, ўша Жафангжундан ёзиб олганларни эслаб жавоб қайтарди.

— Мен хитой эмасман.

— Сенга нима бор бу ерда?

— Мен мусулмонман.

— Нимага келдинг, ниманг бор хуржунингда?

— Мен...

Исёнчилар бошлиғи карвонда шундан бошқа бегона йўқлигига ишонгач, милтиғини осмонга кўтарди.

Карвонбоши исёнчининг савдогарни отиб ташламоқчи бўлаётганини, ҳавога кўтарилган милтиқ тайёрланишга буйруқлигини сезиб унга томон югурди, отининг оёқларига йиқилиб ёлворди.

— Эй чавандозлар сардори, раҳм қил, у хитой эмас, аскар ҳам эмас, уни отма, мол-дунёсини олу ўзига шафқат эт!

Исёнчи карвонбошининг илтимосига эътибор қилмади. Ҳадеб ўралашавергач милтиғи билан нари итарди.

— Эй чавандозлар сардори, Далай ҳаққи ўтинаман тўхтат, ҳеч бўлмаса бегуноҳлигимни унга тушунтириб олайин, ижозат қил.

Бошлиқ Далай номини эшитиб, бир зум ўйланди-да, кейин бошини қимиллатди.

Карвонбоши Баҳромбек томон тезлади, ўзлари анча ўрганиб қолишган ишоралар билан исёнчиларнинг отиб ташламоқчи бўлаётганини, ўзининг айбдор эмаслигини тушунтирди. Баҳромбек ҳамроҳининг мақсадини англади. Сўнг ўзи ҳам қўли билан осмонни имо қилди, кўкрагига урди, тибетликларнинг худоси, ибодатхоналарининг номини айтиб, беш бармоғини ёзиб соатини кўрсатди.

Карвонбоши орқасига қайтиб яна Далайни ўртага қўйиб беш минут сўради.

Баҳромбек исёнчининг розилик аломатини билгач, қўйин чўнтагидан қора духоба дўпписини олиб кийди-да, таяммум этди. Сумкасида қаттиқ нондан бўшаган халтасини олиб, оёғи тагига ёзди.

Баҳромбекнинг қўлларини қулоқлари тагига қўйиб, бошини кўтариши-ю, кафтларини ерга ёзиб сажда қилиши исёнчиларга ғалати туюлди, икки олқонини жуфтлаб нимадир деб пичирлашига, кейин уни юзига тортишига қизиқсинди. Баҳромбек намозини тугаллаб, дуога қўл кўтарди: эй худовандо карим, молу-дунё деб бу йўлларга кирган ношукр бандангни кефир, шу намозу фарзимни ҳам намозу ҳам жанозани намоз ўрнида қабул эт! Даргоҳингга имоним билан бораётганимга гувоҳ бўл!

У имон келтирди, сўнг қаддини ростлаб кўкрагини исёнчининг қуролига рўпара қилди. Унинг назарида ўлимига минутларнинг қандайдир бўлаги қолган эди. Шунда онаси Тожинисо бегимнинг хуржини устидаги оёқлари тиззасига юзини босиб: гапирсанг-чи болам, деб термилиб турган нигоҳи кўз олдига келди. Ана шу табаррук, азиз бошга энгашди, ундан онасининг муаттар ҳиди димоғига урди. Оҳ, оҳ, оҳ! Онагинам-ей!

Исёнчилар бошлиғи шерикларидан бирини имлаб қулоғига пичирлади, у бошини қимиллатиб маъқуллаган эди, бошлиқ милтиғини тақимига қистириб башарасини осмонга юзлаб кулди, кейин шериги тўртта гугурт қутисича келадиган тахтачани олиб, Баҳромбек томон жилди, қўлидагини унинг бошига ўрнатиб, жағи аралаш ингичка ипақ шойи латта билан боғлади-да, бошлиғига қараб милтиғини кўтарди. У елкасидаги шойи лентасини белига осилтириб, чап оёғини эгарнинг устига қўйди, чордона қуриб худди хонтахта ёнида ўтиргандай калта кўндоқли милтиғини олдинга чўзиб Баҳромбекка тўғрилади, сўнг бир кўзини қисиб, узоқ турди, кейин қарсиллаган овоз эшитилди.

Баҳромбекни кимдир бўйнидан силтаб тортгандай сесканиб тушди. Ушанда ўқ нишонга теккан, бўйин аралаш боғлаб бошига қўндириб қўйган тахта учиб кетган эди. Лекин Баҳромбек исёнчининг яна отишини, ҳали замон кафти билан кўкрагидан оқаётган қонни босиб йиқилишини кутарди.

Бошлиқ қаршисидagi бегонанинг тикка турганини кўрди-ю, во... во... во... деб қичқирди, ҳамма томондан шундай овозлар, ўқларнинг қарсиллаши бутун дарани ларзага келтирди. Уша овозлар тинмай исёнчилар тепаликка қараб от суришди, отлар худди ёввойи мушукларга ўхшаб юқорига тирмашиб бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

¹ Таяммум — иложи бўлмаганда сувсиз таҳорат олмоқ.

Тибетга сафар Баҳромбекка катта бойлик, шухрат ва обрў келтирди. Ҳамма уни савдо ишининг пири деб тан олди. Хонадони бир неча кун дўстлари, йўқлаб келувчилардан аримади. Аҳли савдо қанчалик айлантириб сўрамасин, йўлдаги воқеаларни уларга ҳикоя қилиб ўтирмади.

Баҳромбек Тибетнинг сўқмоқ йўлларида ўтаётганида саломат уйга етиб олсам болаларимнинг бағридан жилмай мириқиб дам оламан, деб ўйлаган эди. Ҳозир эса унинг кўнгли хуфтон, ичига чироқ ёқсанг ҳам ёришмасди. У бу гал ҳам онасининг олдига боролмади, ниҳоят бир неча кун фикрини ўтирди-да, сўнг сафар халтасини қўлига олди.

Баҳромбек баланд, барг рангли эшикларининг тутқичини ушлаган бўйи ўйлаб қолди. Бу эшиклар ҳеч қачон ичкаридан бекилмаганди, хаёли бузилди.

Эшикнинг рангидан ранг қолмаган, ошиқ-мошиқларининг пасти кўчиб, бир томонга қийшайиб чўккан, тепадаги юпқа тахтанинг оралари очилиб музлари осилиб қолган, усти қалин қор эди. Кўча томон деворлари нураган, пойдеворига қўйилган мусулмон фишларнинг тупроқлари тўкилиб, ташқарига чиқиб қолганди.

Ўхў... мана сизга халлоқи карим ато этган олтита ўғил. Баҳромбек эшикни тақиллатди, рўпарадаги уйдан онасининг овози келди.

— Ҳу... в, ким у?

— Ҳа, бу отин оининг ҳовлилари шуми?

— Шу ўғлим, шу.

— Шу Баҳром афанди деган ўғилларидан саломалик олиб келувдим.

— Вой, онагинанг ўргилсин, апандинг нимаси, Баҳромбекдан дегин ўғлим, мана мен ҳозир.

Баҳромбек эшик тирқишидан ўша кирчимол кўкиш кўйлагу қора духоба пахталик нимчада ўзини икки томонга ташлаб, эшик томон яқинлашаётган онасини кўрди.

— Бўлинг, тезроқ очинг эшикни, жуда шошиб турибман ўзи.

— Кетяпман болам, вой тушмагурей, буларнинг бирам сабр-тоқати йўғ-ей.

Тожинисо бегим эшикни очди-ю, дарвоза устунига суянганича қолди.

— Э... бу нимаси? — Баҳромбек остонадан ҳатлаб оёғида зўрға турган онасини ушлади, бўйи аралаш қучиб елкасига бошини қўйди. Ўша димоғига бир умр ўрнашиб қолган ҳид!

— Бувижонгинам-ей, омонмисиз! — Баҳромбек овозини чиқармай пичирлади.

— Бўйларинг ўсмай қолсин, илойим, энди мен сенларга эрмак бўлиб қолдимми?

— Қандай қилиб кирамиз уйга, бувижон, эшикни тақиллатмай кирсак ҳам ўзингиздан кетсангиз, бегонага ўхшаб келсак ҳам ўзингиздан кетсангиз.

Баҳромбек онасини елкасидан ушлаганича уйга кирди. Ерда ўша, ўша қалин қора гуллик кигиз, бурчакда сариқ нақшинли сандиқ, тўрттагина кўрпача, устида катта оқ парёстик, кичкина чўян печка, печкада ўт ўчай деб қолган, таги тўла кул эди.

Тожинисо бегим ҳануз гапиролмас, энтикар, йиғларди.

— Болаларинг омонми, ўғлим?

— Ҳаммаси тузук, бувижон.

— Неча кун бўласан ёнимда?

— Худо хоҳласа қишни чиқазаман.

— Каломилло турибди олдимда, болам.

— Кўриб турибман, бувижон.

Тожинисо бегимнинг ранги ёришиб, кўзлари чақнаб кетди.

Баҳромбек қачон онасини кўрганини, қачон унинг сочларидан келган муаттар ҳиддан тўйиб-тўйиб ором олганини эслолмади. Шу тобда унинг ўсиб-улғайган уйи ҳам, вояга етиб катта бўлган шаҳри ҳам ундан бегонасираб қолганди.

У унсиз йиғлар, пушаймонидан бошини деворларга урмоқчи бўлар, дунёнинг бу қадар бевафолигидан, одамларнинг, ўзининг бунчалик беоқибатлигидан куярди. Баҳромбек ана шу куйик билан онасига қиш бўйи ёнингиздан жилмайман деб айтиб юборди. Ҳозир ўйласа умрининг энг ширин дамлари шу кунларга жаъм бўлгандай кўринди унинг кўзига. У қачонки эсини йиғиб онасининг меҳр тўла кўзларини ўйлайдиган бўлса, қишининг мана шу узоқ тунлари-ю, куннинг бир чимдим ёруғини эслайди.

Баҳромбек қўлидан келадиغان ҳамма нарсани, пул билан битадиган жамики ишни қиш бўйи охирига етказишга уринди. Укаси Усмонбекни уйга муқим ўтказди — уйлади. Ўхў... онасининг суянганларини, яйраганини айтинг... Лекин тўй ўтди-ю, Тожинисо бегим типирчилаб қолди, ниҳоят ёрилди.

— Ҳой ўғлим, бутун қиш ўтиб кетди-ку, болаларингнинг холи не кечди, не еб, нима ичиб ўтиришибди улар, бегона юртда отасиз уй ўй бўптимми, майли бора қол, болам.

— Мана шунақа, ўзингиз ҳам ёнингизда узоқроқ туриб қолсам ҳайдайсиз, — Баҳромбек ёлғондан таъна қилган бўлиб ҳазиллашди.

— Отанга ўхшамай қол илойим. Ичинга сиғмай зўрға турибсан-ку. Ё тавба, даданг ҳам ўзинга ўхшаган дайди эди. Ҳали қарасанг Масковда, ҳали қарасанг Тошкентдан бери келмасди, қайнонам раҳматлик, ҳой сенам одам бўлиб, мундоқ уйда ўтирасанми, йўқми деб оламдан ўтиб кетди.

— Мен дадамга ўхшайманми?

— Билмадим, таёққа ўхшамай манави ерда ўтир, икки оғиз гапим бор сенга.

Баҳромбек уйга кириб стул олиб чиқди, орқасини айлантириб, суянчиғига қўлини ташлаб ўтирган эди, онаси чўчиб тушди. Баҳромбекка Тожинисо бегимнинг кўзлари ёниб кетгандай кўринди. Аслида у бир зумга бу оламни унутган, гўё қаршисида Жайнак Мирзо ўтирарди.

«Ё худованди карим, гумроҳлигим учун ўзинг кечиргайсан».

Тожинисо бегим сесканиб ўзига келди. Баҳромбек эса онасининг хаёлидан нелар кечганидан беҳабар шундай, стул суянчиғидаги қўлларига жағини тираб ўтирарди.

— Тўғри ўтир, сени қара-ю... Ёдгорбекнинг аҳволидан мундоқ хабар олувминг, ётадиган жойлари иссиққинамиди...

Шу тобда Тожинисо бегимнинг гаплари қовушмас, ўғлига қараб гапираётган одамга ўхшамасди. Баҳромбек онасининг сўроқларига жавоб бермай елкаларидан қучиб, қулоқларига пичирлади.

— Жинни бўлмай қол, тур ўрнингдан, мен куйиб-пишиб ётибману, мунинг қилиғини кўр, бор ишингга гапимни эшитмасанг.

— Эшитаман, бувижон, эшитаман, аввал ўша ашулангизни бир айтиб беринг.

— Қанақа ашула, мен сенга Ҳалимамидимки ашула айтиб берсам.

— Ким у Ҳалима?
— Э, қўй болам, юрагимни кўпам эзавурма, Андижонда бир қиз бўларди, бирам айтарди-ей, ашулани, сен билмайсан, унда кичкинайдигинг.
— Ҳалима Носирова денг, нега билмас эканман.
— Мен «во» «по»сини билмайман, болам. Исми Ҳалимайдигин. Қўнғироқдай овози бор эди, бирам ашула айтарди-ей...
— Уша қўнғироқдай овозда айтган ашулани «Уқақ» клубида эшитган биз бўламиз.
— Ҳа айтганча келувди-я, эсимда турибдим дейсан. Айтмоқчи, Музраббой айлантиса Ҳалиманинг ашуласи эшитиладиган таленкаси билан потипон обкебди, сенам ўшанақасини огин.
— Бўпти, янаги сафар ундан ҳам яхшисидан, каттакон карнайи боридан олиб келаман.
— Янага сафаринггача борманми, йўқманми...
— Бўлди, бўлди, энди у ёғига ўтманг, ундан кўра ҳалиги ашулангиз бор-у, мен бўз отни ютқазиб қўганимда тўқганингиз-чи, ўшани айтиб беринг, жон бувижон.
Онаси эслади-ю, лекин айтгиси келмади. Баҳромбек онасининг елкасидан қучганича ашулани ҳиргойи қилиб оҳангига тебрата бошлади.

**Бир келиб, икки келиб,
Кўнглимни хуш этган қимор.
Орқасидан чув тушиб
Бўз отни ютқазган қимор.**

Онаси кулди.
— Ҳа, эсингдан чиқармабсан, тузук, бор, бора қол, сенлар билан мундоқ ўтириб, гапиришиб бўлармиди?

* * *

Баҳромбек сафар халтасини кўтариб чиққанида Тожинисо бегимнинг йўғон гавдаси унинг кўзига кичкина кўриниб кетди.

— Жиялпман, буни.
— Бўганингми?

Баҳромбек индамай супага ўтирди. У, онам кетишга ўзи ундагани учун хотиржам гапирар деган эди, бўлмади. Унинг лаблари қалтираб фотиҳага кўтарган қўллари титради, анчагача овози чиқмай қўлини жуфтлаган бўйи турди: илоҳо омин, илоё отасиз ўстирган етимларимнинг бошини тошдан қилгил, душманга хор, бир-бирига зор этмагил, сафарини бехатар, йўлини равшан айлагил...

Дуою фотиҳа ниҳоясига етгач, ўғли ўрнидан тураётганида онаси унинг елкасидан босди.

— Мундоқ ўтир, яна пича айтадиганим бор. Омин, мен сендан у дунё, бу дунё розиман... — Баҳромбек ўрнидан даст туриб Тожинисо бегимнинг дуо қилаётган қўлларини тушириб қучоқлаб олди-да гапиришга қўймади.

— Дуо деган битта бўлади, бувижон. Кейингисига ҳали бор. Тушимда башорат бўлмишким, худойи таоло сизга тўқсон етти йил умр берибди.

Баҳромбекнинг ичи тўкилиб, онасининг маъюс кўзларидан юраги эзилиб кетаётган бўлса-да «жиннилик» қилишга уринарди.

— Тушинг ҳам бор бўлсин, ҳар ким ичидагини ўзи билади, болам. Розиман деганимдан кейин эшитиб қолда, иссиқ жон, нима қилай, биронтангни қориликка ўқитиб мулла қилолмадим, бўлмадиларинг, қуръон тиловат эттириб тур, ўғлим, ўша ўқийётганим қуръоншарифни ўн олти маротаба туширдим, оподаданг-

дан қолувди, эҳтиёт қилиб асраб қўйгин, болам. Акбарбегим, Ёдгорбегим кўчада қолди, сенга омонат улар.

Тасалли бермоққа ўғилда ҳеч қандай имкон йўқ эди, у тилдан қолган одамдай чўккалаб Тожинисо бегимнинг тиззасига секин энгашди. Шу тобда онасининг қўлларини бошига қўйиб, бир зум унсиз сукут сақлашни жуда истарди. Онаси худди фарзандининг ниятини сезгандай пешонасидан силади, онанинг бу оламга сиғмас меҳри томирларидан руҳига, бутун жисмига сингиб борарди. Ниҳоят Баҳромбек яна ўша қалтироқ овоздан хушига келди.

— Бор, борақол энди, — она ўғлининг қўлидаги сафар халтасига қараб йиғи аралаш кулди, — бор бўлларинг илойим.

Тожинисо бегим эшик олдиғача чиқиб, Баҳромбекнинг орқасидан кўзини узмай қараб турди, гўё энди ўғлини бошқа кўролмайдигандай нафаси ичига тушиб энтикиб кетди. Шу тобда уни орқасига қайтариб яна бир бор бағрига босгиси, дийдорига тўйиб олгиси келди. Лекин ўғли кўча муюлишидан ўтиб узоқлашиб кетган эди.

* * *

Тожинисо бегим қудасининг уйидан пиёда қайтди. Эшикдан кирди-ю, айвоннинг устунини ушлаб бир пас турди, ўтиб кетар деб ўйлади, бўлмади. Ҳовлида айланиб юрган укасининг ўғлини таниёлмади.

— Сен, болам ёстиғимни ташлаб бер, бир коса сув олиб кир уйга.

Тожинисо бегим юраги ўйнадими, санчдими, кўкрагини ушлади, бўғзига бирон нарса тиқилгандай нафас ололмай тўлғонди, қўли билан «оч!» деб деразага имо қилди, боши болишдан тушиб кетди. Икки қўлини ёқасига олиб бориб тортиди, қўйлаги йиртилди.

— Баҳром, Баҳром Мирзо, болагинам, — у яна йиртилган ёқасини тортмоқчи бўлди, ушлолмади, бошини икки томонга силкитиб, кимнидир кўрмоқчидай елкасини кўтарди, лекин унинг оғир гавдасини ёстиққа суянчиқ қилиб турган қўллари кўтарилмади, чалқанча тушди.

Бир лаҳзамиди, дақиқамиди ёки лаҳзаю дақиқаларнинг парчасимиди, буни жон талвасасида ётган одам қайдан билсин. Лекин ўша дамда онаизорнинг кўз олдига лабларини тишлаган бўйи қимтиниб, йиғламсираб турган, ўзидан катта, ичи бўш чамадонни қўлига тутқазиб ўқишга жўнатганида унсиз, не дейишини билмай кўздан ғойиб бўлган Ёдгорию ўктам Фозили, тентираб қолган Акбарбегию Усмонбеги, Остонаси келди. Баҳром Мирзо гўё бошида эди, лекин овози чиқмасди.

— Эй худованди карим! Етимларимнинг бошини тошдан қилгил, дўстга муҳтож, душманга хор қилмагил... — бу унинг ёруғ оламда парвардигорга қилаётган сўнги илтижоси эди. Кейин имон келтирмоққа шошилди, — лаъилаҳа, иллаллаҳу, Мухаммаду... — бир калима қолди, шу бир сўз учун бутун вужудини қучга айлантирди, чидаёлмади, алаmidан ингради, лаблари сал қимирлаган бўлди, сўнг «ох!» дедию паймонаси тўлган юрак нафас олмақдан тўхтади.

Фарёд этиб йиғламоққа шу атропофда ўралашиб юрган хотин-халаждан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Усмонбек онаси узилгандан кейин етиб келди.

Шаҳарга Тожинисо бегимнинг вафоти чақмоқдай тарқалди. Бир зумда одамлар ҳовлига ёпирилиб кира бошлади, гўё ўзларининг оналари оламдан ўтгандай дод солиб йиғладилар.

Аёллар, қизларнинг фарёдига тоқат этмоқ қийин эди. Ким бўлди булар? (Ахир Тожинисо бегимнинг қизи, опаси, синглиси ҳам йўқ эди) Мана бу йиғисидан ўзи

беҳуш бўлаётган Марямхон, мана бу қўлларини азот кўтариб илтижо қилаётган Ҳанифахон, униси Қумрихон... булар отин ойининг тутинган, баҳоли қудрат боқиб катта қилган, ўрни, жойини топиб узатган қизлари эди. Улар ёзнинг саратони-ю, қишнинг чилласида мана шу оналарининг бағридан жой топган эди. Тожинисо бегим ҳали оҳори тўкилмаган кўйлагини ўртадан бўлиб ана шу қизларнинг устини ёпган эди, бир тишлам нону намаги билан меҳригиёсини ҳам бахшида этганди.

Мана бу ўн гулидан бир гули очилмаган қизлар ким бўлди? Улар отин ойининг талабалари, ўшалар мана шу оналарининг кичкина хонтахталари атрофида ўлтириб имлою саводини чиқарган, Бедил, Навоий, Машраб, Фузулий ва Ясавийни ўқиган, руҳиятига мана шу оналаридан нур олган гулгун қизлар эди.

Мана бу забардаст паҳлавонлар, алпомишлар ким бўлди? Улар оналарининг қорнида типирчилаб ётган гўдақларига ёруғ оламини кўрсатган, киндикларини кесиб, уларга доялик қилган, илк бор Тожинисо бегим қўлига олиб, чўмилтирган, номларини қўйиб берган мурғакларнинг оталари эди.

Булар, булар, мана булар-чи? Ҳаммаларига Тожинисо бегим дахлдор эди.

8 март тонготарида Ғолибият кўчасидаги барг рангли дарвоза ланг очилди, тобут лапанглаб кирди бу хонадонга. Шу тонготар Тожинисо бегим хонадондаги фарёд еру-кўкни ларзага келтираётган эди... Бу фарёд бешта фарзанди кўролмаган, ҳатто билмаган, хаёлига келмаган онага тўкилаётган элнинг кўз ёши, унинг фарёди эди.

Маҳаллий одатга кўра марҳумнинг ўғиллари, мабодо фарзандлари бўлмаса, қариндош-уруғлари белига оқ боғлаб тобут олдида юришлари керак эди. Бу тобут олдида оқ бойлаганларнинг сонига биров етолмади. Тобут кўтарилдими, ё у осмонда муаллақми буни ҳам илғамоқ қийин эди. Тобутни биров елкасига ололди, биров ололмади, биров яқинига келди, биров келолмади. У гўё тўлқинли дарёдаги оқ кемадай тебраниб борарди. Шундай бўлди. Халқ ўзининг отин ойиларини Байтулло ёнидаги қабристонга дафн этди.

* * *

Яна баҳор келди. Адирларни тўлдириб, гулгун лола қийғос бўлиб очилди. Саҳар булбулнинг нолиши, кун ботиш олдидан каккунинг зори эшитила бошлади, ердан димоғингни қитиғловчи хушбўй ҳид анқиди.

Адирнинг ёнбағридаги ертўласимон чуқурликдан ёруғликка чиққан чала маҳбуслар баҳорнинг бу гулгун тароватидан бир зум ором оларди.

Баҳромбек фақат шу ердагина кун бўйи тортган азобларини, баданларини зирқиратиб оғритаётган қийноқ дардни, зимистон коннинг даҳшатини эсдан чиқарди.

Бу ер, ертўласимон чуқурлик, коннинг адоғи эди. Пастликда ишни ниҳоясига етказганлар мана шу чуқурликдан тепага чиқишар, берадиган нон-сувини шу ерда еб, ичишарди.

Баҳромбек қўлидаги зоғорани охиригача тугатишга сабри чидамади, олдига тўкилган ушоқларни қафтига териб, шундай зах ерга чалқанча чўзилди.

Ўхў... осмон экан-ку бу белоён дунё.

Қуёш ётоғига чўккан, унинг қизғиш нурлари сувдаги санамнинг ёзиқ сочларидай қисқариб, сўниб борарди. Узоқдан каккунинг овози эшитилгандай бўлди.

Как-ку... как-ку... как-ку...

Эҳе... тоқат этиб бўлмайди-ку бунинг зорига!

Унинг руҳига табиатнинг сеҳрловчи ажиб бир та-

ровати кириб келди ўшанда. У Ғулжада онаси деҳқончилик қилаётган кезларда Панжим¹га борувди. Тожинисо бегим уни қовун полизига олиб ўтган, майда лекин асалдай ширин тилларанг қовунлардан бир нечасини топиб берганди. У сув бўйидаги садақайрағоч тагига ўлтириб қовунчаларни ерга уриб, майдалаб еганди. Бармоқлари ёпишиб кетувиди, шундай бўлувди. Ушанда ҳам мана шу каккунинг овозини эшитганди. Лекин унинг зорини сезмаган, овозлари бундай даҳшат билан жисмини ларзага келтирмаганди. Уша пайт садақайрағоч тагида ўлтириб қовун полизи томондан онасининг: «Баҳромбеги... деган товушини эшитганди. Лекин шу ердан деб овоз бермаган, онаизорининг кўнглини тинчитмаганди. Шу тобда бир чақирим наридан келаётган каккунинг оҳу-фарёди, онасининг: Ҳо... Баҳромчу... деб чақираётган овозига ўхшаб кетди-я.

— Шу ердан, бувгинам.

Уша ёз оқшомида Баҳромбек: Какку нега шундай сайрайди деб онасининг ҳол-жонига қўймаган, она эса садақайрағоч тагида, ўғли чала еган қовун пўчоқларини бир-бир тишлаб ажиб бир ривоят сўзлаб берганди.

Тожинисо бегим аввалига ҳикоясини бошлашга бошлаб қўйди-ю, кейин бир кўнгли, ёш болага бундай эртак айтиб берсам қандай бўларкин деб андиша килди. Сунг ривоятни бузиб, хаёлида ўрнашиб қолган тўғулларини парчалаб ёлғон эртак тўқигиси келмади, сўзида давом этаверди.

Эмишким қадим замонда, Қуддус шариф томонда, севгиси дoston бўлган ошиқ-маъшуклар яшаганмиш. Ошиқнинг номи Как-ку, маъшукнинг номи Зайнаб эканмиш. Улар бир-бирларини шундай севармишларки, бу севги баёнидан адирларда гулгун лолалар очилиб, олам гулистон бўлармиш, зимистон ёруғликка айланармиш, севишганларнинг ширин сўхбатига булбул нолишини, жаъмики жонзот хонишларини тўхтатиб қулоқ тутармиш. Бир кун ёвуз шаҳзода бундан воқиф бўлиб ва бунинг тагига етолмай, уларни бир-бирларидан ажратмоққа аҳд этганмиш. Ошиқлар бу даҳшатдан хабар топиб шундай фарёд этидиларки, бутун олам уларнинг кўз ёшларига бардоши етмай ошиқларга қўшилиб юм-юм йиғлаганмиш. Шунда яратган эгамнинг қудрати билан улар қушга айланиб, бири машриққа, яна бири мағрибга учуриб юборилганмиш. Шундан буён улар сарсонмиш, дунёнинг икки чеккасида бир-бирларини қидириб фарёд этармиш. Зайнаб Как-ку деб ошиғини, Как-ку Зайнаб деб маъшуғини чақирармиш.

— Нега худо қуш қилиб қўйган, бошқа жойга қочириб юборса бўлмасмиди?

— Йўқ, болам, ёмон одамлар яна уларга кун бермас эди-да.

— Ёмон одамлар йўқ ерга боришса-чи?

— Ундай жой оламда йўқ, ўғлим.

— Ўзлари учиб юришганда учрашиб қолишса-чи?

— Унда қиёмат-қойим бўлармиш, болам.

— Қиёмат-қойим бўлса нима бўлади?

— Бутун олам куйиб, кулга айланади, одамзотдан ному нишон қолмайди, болам.

Баҳромбекнинг қулоғига яна Как-кунинг нолиши келди.

Ўхў... омонмисан, Зайнаб!

Баҳромбек ҳаммадан ҳам ардоқлайдиган гулгун баҳор фасли, бу сафар унинг жисмига дармон беролмади, руҳини кўтариб, ғамгин чеҳрасига табассум бахш этолмади. У толиққан эди. Уни узоқ йўл азоблари, совуқнинг суяккача ўтган аччиғи ҳолдан тойдирганди. Шунданми, баданлари зирқираб оғрир, оёқлари чалишиб,

¹ Панжим — Ғулжа яқинидаги қишлоқ.

боши айланарди. Баҳромбекка бу ажал бўлиб туюлди. Лекин у вужудини чирмаб, ёқасидан бўғиб, яқинлашиб келаётган ўша ажални кўксидан итарар, бир кун бўлсада, озодликда яшаб, одамлардай ҳаёт билан видолашмоқни истарди. Шугина умид қолган эди унда. Шугина умид уни оёқлари билан ерни маҳкам босмоққа даъват этарди.

Баҳор тонги эди. Баҳромбек қўлидаги белкуракнинг сопини маҳкамлаб ерга тақиллатиб уриб кўраётганида кимдир нуқиди.

- Баҳром Жайнак.
- Менман.
- Бу ёққа юр.

Назоратчи Баҳромбекни кон маъмуриятининг ишхонаси томон олиб кетди. Пастак эшик олдида тўхтаб, уёқ-буёғини тинтиган бўлди, сўнг ичкарига олиб кирди:

— Саодат!

Рафиқаси назоратчилар бошлигининг атрофида айланарди. У гапирётганиданми, ё Баҳромбек ҳаяжонидан овози бўғилиб чиққаниданми, эрининг унини эшитмади.

Баҳром ўзини танимай, ҳатто қараса ҳам, эйтибор қилмай гапдан тўхтамаётган хотинига тикилиб тураверди.

Саодат хонимнинг зорланишидан назоратчилар бошлигининг раҳми келдими ё ғашига тегдими қўлини силтади.

— Бўлди, бўлди, ахир биз ҳам одаммиз, хўп деяпман-ку, яна нима қилай. Хўжайинингиз саломат, ишлаб юрибди, ҳозир олиб киришади, оббо, сабр қилинг-да.

— Шундай қилинг, жон началник. Сизнинг ҳам болаларингиз бордир, илоё умрингиз узоқ бўлсин, началник. Узим бир кўриб кетай, деб зўрға ижозат олдим, бешта боламини ташлаб келганман, мен бир саводсиз аёлман, началник. Борлигига ишонай, болаларига кўриб келдим дейин, шунча йўлдан юриб келдим, началник.

Саодат хоним йиғлаётган одамга ўхшамасди, донадона қилиб гапирар, сўзларидан адашмас, кўзидан эса тўхтамай ёш оқарди.

— Бўлди, бас қилинг деяпман-ку йиғини.

Бошлиқ анчадан бери эшик олдида қаққайиб турган назоратчига кўзи тушиб бақирди.

— Нега сўррайиб турибсан, мусулмонмисан ўзи, бу хотин хуноб қилиб юборди-ку одамни, олиб кел дегандан кейин визиллаб бориб опкелсанг ўласанми.

— Мана олиб келдим-ку, ўзларингиз гапдан тўхтамай-сизлар.

— Қани? — бошлиқ шундагина Баҳромбекка қаради, — манайканку эрингиз, боядан бери йиғлайвергандан кўра мундоқ атрофга қарасангиз бўлмайдими, мен танимасам бу одамни.

Саодат хоним шундай ёнгинасидаги ваҳимали кишини кўриб ҳеч нарсага тушунмади.

— Менман, буёққа қара.

— Вой худойим-ей, нима кунлар солдинг бошимизга, сизмисиз? — у эрининг бирон жойига қўл теккизишга қўрқар, устидаги энгил-бошнинг нималигига ақли етмай ҳайрон эди.

— Болаларинг омонми, нимага келдинг?

— Яхши, омон, омон. Шу денг, болаларингиз юборди, кўйишмади, ўзингиз бориб кўриб келинг дейишди.

— Кўриб келинг деса, келавердингми?

— Нима қилай, кўришишга ижозат беради деб хат ёзибсиз.

— Болаларингизга кўрганингни айт-у, бунақа саланглаб юрма.

— Хўп, хўп. Сизни бу йил олиб келамиз деб айтишди, агар жавоб берадиган бўлса, кутиб тураинми?

— Сени алдашибди, уйга боравер.

— Йўқ, кўпам алдашаётганга ўхшамайди. Ёдгорбек кимгадир хат ёзибди. Пекиндан уйимизга вакил келди. Сизни олиб келамиз дейишди.

Баҳромбек кулимсиради, лекин унинг кулимсираганини билиб бўлмасди.

— Оббо Ёдгорпошо-ей, менгаям бир хат ёзган экан, қачон қамоқ муддатингиз тамом бўлади дебди-я. Мен унга бу ер қамоқ эмаслигини, меҳнат билан мафкурамизни ўзгартираётганимизни ёзувдим-а, яна бир балонинг бошини бошлабди чоғи...

Саодат хоним эрининг гапи охирига етмай унинг устидаги тўкилиб турган кийимнинг уёқ-буёғини ушлади.

— Мановиларингизни тикиб бераинми?

— Кўй овора бўма, бунинг тикадиган жойи йўқ.

— Баҳром Жайнак, сизга ажратилган вақт тамом бўлди, — Баҳромбек назоратчининг овозидан кейин хотинининг елкасидан секин итарди.

— Бор, бора қол.

Саодат хоним яна нимадир демоқчи эди гапи бўғзида қолди. Назоратчи Баҳромбекни ташқарига олиб чиқиб кетди. Даҳлиздан эрининг «болаларингизга эҳтиёт бўл» деган овозини зўрға эшитди.

— Ҳой соқчи, тўхтанг ахир, укаси Акбарбек бизнинг ёнимизга келиб эди, айтиб олай, хурсанд бўлмасмиди, ҳой соқчи, ҳой одам, олиб келганларимни бермайсизми, қаёққа олиб кетяпсиз у кишини?

— Бесабр аёл экансиз-ку, аввал уни катталар очиб кўришади, кейин лозим топганларини беришади. Укаси келган бўлса бир энлик хат ёзиб кетинг, бериб қўямиз, намунча бошингизга кўтарасиз идорани.

— Ўн бештача кулча, бир ярим қадоқ талқон, бешолтита чақмоқ қанд бор ичида. Каттакон бўлмай одамнинг уволига қолгурлар, унинг нимасини кўради началник. Кўз олдимда бериб қўйсангиз бўлмайдими, умрингиз узоқ бўлсин началник, хат ёзишни билмасам. Э, худонинг кўрсатгани бордир силарга ҳам.

Бошлиқ Саодат хонимни зўрға, елкасидан итар-итар қилиб ташқарига олиб чиқиб қўйди.

* * *

Узр ўқувчим, сизларга қизиқ ривоятлар айтиб бермоқчи эдим, бўлмади. Шу зимистон кўмирконда қўлига жинчиروق ушлаб, йўлини тополмай, тентираб, қоқилиб юрган қаҳрамонимни ташлаб кетгим келмади. Мен ҳам унинг хира жинчиروғи орқасидан эргашиб юрдим.

Баҳромбек минг бир азоблардан сўнг, ўзи билан кўришмоққа зўрға ижозат олган рафиқасига: нега бундай саланглаб юрибсан деганидан ичи эзилиб, ўзининг гўштини ўзи еб юрганидан буён анча вақт ўтди. Қанча мусибатлар кечди унинг бошидан, буларнинг қай бирини сизларга сўйлайин. Унинг кечмишларига ошно бўлиб юрганимда бардошим чидамай мен ҳам юм-юм йиғладим.

Кеча тонготар кўмиркон қаърига тушиб кетаётганида унда дармон йўқ эди, ўша ертўласимон чуқурликдан чиққанида эса чала беҳуш эди, унинг ҳатто хаёл сурмоққа ҳам мадори қолмаганди.

Яна баҳор келган эди бу ўлкага, яна ғам-андухлардан ҳоли бўлмаган эди бу жаҳон. Уша баҳорнинг ғира-шира тонги отмоқда эди. Шу тонгда қаҳрамонимни кўмир уюмига айланиб кетган ётоқхонасининг эшиклари олдида кутиб турибман.

Эй, она табиат, сенки бизларни яратган бўлсанг, чиндан ҳам она бўлсанг агар бизларга, шу тутқунимнинг оёқларига мадор ато эт! Агар рост бўлса, ёруғликка

чиқмоғига саноқли кунлар қолибди, шу ёруф кунларинг-ни ундан бенасиб этма, момо ер!

Эшиклар очилди. Доимо олдинда кўринадиган, кўксини баланд тутиб йўлга чиқадиган қаҳрамонимдан дарак бўлмади. Йўқ: кўнглимга ғулғула солма, шайтон. Ана у, бугун унинг кўлида суянчиқ асо, секин жилиб келарди. Қанча юрди шу тахлит, суянмоққа нимадир қидирди чоғи, қулочларини ёзди, асо тушди кўлидан, бедармон оёқлари чалишди, нимагадир қоқилди-ю, юз тубан ерга йиқилди. Оғзидан қон келдими, соқоллари орасидан недир сизиб чиқди, қон! Қоп-қора қон!

Эй дунёйи азим, агар шу тутқунининг кўзларини юмсанг, уни тортиб олсанг қўлимдан агар, сени она демасман асло!

* * *

Кўмиркон маҳкамасига Пекиндан вакил келганида Баҳромбек кеча-кундуз жинчиноқ билан ёритиладиган зах ертўлада ҳар куни битта-иккитадан жони узилаётган маҳбуслар ёнида ажалани кутиб ётарди. Худди шу ердан Баҳромбекни олиб кетишди, ҳаммомда ювинтиришди, оҳорлик усти-бош кийдиришди, овқатлантириб кўмиркон маҳкамасига олиб келгунча Баҳромбек нима бўлаётганини тушуниб етмади.

Умрида бир-бирларини кўрмаган кўмиркон маҳкамасининг бошлиғи Ю-Гонг-Рин Баҳромбекни худди қадрдон дўстларидай кутиб олди, қўл олиб кўришиб, стулга таклиф этди.

— Мана бу ўртоқ, Баҳром шансинг, сизнинг ишингиз юзасидан махсус вакил бўлиб Пекиндан келибди, — деди Ю-Гонг-Рин табассум қиларкан, — сизларни ҳоли қолдираман, бемалол гаплашиб олинглар, — деб ташқарига чиқиб кетди.

Шу тобда Баҳромбекнинг Вакил билан гаплашмоқдан кўра, мана шу шинам хонада, орқаси юмшоқ суянчиқли стулда узоқ ўтириб дам олгиси келарди. Унинг хоҳишини озода кийинган, росмана зиёлига ўхшаган, кўзойнакли Вакил бузди.

— Сиз Баҳром Жайнак ўғлисиз, шундайми?

— Шундай, ҳурматли жаноб.

— Қўйинг, тилимизда жуда чиройли гапирар экансиз, Баҳром Жайнак, жанобнинг ҳожати йўқ, тўғри сўзлашаверинг. Мен чиндан ҳам сизнинг ишингиз юзасидан марказдан келдим. Лекин вақтимиз ўта тиғиз, шул сабабдан гапни узоқдан бошлашга, масаланинг сабабларини суриштириб, моҳиятини аниқлашга иложимиз йўқ. Сиз айтганингизча, хоҳишингизча бўлади. Ҳамма нарса ўзингизга боғлиқ. Ҳа десангиз ҳа, йўқ десангиз йўқ, тушундингизми?

— Шундай, вакил, тушундим.

— Оилангиз қизил ярим ой жамиятидан мунтазам ёрдам олиб турибди, уларнинг рўйхатидасиз, бунга норозилик билдирмайсизми?

— Йўқ.

— Бу ҳолат сизни истаган вақтда мамлакатимиз территориясидан чиқариб юборишга имкон беради, буни биласизми?

— Биламан.

— Оилангизга укангиз Акбарбек келиб қўшилган, уни қарамоғингизга олишга розимисиз?

— Розиман.

— Қолганлар, акангиз, укаларингиз Совет Иттифоқига кетишган. Тошкентда яшашяпти, улар сизни совет паспорти билан бизнинг мамлакатимизда оғир аҳволда кун кечиришти, ўз юртига қайтишга ёрдам беринглар, деб Москвадаги элчихонамизга мактуб юборишибди, булар рост гапми?

— Нима ростми?

— Хитой ҳукуматининг қамоқхонасида азоб чекапти деган тухматлар.

— Кўриб турибсиз-ку, ахир «Шанхай Даса» да ўтирганимиз йўқ сиз билан.

— Тўғри айтяпсиз, лекин сиз ҳам дам олишга келганингиз йўқ бу ерга. Ҳар қалай бу жой қамоқхона бўлмаса ҳам ўзингиз айтгандай «Шанхай Даса» ҳам эмас. Унинг устига сезяпманки, аҳволингиз унчалик ёмонмас, — Вакил яшил муқовали чарм папкасини очиб ниманидир олди, кўзойнагини артиб ўқиди-да, Баҳромбекка бир зум тикилди, — яна баъзи нарсаларни аниқлаб оламиз.

— Сизда совет паспорти борми?

— Йўқ.

— Бирон киши ёки бирон идорамизнинг вакили тортиб олганми?

— Йўқ.

— Буни яширманг, Баҳром Жайнак. Паспорт сизнинг шахсий ҳужжатингиз, бизга кераги йўқ унинг. Фақат сиз мен айтмоқчи бўлган икки йўлдан бирини танлаб олишингиз керак.

— Қандай икки йўл, ўртоқ Вакил?

— Бири совет паспортини топшириб, биронта мусулмон давлатидан бошпана сўраб, мамлакатимиздан чиқиб кетиш, иккинчиси мuddатингизни тамомлаб ўз юртингизга кетиш йўли.

— Бу ерни қамоқхона эмас дедингиз-ку, унда мuddат нима қилади?

— Қамоқхона бўлмаса ҳам меҳнат билан ўзгартиринг мuddати бор. Сиз давлатимиз қонунларини бузиб, валюта савдоси билан шуғуллангансиз. Сизнинг мамлакатингизда ҳам бундай жиноят учун жазо беришади.

— Қанча мuddатим бор бўлмаса?

— Олти ярим йил, шунда ҳам садоқат билан ҳалол меҳнат қилсангиз.

Баҳромбекнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Олти ярим йил! Озодликка чиқсам ҳам шунча йил умр кўрармиканман? Бу ерда қолсам қаерларда хор-зор бўлади жасадим. Баҳромбекнинг хаёлидан ҳеч қанча вақт ўтмай конга тушиб кетаётганида жони узилаётган ўзининг қиёфаси кўринди. Болалари, уларнинг отага интизор бўлган ўқис кўзлари, рафиқасининг мажнунсифат қиёфаси, хунвейбин қиёфасида ёнига келиб кетган укаси, Акбарбекнинг вужудидаги мунг, ич-ичига кириб кетган чўкик кўзларидаги дард...

Буларнинг ҳаммаси учун яшашим керак, деб ўйлади Баҳромбек. Яшашим керак, яшашим керак, яшамасликка ҳақим йўқ, яшамоғим керак! Биринчи йўлни ҳам ўйлади, лекин ундан умид учқуни кўринмади. Баҳромбек ич-ичига чўкиб кетаётган нафасини қайтариб Вакилга тикилди.

— Иккинчи йўлнинг охири нима бўлади?

— Иккинчи йўлнинг охирими, шу ердан мен билан бирга чиқиб кетасиз. Узим билан Шанхайга элиб, Сан-ши-нан-лодаги уйингизнинг остонасига олиб бориб қўяман.

Баҳромбек ўрнидан қўзғолди.

* * *

Баҳромбекнинг уйга тўсатдан кириб келиши ҳаммани гангитиб қўйди. Шоирона айтганда, ғамгин хонадонни бирдан шодлик ўз оғушига олди. Неча йиллар ота дийдорини кўрмаган фарзандлар дадаларининг иссиқ нафасидан нари кетмади. Саодат хоним бисотидаги борини ўртага қўйиб, дастурхон ёзди.

Баҳромбек укасини бағрига босиб, сўнг унга тикиларкан: заб яхши келибсан-да, битта ўзим қаерга бормай ёлғиз қоламан деб кўрқар эдим-да, деди.

У Акбарбекнинг секин мийиғида жилмайишига, кўзлари тагидаги ҳорғинликка, рангининг ғалати сарғайганига қараб кўнгли безовта бўлди.

— Нима, тобинг йўқми?

— Нега энди, тузукман.

— Шундай бўлсин, ўзингни бардам тут, укам. Қалай, акаларингдан дарак бўлдимми?

Акбарбек Тошкентдан келган мактубларни бир бошдан ҳикоя қилиб ўтирмай, ичкари уйга кириб, уларни олиб чиқди-да, акасига узатди. Хонадон бир зумга сукнатда қолди.

— Вой Ёдгорпошшо-ей, яна ўқиётбдиканми? Уйланмабди-да.

— Ўқиётган бўлса, уйланиб нима қилади?

— Қизиқ гапирасан-а, Акбаршо, мана мени айтди дейсан, уни уйламаса, ўқийверади, нима кўп у томонда ўқийдиган мактаб кўп.

— Ёдгорам ҳаммасини аралаш-қуралаш ўқимас.

— Эси бўса ўшанақа қимади. Ке қўй, нима бўлсаям, омон бўлишини, ўзимиз нима қилдик энди? Кўч-кўронимизни кўтармасак бўлмайдиган кўринади, укам.

— Қаёққа?

— Бошимиз оққан томонга.

— Ҳа... — Акбарбек акасининг гапи охирига етмай, — сиздан сал аввал маҳкамадан одам келди, бориб учрашармишсиз, — деди.

Баҳромбек томири узилган одамдай ўқчиди.

* * *

Шанхай соқчи маҳкамасининг бошлиғи Ван-юн Баҳромбек қабулига кириб келганида унинг ўша Уримчидаги махсус Вакил билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатнинг ёзма текстини қайта ўқиб ўтирарди.

— Баҳром Жайнак.

— Шундай, ҳурматли Ван-юн.

— Сизга 12 кундан сўнг «Қизил ярим ой» жамиятининг теплоходи билан мамлакатимиздан чиқиб кетишингизга тўғри келади. Мана ҳукуматимизнинг расмий рухсатномаси, имзо чекинг.

— Ахир менинг юртим бор, Ван-юн. Бу ноҳақлик, шафқатсизлик...

Юртни ташлаб келган одамда ватан бўлмайди, Баҳром Жайнак. Қолаверса, ҳамма иш сизнинг ихтиёрингиз билан бўляпти. Ниҳоят имзо чекишдан бош тортадиган бўлсангиз, биз ҳам ваъдамыздан қайтамиз, — Ван-юн ижозатнома ва Баҳромбек қўл қўйиши лозим бўлган текстларни унинг олдига суриб қўйди, — паспортингиз билан келишни ёдингиздан чиқармадингизми?

Баҳромбек ўз онасининг гирбонидан бўғиб, ўлдираётган қотилдай қўйин чўнтагига қўлини солди.

Бу сўнги имзо эди. Баҳромбек уни қайтариб яна бир бор ўқиди. Бир умр эсдан кўтарилмайдиган қилиб ўқиди. Ундаги ҳар бир сўз танасига санчилган ўқдай, вужудидан чиқмайдиган бўлиб руҳига сингиб кетди.

«Мен Баҳром Жайнак ўғли ўз ихтиёрим билан Совет

Иттифоқи фуқаролигидан воз кечаман».

Отанг Жайнак Мирзо ножўя ташлаган қадамини қони билан ювган эди, сен не қилурсан, не қилурсан бахтиқаро, ватангадо, беватан не қилурсан...

* * *

«Қизил ярим ой» жамиятининг теплоходи худди ўн икки кун деганда Шанхайнинг ҳайбатли портига Ярим

ой шакли туширилган байроғини ҳилпиратиб кириб келди. Баҳромбек оиласи билан Хитой ҳукуматининг рухсатномасини кўрсатиб кемага чиқаркан, юраги бир орқага тортиб кетди.

У бу азиз тупроқда дом-дараксиз йўқолган дадаси Жайнак Мирзонинг оғир кечмишини, опаси Гулбадан-бегим, унинг дардчил қиёфасини, ҳаммадан ҳам онаизорини, уларнинг табаррук ҳоқи пойини ёлғиз ва нишонсиз қолдириб, сарсонлик-саргардонлик томон қадам ташламоқда эди.

Баҳромбек каютага кириб, пастки қаватда беҳол ётган Акбарбекнинг оёғи томон ўтирди, кўзғалаётган укасининг кўкрагига кафтини қўйиб турғазмади.

— Ётавер, жилма, укам. — Акбарбекнинг нигоҳи шу тобда опаси Гулбаданбегимнинг кўзларига ўхшаб кетди, овозлари ҳам шундай қалтироқ эди. Баҳромбекни ваҳима босди.

— Тобинг йўқ кўринади, нега индамайсан?

— Кема қаттиқ чайқалдим дейман, кўнглим бироз беҳузур бўлди.

Баҳромбек Аданга етгач, портга яқинроқ ўрта ҳол арабнинг икки хонали уйини ижарага олди. Кейин касалхонага учраб, Акбарбекни кўрсатди.

Ҳамшира аввалига салом бериб, сўнг инглиз тилида гапирётган жентельменнинг муҳожирлигини билса-да, қайси мамлакат кишисилигини ажратолмади.

— Муслим?¹

— Алҳамдулилло.

Баҳромбек ҳамширага ёқиб қолди чоғи, арабчалаб нималарнидир деди, сўнг оппоқ юзининг кулгичлари пирпираб, табассум қилди. Кейин ёқасиз, елкалари ярим очиқ қўйлагини киндиги устидан ушлаб, пастга тортган эди, кўкраклари устидаги ариқчасимон чуқурлик очилиб, эркак кишини маст қилгувчи манзара, ажойиб бир сурат кўз олдида намоён бўлди. Унинг устига ҳамшира Баҳромбекка шундаям тикилдики, оҳ бу кўзлар чақнаб кетди-я... Лекин Баҳромбек табиатнинг бу бебаҳо тухфасига на бир зум тикилди, на бир оғиз ширин сўз айтиб, унинг кўнглига ғулғула солди. Ҳамширанинг томирида бир дақиқа ўйнаган қон қандай тез жўш урган бўлса, шундай тез сўнди, қоп-қора ўйноқи кўзларининг нури пасайиб, нигоҳини Баҳромбекдан узди. Сўнг инглиз тилида дона-дона қилиб гапирди.

— Беморингизнинг аввал бармоғидан, кейин томиридан қон топираб, сийдик ва балғамини етказасиз. Кейин хоҳлаган доктор билан баҳосини келишиб уйингизга таклиф этишингиз мумкин, жаноб.

— Раҳмат, ҳамшира.

— Ҳар бир анализ жавобига эллик етти доллардан, кардиограмма учун бир юз уч доллар тўлайсиз, жаноб.

— Розиман, ҳамшира, розиман.

— Буни олинг, — у қўлидаги қоғозни Баҳромбекка узатди, — иккинчи қаватга кўтарилиб, 67-хонага учрайсиз.

— Раҳмат, ҳамшира.

Акбарбек доктордан қайтгач, ўрнидан туролмади. Аҳён-аҳёнда бир қултум, ярим қултум сув ичганича ҳеч нарса емасдан шифтга тикилиб ётаверди. Баҳромбек уч кун кутгач, шаҳарнинг машҳур докторларидан бирини уйга чақирди.

Баланд бўйли, озгин, сарғишдан келган тепакал, кўкиш кўзлари шишадай йилтираб турадиган, ўрта ёшлардаги профессор аввалига анализларнинг жавобига синчиклаб қаради, беморнинг томирини ушлаб жағини пастга босди, тилига узоқ тикилди-да, кўйлагини кўта-

¹ Муслим — мусулмонмисиз.

риб, қорнига кафтини қўйди, яна анализ қоғозларига қаради, кардиограмманинг узун лентасидаги паст-баланд чизиқларни такрор-такрор айлантирди, сўнг беморнинг пешонасини ушлади.

— Инглизча биласан?

Акбарбек ҳатто кипригини ҳам қоқмади, доктор Баҳромбекка юзланди.

— Ўғлингизми?

— Йўқ, укам.

— Уйланганми, болалари борми?

— Йўқ, ҳали уйланмаган, кечирасиз, тўғриси уйланган, битта боласи билан хотини қолган, энди уйлаймиз, доктор.

— Ў... уйлаш керак унда.

— Акбарбек, эшитдингми, укам, дўхтир сени уйлаш керак деб айтаяпти, — Баҳромбек укасига тикилиб илжайди, унинг илжайиши жуда ғариб эди. — Албатта уйлаймиз, доктор, Истамбулга етиб олайлик, шундаям тўй қиламизки...

— Айтинг укангизга, яхши бўлиб кетади. Унга ором керак, дам олиши лозим, шаҳарни очиқ машинада айлантинг, тоза ҳавода олиб юринг, кўнгли нимани истаса муҳайё этинг.

— Эшитдингми, укам, эшитдингми, дўхтирнинг айтганларини эшитдингми, сени тез кунда яхши бўлиб кетади деяпти, — Баҳромбек профессорнинг айтганларига ўзидан яна бир олам яхши гапларни қўшиб тушунтирди.

Акбарбек буларнинг биронтасини ҳам эшитмай, эътибор ҳам қилмай шифтга тикилганича ётарди. У шу тобда Восил ўрсининг тегирмонига туташ катта булоқ бўйидаги чимликда онасининг тўртта чеккасини кесак билан бостириб қўйган дока рўмолига, ундаги беда кўки, отқулоқ, ялпизларга қараб кўнгли яйрарди. Унинг ўша булоқ сувидан бир коса, йўқ бир пиёла, ақалли бир қултумгина ичгиси келиб кетди-ей, тамшанганидан «сув» деб юборди бечора.

— Сув деддингми, укам?

Акбарбек шифтдан кўзини олиб акасига ўгирилди, оҳ бу кўзлар...

Доктор ўрнидан қўзғалаётганида деворга суяниб, бир-бирининг пинжиги кириб кетгудай бўлиб, жовдираб турган бешта болага кўзи тушди.

— Эҳе, жентельменлар, ҳело!¹

У беморга яна бир бор қаради. Костюмининг қуйи чўнтагидан эрталаб Баҳромбек конвертга солиб берган пулни олди-да, Акбарбекнинг ёстиғини тўғрилаган бўлиб қатига солиб қўйди, сўнг ташқарига чикди.

— Афсус... Мени айбга буюрмайсиз, жаноб, бемор олдида ёлғон гапиришдан ўзга иложим йўқ эди. Ёрдам қилолмайман сизга, — доктор елкасини кўтариб Баҳромбекка қаради, — иложим йўқ, бунинг ҳеч бир чораси йўқ, жаноб. Маслаҳатим, бир ой муддат шу ерда туринг, беморни қийнаманг.

— Нега ёрдам қилолмас экансан, — Баҳромбек қалтираб ўзини қўлга ололмади, докторнинг ёқасидан ушлаб ўзига тортди, — нега ёрдам қилолмайсан ахир, дўхтирсан-ку, дунё керак бўлса айт, оғзингга сиққанини оласан, номард.

— Ў... бу яхши эмас, жаноб, — у Баҳромбекка шундай тикилдики, Баҳромбек унинг ёқасидан қўлларини қандай тортиб олганини билолмади, — саломат бўлинг, айтганларимни албатта бажо этинг.

Баҳромбек юзини чангаллаганча қолаверди. У ингар, елкалари қалтираб, унсиз йиғларди.

Баҳромбек барибир докторнинг айтганини қилди, Акбарбек секин аста оёққа тура бошлади. Ҳатто ёзнинг иссиғида, денгизнинг оромбахш шамолидан ором олмоқ учун акаси билан денгиз қирғоғига борди.

— Эрта-индин юкларимиз келиб қоладиган кўринади, омонлик бўлса Истамбулга етиб олсак, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасан, укам.

— Айтганларингиз келиб шу кунларга етайлик. Уч-тўрт кун деддингизми, ака?

— Ҳа, уч-тўрт кун, агар истасанг, кўнглинг шу ерни тусаётган бўлса тураверамиз, энди тур, борайлик, укам.

— Мени эрталаб шу ерда қолдириб, ўзингиз юмушингизга бораверинг ака.

— Менинг нима юмушим бўларди, сен яхши бўлиб кетсанг ишимнинг битгани шу-да, бир ўзингни ташлаб кетолмайман бу ерга, укам.

— Йўқ, ундай деманг, сиз ёнимда бўлсангиз уйдагиларни уйлаб, ўтиролмас эканман. Узоқ жуда узоқ дам олгим келади ака, ҳўп денг.

Баҳромбек укасининг қистовига йўқ деёлмади. Ака ука денгиз соҳилидан жилишди.

Шу-шу Акбарбек ҳар куни эрталаб акаси билан денгиз бўйига келар, сўнг ўзи якка қолар, бир ҳовучгина бўлиб қолган танасига қўлларини камар қилиб ташлаган бўйи, ўзини беҳудуд денгиз сатҳида сузиб бораётган паноҳсиз, ёлғиз елканга қиёс қиларди. Ва у яна ўзини ўша ожиз кемасида ниҳояси кўринмаётган денгиз қаърига кириб, ғойиб бўлаётган одамга ўхшатарди.

Акбарбек қирғоқдаги тош устига суяниб қўлидаги чарм муқовали дафтарини варақлади.

Кундаликларим, сендан ўзга ҳамроҳим қолмади менинг. Қанийди, сени яна бир бор қайта ўқиб чиқсам, армоним қолмас эди бу дунёдан. Улгуролмайман, улгуролмайман, деди у ўзига ўзи пичирлаб.

Акбарбек кундаликларининг энг армонли, ёрқин, юракларни тилка-пора этгучи саҳифаларига тикилди. Унинг хаёлидан ширин ўйлар, ажиб бир олам ўтди.

* * *

Фулжа бениҳоя гўзал шаҳар. Эмишким икки севишган ёш фарёд этиб Оллодан бу юртни тилаб олганмиш, шаҳарлари тамом бўлган қудрати илоҳ ноиложликдан жаннатдан бир қисмини олиб аларга ҳадя этганмиш. Шундан буён бу маскан жаннатмаконмиш.

Боиси шунданми, кўплар бу шаҳарни ёш келинчакка, ёш бўлганда ҳам тушганига уч кун бўлиб, хонадонни обод этган, унга файз киритган келинчакка қиёс қилишди.

Фулжанинг табиати таърифга сиғмасди. Шаҳарнинг суви ширин, иқлими мўътадил, буғдойининг мағзи тўқ, айниқса унинг лалмикор ерларида етилган буғдойдан тайёрланган юпка нонини эткан чой¹ билан тааммул қилган одамнинг баҳри-дили яйраб кетарди. Халқи пазанда, ўзига тўқ, ўйин-кулги, томошага мойил эди. Улим кам бўларди. Чорваси бениҳоя кўп, яйловлари серўт эди. Олмаларини айтинг. Уҳў... бирин кетин етиларди бу олмалар. Оппоқ сутдай мампази олма, лимон олма, тоғил олма... буларнинг саноғи йўқдай эди.

Август ойининг тўқинчилигида шаҳарни олма тўла саватлар босиб кетар, улар олма эмас, гулдай яшнаб турарди.

Ҳозир ҳам телба одамдай ўша шаҳар кўчаларини кезаман. Кўзимга аччиқ қалампир билан бақлажон тўла баққол дўқонларидан бошқа нарса кўринмайди.

¹ Ҳело — Салом.

¹ Эткан чой — сут чой.

Биринчи кун, биринчи қадамимни Байтулло масжиди томон ташлаганимда, оёқларим қалтирай бошлаганини сездим, мазорнинг ағдарилган эшиги ўрнига қозиқ қоқиб, унга қандайдир бир тахтачани тўсиб қўйган экан. Секин уни жилдириб олдинга юраман. Атрофи толзор, каттагина ҳовуз бор эди кираверишингизда. Мана у. Зилло сув уялгандай чўккан, унинг хижолатини эрта сарғайган тол барглари ёпган эди. Ана шу кўлдан озгина тепаликка юриб ўнг томонга бурилардим-да, онамнинг мазорига чўккалаб ўтирардим. Шу хаёл билан қадамларимни тезлатаман. Ҳайҳот, не кўз билан кўрай бу қабрларни?! Узи-ку, мусулмон мазори ғариб, офтобдан қақраган бўлади. Лекин ҳар қалай, ҳар бир одам ўзи ота-оналари, фарзандларининг мақбараларини тозалаб, кичкина ёғочми ёки панжара билан ўраб қўйгучи эди. Булардан на дарак, на нишон бор мазорда. Ёппасига сарғайган кўкатларнинг ёғочга айланган таналари жамики мазор устини қоплаган, буларни бир-биридан ажратиб олмоқ қийин эди. Унг томонимга юрагимни ҳовучлаб қарайман, қани менинг онамнинг мазори? Дод дейман, дод! Эй худо, не деган фарзанд бўлдим мен? Уз онамнинг тупроғини тополмай, телбаларга ўхшаб, ўзимга ўзим гапириб, уйқудаги бахтиёр марҳумларни безовта этиб юрсам-а! Ундан кўра мени ҳам шу тупроққа кўмиб қўйсанг бўлмайдим, худо! Онам бечора оёғим тагидаги қайси бир сағанадан туриб нидо бераётгандир шу тобда: «Мен бу ердаман, болам!»

Албатта, бундай доду-фарёддан, худо таоллога ёлвориб қилган илтижолардан фойда йўқ эди. Орқамга қайтдим. Қабристон қоровулининг уйини мўлжаллаб бораётганимда елкасига кетмон ташлаган, ранги оқариб кетган кўк кўйлакли, ёқалари очик, соқоллари ўсган, оёғига ковушга ўхшаган қандайдир нарсани илиб олган, йигирма етти, йигирма саккиз ёшлардаги йигит рўпарамдан чиқди. Мен қалтираб унга дардимни айтдим. У индамай мени уйига бошлади.

Зах ҳади анқиб турган кичкина қоронғи хонада етмишлардан ошган, кўринишидан ўта толиққанлиги шундай билиниб турган, кўзлари нурсиз қабристон қоровули калта-калта йўталиб, тўшақда узунасига чўзилиб ётарди. Салом-алиқдан сўнг онамни сўрадим, исмини айтдим. Чол анчадан кейин овоз берди.

— Ким дединг, ўғлим?

— Тожинисо бегим, отин ойи дейишарди.

— Йигирма йилча бўлган бўлса, менам эслолмайман-да, ўғлим. — Тепага чиққандан кейин ўнг томонда дедингми?

— Ҳа, ота, тепага чиққандан кейин ўнг томонда, чамаси ўнбеш, йигирма метр юрилармиди, бир мазор нарида Турғун қори деган анжонлик катта қорининг онаси бор эди, у қорининг дадаси Тешавой ака носпуруш эди, яна...

— Бўлди, бўлди, унчалик тушунтирмасанг ҳам бўлади, болам, ҳеч кими йўқмиди бу ерда?

— Бор эди, олтита ўғли бор эди, тўрттаси Расийга кетганига ўн беш йил бўлган, икковумиз бу ердан олис-да эдик-да, ота.

— Шундай дегин, она ўлгандан кейин фарзанднинг куни шу, ўғлим. Энди мен сенга айтсам, ўлганига йигирма йил бўлган ота-онасини йўқлаб келадиган одам қолмади бу ерда. Ҳозир мазорга келиб қуръон ўқиш ҳам мушкул. Менам кўзимнинг очигида боламга васият қилиб қўйдим, мен билан гўрковлик авлодимиз тамом дедим. Бирон бошқа тирикчиликнинг пешидан тут, дедим. Энди ҳар ким ўзига ўзи гўр қазийдиган бўлди бу юртда.

— Шундай қилиб, онамнинг мазорини тополмаяман, ота?

Чол эзмалик қилаётганини сездими, очикроқ гапирди:

— Мен билмасам, кетаётганларингда тайинлаб айтмасаларинг, бирон белги ҳам қўймаган бўлсаларинг, қаёқдан топаман, ўғлим. Энди Байтулло масжидига бориб намоз ўқийсан, қуръон тиловат этасан-да, савобини волиданга бағишлаб кетаверасан, болам.

— Қабрнинг устида қуръон ўқийман деб келувдим-да, ота?

— Менга қара, Раббимжон, — деди чол боядан бери қўққайиб турган ўғлига қараб, — шу томонга бир аёл келгучи эди, кўзи сал ожизмиди чамамда, — ўғли овоз бермагач, яна ўзи гапирди, — ҳа, бир аёл, озгин, ўзиям эллиқларми, ё унданам ошганмиди чоғимда. Кўзи сал ожиз эди, келарди, кўздан қолган бўлса керак-да, келмай қолди, ўғлим. Уша аёл худди сен ҳозир айтган қабр томон юрарди.

Мен қабристон қоровулига раҳмат айтиб орқамга қайтдим.

* * *

Бир замон ўқиган, болалигимнинг беғубор саҳифаларига ўзининг расмини чизиб қолдирган ўзбек «Намуна» мактабига бораман. Ахир болалигим эшладан оғир мусибат бўлмас экан дунёда. Ҳамма нарса кўзимга мунаввар, ёруғ, чароғон кўринарди бир замон. Мен мана шу мактаб остонасини босиб юрардим ўша кезларда. Мана шу зинапоялари кенг ёйилган кичкина эшикдан онам тикиб берган жилдимни ипидан ушлаб айлантирган бўйим чопиб чиқардим, бу дунёга сиғмас эдим ўшанда. Мактаб остонасига яқинлашарканман, менга нотаниш муаллимлар саломимга алик олишдан чўчишар, «беғона» одамнинг бу ерда юргани уларга ғалати кўринарди.

Рўпарамдан Ямин афанди — бизнинг она тили ва адабиёт ўқитувчимиз чиқиб қолмаганда ўзим ўқиган мактабимлигига ишонмай бу ердан ҳам ноумид қайтармидим?..

— Э, э, кимни кўряпман, ўзимизнинг Акбаршомисан?

— Шундай, афандим.

Муаллим менга кўлини чўзди. Мен худди шу дақиқада кўришмоққа узатилган бу қўлларни кўзимга тўтиё этиб суртмоққа тайёр эдим. Бу мендан чўчимай, андиша қилмай узатилган биринчи қўл, инсоннинг очик меҳри эди-да.

Ямин афанди оталардай меҳрибонлик билан елкадан қучди, бир чеккага — волейбол майдончасидаги ўриндиққа ўтирарканмиз, гапга тутди.

— Биз сени аллақачон Тошкентда ўқиябди деб юрибмиз-ку, бу нимаси?

— Йўқ, кўриб турибсизки, Тошкентда эмас, шу ерда мунғайиб юрибман.

— Нега энди?

— Қайси бирини айтай сизга, шу туз-насиба кўтарилмабди-да, — мен гапни қисқа қилиб муаллимларимизни сўрадим.

— Кўпчилик юртларига кетишган, Акбарбек, анчалари... тақдир экан, оламдан ўтишди, қариб чуриган мен қолдим, ўғлим.

Мактабимизнинг энг кекса муаллими Ямин афандининг ўзлари эди. Кўпчилик худонинг иродаси билан оламдан ўтганига ҳайрон бўлдим. Зўрға, дудуқланиб сўрадим.

— Бу оламдан ўтганлар орасида бизни ўқитганлар ҳам бормиди?

— Ҳаммаси сени ўқитган, ўзингининг муаллимларинг, Акбарбек. Бир Масъуд, Наби, Аблаз, Башир, Турсун, Кифоят, Рамзия, Иқлима... энди кўп булар, айтдим-ку, тақдир, пешона экан-да.

— Шундай денг, бу бутун муаллимларнинг бирданига ўлгиси кебди-да. Ўз ажаллари билан оламдан ўтди, денг?

— Энди мени қийнама, Акбаршо, шу оламдан ўтишди, тақдир, пешонада ёзилгани шу экан, дедим-ку.

Мен билдимки, аҳвол оғир, мендан меҳрини аямаётган, ичидаги дардини қўриқиб бўлса-да, айтаётган одамга ортиқча маломат келтирувчи гаплар айтгим келмади. Яна узоқ дардлашдик. Хайрлашарканман, Ямин афанди менга адабий кечаларда ифодали ўқиш учун ёдлатган «Сайдинг қўябер, сайёд» шеърини эслатди.

— Жуда яхши ўқирдинг-да, Акбаршо. Ҳозирам эсингдадир, ҳа, ке, ҳеч бўлмаса тўрт қаторини бўлсаям ўқигин, бир эштай, юракларимни ёзай, ўғлим. Ўзбекча сўзларни бирам соғиндимки, нимасини тушунтирай сенга. Ке, ўқи, ўқигин.

Мен секин, худди ўзи ўргатганидай «Сайдинг қўябер...»ни ўқийман. Ямин афанди эса гўё «Ушшоқ» ёки «Чўли Ироқ»ни тинглаётган кишидай кўзларини юмиб оҳиста бошини тебратарди.

* * *

Бўйникесик¹дан ўтиб Харамбоғ² томон юраман. Жуда оғир менга бу кўчаларда юрмоқ. Узоқ йиллар онам билан бирга яшаган уйимизга бораман. Олма бозоридан ўнг томонга қайрилган кўча. Биринчи уй, иккинчи уй, учинчи уй, тўртинчи уй ва ниҳоят бешинчиси бизнинг хонадон эди. Баланд кўк дарвозали, дарвозаси барг рангга бўялганди. Ҳозир ундан эшикнинг тахта билан тўсилган ўрни қолибди, холос.

Қаршимиздаги Ҳасан охун аканинг эшиги олдидан ўтган ариқчанинг бўйига рўмолчани ташлаб, уйимизга тикилиб, эшик очилиб қолгудай бўлса бир назар ташлаб оларман деган ниятда қараб ўтириб хаёлга толибман. Негадир хаёлимга рўза ойи келибди. Ғалати бўларди ўша кезлар. Ҳар бир хонадон тўла бола эди. Қизлар ёши баробар қизлар билан, болалар ҳам ўз тенги билан тўпланишарди. Айниқса бизлар 10 — 11 ёшлар бир дунё эдик. Ифтордан сўнг чуғурлашиб, рамазон айтиб йиғилган нарсаларимизни бўлишиб бўлгач, катталар олдига секин бўйларимизни кучимиз етганича чўзишиб борардик. Улар ҳар куни фонус кўтармоққа биздан фақат биттаимизни танлаб оларди. Шу кун ўша бола маҳалламиздаги энг бахтиёр бола эди, хаёлимизда. Негаки у юлдузлар чарақлаган кечада ёки зим-зиё тунда чинакам рамазон айтувчилар билан бирга фонусни баланд кўтариб, рамазончи йигитлар келаётганини ҳаммага билдириб, уларнинг олдида юриши лозим эди. У чарчаб қолмаслиги, ўз уйининг ёнида ҳам болалик қилмай ўзини катталардай тутиши керак эди-да. Ҳаммадан ҳам саҳарлаб ана шу фонус кўтарган ўртоғимизнинг олдида чопишимиз қизиқ эди. У кечқурунги рамазонни ҳаяжон билан ҳикоя қилар, йигитларнинг нималар берганини кўрсатар, биз эса уни ун чиқармай эшитардик.

Эҳе, мен ҳам кўп бор шундай бахтиёр дамларга сазовор бўлганман. Майда болаларни (улар биз эдик-да) қанд-панд бериб тинчитган оилалар йигитлар келишини кутишар, уларнинг рамазонига алоҳида нарсалар тайёрлаб қўйишарди. Ота-оналарининг пичирлашларини эшитган, бўй чўзиб қолган қизлар эса кўзларига иссик

¹ Бўйникесик; ² Харамбоғ — Ғулжадаги жойлар номи.

кўриниб қолган йигитларнинг овозини тинглаб уларнинг ичидан юрагини жизиллатганини ажратиб оларди.

Ҳамма тахт бўлгач, биринчи уйдан, Абдураззоқ ҳожининг эшигидан рамазон бошланарди. Жуда ажойиб айтиларди у рамазон. Кўп оилалар фарзандларининг йигитлар сафига қўшилганини ўшандан билишарди. Бир гал фонус кўтариб юрганини шундай эсимда. Қизил ёки зангори қоғоз орасидан хира, аммо жуда чиройли нур таратиб турган фонуснинг узун оқ ёғочини белимдаги камарим орасига ниқтаб олдинда борардим.

Рамазон айтиларди... жуда чиройли, жуда ёқимли, жуда беғубор эди ўша овозлар. Йигитларнинг товуши бутун маҳаллага эшитилар, кўчамизда рамазон айтиларди:

Мақкада бир оғоч бор эмиш боши қаро,
Худойим ўғил берсин қоши қаро.
Эшигининг орқасида тойнинг изи,
Кашмир рўмол беради бойнинг қизи...

Бу рамазон эмас, одамларга билдирилган покиза қалбларнинг изҳори эди. У ҳар бир хонадон остонасида бир хил такорланса-да, худди нондай ҳеч кимнинг кўнглига тегмас, гўё ҳар бир эшик олдида янги бир қўшиқ айтилаётганга ўхшарди. Рамазон бизнинг барг рангли баланд эшигимиз олдида айтилаётибди. Мен ҳам йигитлар овозига жўр бўлиб фонус кўтариб турибман. Онам иккита патир билан бир ҳовуч ширинлик ва битта рўмолча олиб чиқибди. У шундай шарҳисидан турган ўғлини кўраркан қалби қувончларга тўлганидан бўлса керак-да ниманидир гапирар, ўзида йўқ хурсанд эди. Мен эса онамнинг гапларига эътибор бермай рамазончи йигитларга садоқатимни кўрсатиш ниятида фонусимни баланд кўтарардим.

* * *

Рамазонни айтган айтиб қоларди, эшитган эшитиб, бир зумда ўтиб кетарди бу кунлар. Лекин у биз болакайларга дунёдаги энг ширин дамларни — уч кун ҳайитни ҳада этарди. Уҳў... бундан ҳушвақт, бундан ёруғ олам бўлмас эди биз учун.

Байтулло масжиди олдидаги шаҳар ичи¹да ҳайит байрами авжига минарди. Масжиднинг баланд минорали пештоқига чиқиб олган болалар бирам ногора чалардики... Бум, бака, бака, бака, бака, бум. Бум, бака. Бум бака. Бака, бака, бака, бум. Бум бака. Уҳў... бу садоларнинг жозибасини қандай ифода этгум. Афсус... ожизликдан ўзга баҳонам йўқдир.

Шовқиннинг ёқимлиси ҳайит байрамида эди. Бир томонда қийқирик, от ўйини, овқатларини мақтаб харидорларни чорлаётган ошпазларнинг басма-бас овозлари: кеб қолинг, ичи тўла гўшту ёғ сомсага, гўшкирда²-дан еб қолинг. Ҳаммадан муздай сувининг таърифини ашула қилиб мақтаётган духопчи³нинг овозини эшитмоқ мароқли эди.

Муз довондан музлаб келган,
Маймоқ туяга ортиб келган,
Терак довондан тирилиб келган,
Музлаб қолсанг тўламайман,
Йиқилиб тушсанг йўламайман.

Кеб қолинг, кеб қолинг, пулингиз бўлмаса текинга.
Ҳой, мана бу кимнинг боласи, ушламайсанми шумтака укангнинг қўлидан яхшироқ.

¹ Шаҳар ичи — Ғулжанинг шаҳар маркази.

² Гўшкирда — сомсанинг бир тури.

³ Духопчи — яхга қиём, қатиқ аралаштириб муздай чанқоқбосар сотувчи.

Эртага хайит деб, тонг отгунча янги кийимларини бошига қўйиб чиққан болаларнинг шодлиги, қий-чувлари, хайитликларини қайта-қайта санаб адашиб қолган болаларнинг қичқириқларини ноғора садосининг бака-бумлаган овози босиб кетарди.

Ушандай хайит кунлари тонготарда онам бечора биримизга янги, биримизга эскини бут қилиб кийдирар, кўчага отилгудай бетоқат бўлиб турганимизни билса-да, уёқ-буёғимизни қайта-қайта текислар, эътибор қилмасак пешонамизга нуқиб тайинларди.

— Ҳой кимнинг боласисан деса Жайнак Мирзонинг ўғлиман деларинг, эшитдиларингми?

Ҳаммамизнинг кўзимиз кўчада, эшитдик, эшитдик деб чуғурлашардик. Лекин онам таъкидлашини қўймас, Жайнак Мирзонинг ўғлиман деларинг.

* * *

Қабристон қоровули айтган кўзи ожиз аёлдан хабар топганимда худди онам тирилиб қолгандай бошим кўкка етди. Лекин ким бўлди бу аёл?

Маҳалламиздан ягона хотира бўлиб қолган Мамат новвойнинг аёли Хадича ойим мени танигач, йиғлаб-йиғлаб ҳикоя қилди.

— Мен болам, уйини билмайман-у, Қора дўнг¹ да деб айтувди бечора. Кўзи анча ногирон бўлиб қолсаям, отин оймнинг уйлари бир зиёрат этай деб келдим дер, эшикларингиз олдида узоқ ўтириб қайтиб кетарди. Бир эслаб кўринг-а, исмлари Марямхон эди.

Мен кўп қийналмай эсладим, шундай бир камбағал, озода аёл бор эди. Тез-тез уйимизга келар, бувимнинг ишларига қарашиб, биз ётадиган хоналарни саранжом-сарашта қилиб кетарди. Лекин онамга бу қадар эътиқод қўйишини хаёлимга келтирмаган эдим. Қайдасан, менинг Марямхон опам!

* * *

Қора дўнг хайит байрамларида сайилгоҳ бўладиган шаҳар чеккасидаги камбағаллар маҳалласи эди.

Марям опанинг уйини ўша ердан топдим. На дарвозаси, на девори бўлмаган бир хонали, кичкина, дарвасига ёғ қоғоз ёпиштирилган уй эди.

Эшикни очганимда «ким у?» деган хириллаган, ғамгин овозни зўрға эшитдим. Кўзим ним қоронги уйга ўргангач, эшикдан киришда, супага ўхшаб кўтарилган уйнинг бурчида, қора духобадан нимча кийиб, кўкиш рўмол ўраб олган аёлга кўзим тушди-ю, бутун вужудим жимирлаб кетди. Бу не, ваҳимами ё кўрқувми, билолмасдим. Яна ўша овоз эшитилди.

— Ким у?

— Мен, Марямхон опа, менман. Отин ойнинг ўғли Акбарбекман.

Онамнинг номини эшитган аёл кимдир унга ғайри табиий куч ато этгандай ирғиб ўрнидан турди-да, қўлларини олдинга чўзиб, нимадир қидираётгандай бармоқларини ўйнатиб, мен томон силжиди.

* * *

Марям опани қабристон эшигидан олиб кираётганимдаги азобимни қоғозга тушира олмай йиғлайман. Ким кимни олиб келаяпти, бу сўнги маконга. Мен кўзи очиқ кўрни етаклаб, онасининг қабрини тополмаган нотавонни, кўзлари тамомила ожиз бўлган аёл бошлаб

келаяптганини аҳли мусулмон билса, одамлар англаса не дегай! Худо ҳам, бандалари ҳам бир кун менинг аҳволимни билишиб афву этарлар, лекин онагинам, сен кечирмагайсан!

Марямхон опам аллақачон мени онам қабри бошига олиб келибди-ку?! У унсиз, оёқларим тагида чўккалаб, лабларини қимирлатганича ниманидир пичирларди. Қуръон тиловат қилаётган бўлса керак-да. Мен ақлини йўқотган садойиларга ўхшаб қабр бошида тикка турардим. Мана шу на тош, на белги ва бирон нишони бўлмаган саноқсиз қабрлар сингари ғариб тупроқ, онамнинг мозори эди. Мен ҳам шу тупроққа тиз чўкдим... Сўнг не кечди, хотирада қолдириш туйғусидан маҳрум бўлибманми дейман. Қанча вақт ўтибди, тахминан шу телбалик ҳолига тушиб қолганимга, билмадим. Тупроқдан бошимни олганимда, қабристоннинг ёлғизоёқ йўлидан оқ дока рўмолли аёлнинг кетаётганига кўзим тушди. Бу менинг Марямхон опам эди. Мен шу чоқ ўрнимдан туриб унга етиб олмоқни истайману, лекин қабрдан онам овоз бергандай бўлади. Ўғилгинам: шунча узоқиб кетдингми, бироз ўтир яна ёнимда. Қўй, Марямни қўявер, у сенсизам уйини топиб боради. Мен сени бирам соғиндимки, деб пешимдан тутиб тургандай, ўрнимдан кўзғолсам кўзларига ёш оладигандай, жилломайман. Шу чоқ Марямхон опам ҳассаси билан ерни нуқийётгандай секин юрар, кўздан ғойиб бўлаётган эди.

Сўнги бор онамнинг қабри бошида турганимни билардим. Бу мен учун бениҳоя оғир, ўлимни кутиб ётган беморнинг кунидай даҳшатли эди. Мен тупроғинг бошига бошқа келолмайман, онагинам, мени кечир. Ҳозир нималарни ўйлаётганимни сенга айтайми?! Қулоқ сол.

Шундай, кеч кузнинг сўнги дамларида, совуқ шамол билан майдалаб ёғиб турган ёмғирли кунда ўлмоқ истайман. Сарғайган нам барглари шамоллар учуриб ишқом шаклидаги оқ сурп ёпилган тобутим устига ёпиштириб кетишларини хоҳлайман, онагинам. Ёру дўстларимнинг ана шу тобутимни елкаларида кўтариб, ёғаётган ёмғирга, юзларига ураётган аччиқ шамолга парво қилмай Байтулло масжиди томон элтиб боришларини истайман, онагинам. Яна дўстларимнинг жонсиз жисмишни қўлларига олиб сенинг ёнингга қўйишларини, бир умр сен билан ёнма-ён шу азиз тупроқда қолишни орзу қиламан, онагинам. Лекин қани ўша азиз тупроқ? Қани менинг ёру дўстларим?!

Қуйидаги сўзлар дармонсиз қўллари билан шу денгиз бўйида ёзилган эди:

«Отамнинг жисми Қашқарда, онамнинг қабри Ғулжада қолди. Менинг мазорим ундан ҳам мунгли ва ғариб бўлмай. Шундай саргардон ўтадим авлодимиз! Қаерни кўнглимиз ихтиёр этса, шу ерда яшаймизми, наҳотки бизнинг ватанимиз бўлмаса!»

* * *

Эртаси эрталаб Акбарбек ўрнидан туролмади, индамай шифтга тикилган бўйи ётаверди, пешинга бориб безовта бўла бошлади.

— Турасанми укам, денгиз бўйига борасанми, а? — Баҳромбек овози қалтираб сўради.

— Йўқ, айтинг, ака, болалар ташқарига чиқиб туришсин, — акаси болаларини ҳовлига ҳайдади. Фақат кўзи жиққа ёш Саодат хоним ўзини дод солиб йиғлашдан зўрға тийиб, рўмолининг учини тишлаганча Акбарбекнинг оёғи томонида тикка турарди.

— Нима, укам, кўнглинг бирон нарса тусаябдими, ҳа?

— Айтинг, бир пиёла сув беришсин, ҳу ўзимизнинг булоқ сувимиз бор-у, ҳалиги ўрис тегирмончининг пас-

¹ Ғулжадаги маҳаллалардан бири.

тидаги булоқни биласиз-а, ўшанақа сувдан бормикин, ака?

— Бор, укам, бор. — Акбарбек қўзғалмоқчи бўлаётган акасининг тиззасидан ушлади.

— Сиз, ака... жилманг.

Акбарбек келинойиси олиб кирган сувга тикилди, узоқ кўзини олмай турди-ю, ҳидлаганга ўхшаб лабига олиб борди, лекин ичмади, ичолмади чоғи, пиёлани ушлаб турган акасининг қўлини секин итарди.

— Ака!

— Ҳа, укам.

— Сизни кўп қийнадим, рози бўлинг мендан...

— Унақа дема, укам, нега унақа дейсан?

— Рози бўлдим денг?

— Йўқ. Унақа дема, унақа дема, укам, мени қийнама.

— Рози бўлдим денг, жон ака, рози бўлдим денг, — Акбарбек бошқа гапиролмайдиган одамдек акасига маънос тикилди.

— Йўқ, унақа дема, майли, розиман. Лекин сен унақа дема, жон укам.

Акбарбек акасининг қўлини бирпас ушлаб турди-да, кейин тинчиб қолди.

— Акбар!! Укажоним, уволингга қолдим-ку, жига-рим.

Баҳромбек марҳумнинг жонсиз гавдасини кучоқлаб, бўкириб йиғлар, на хотинига, на болаларининг фарёдига қулоқ соларди. Уй эгаси, етмишлардан ошган кампир, хонага кириб, Баҳромбекни зўрға ташқарига олиб чиқди, фотиҳа қилиб, бандаликни бажо келтирган мусофирнинг юзига оқ дока ёпди.

* * *

— Яна не маломатларинг бор, эй яратган эгам, бор бўлса, ташла бошимга. Танамни бурда-бурда қил! Не гуноҳим борки, бунчалар қийнаманг! — Баҳромбек укасининг қабрини кучоқлаб шундай дер, қўлларини осмонга азот кўтариб илтижо этар, дам яратганга сўз қотиб, шаккоклик қиларди.

Акбарбекнинг тобутини кўтариб чиққан араблар бу бечора мусофир худо-таоллога ибодат қилиб, қолган фарзандларининг умри ва ризқи-рўзини сўраяпти дейишиб, унга сабр-тоқат тилашди, қуръон тиловат этиб, қабр бошидан жилдилар.

Эртаси Баҳромбек қабристонга бир парча ўрик ёғочни кўтариб келди. Укасининг исми шарифи ёзилган тахтани қабр устига ўрнатиб, гўрковни чақирди. Унга кичкина хитойи гилам, Акбарбекнинг тўйига атаб олиб қўйган қўйлақлардан тўрттасини ва бир костюм-шимни, яна эллик доллар пулни узатди. Буларни кўриб ҳовлиқиб қолган гўрковга Баҳромбек: бир йилдан кейин келаман, мана бу қабрни ўраб, эҳтиётлаб қўйгин, деб амаллаб мақсадини тушунтирди. Гўрков: худо шоҳид, айтганингни қиламан деб, қўлини осмонга кўтариб оллони ўртага қўшди.

* * *

Не-не одамлар орзу қилган ва не-не одамларнинг тўрвасини бўйнига осиб кўчага иргитиб ташлаган Истамбул Садриддин хўжага келганда сахийлик қилди. У асли тошкентлик тижоратчилардан бўлиб, Истамбулга қачон келиб қолганини биров билмасди. Сўяги савдогарчиликда қотган бой олтмишлардан ошганига қарамай йигитларга ўхшаб кетадиган қиёфаси бор эди. Бўйбастли, қомати тикка, оч сариқдан келган, кўкиш кўзлари ҳамиша хаёлчан ва маънос бу бойнинг бошидан

кўп савдолар кечган эди. У содда кийинар, пулдорларга хос ҳашаматларни ёқтирмас, кўнгил очувчи айш-ишратлардан холи эди. Мабодо унга бойлигини эслатиб, бу оламнинг ҳузур-ҳаловатидан гапирсангиз, бизга ярашмайди, биродар, мусофирмиз, деб кўя қоларди. Юрт, ватандан сўз очсангиз, ун чиқармай эшитар, ҳаяжонини билдирмасди. Ўзи эса гапирмас, юртидан бирон жойни сўрагудай бўлсангиз, елкаларини қисиб, қаранг, паришонхотирлик-да, деб гапни қисқа қиларди. Унинг қалин қўйма тилла камари бўлиб, доимо узун ич кийимининг устидан боғлаб юрар, хотинидан бошқа ҳеч ким билмасди.

Садриддин хўжа Истамбулда йигирма икки нафар мусофирнинг бошини жамлаб, пўстин ишлаб чиқарадиган ширкат тузган, асосий сармоядор сифатида фабриканинг хўжайини эди.

Шу тобда Садриддин хўжа ширкатнинг тор хоналаридан бирида Баҳромбекни кутар, безовта эди. У хаёл билан овора эшик очилиб ичкарига Олим тўра кириб келганини пайқамасди ҳам.

— Баҳром Мирзо келибди, хўжайин, уйларига кўнғироқ этдим, келганидан рафиқаларини огоҳ этибдир.

— Жуда соз, азизим.

Буларнинг гаплари ниҳоясига етмай Баҳромбек кириб келди, Садриддин хўжа ўрнидан туриб елка олиб кўришди.

— Ҳажлари муборак бўлсин, Бегим, кечикканингиздан кўп хавотирда эдик.

— Қайтишимда Акбарбекни зиёрат этдим, қуръон туширгизиб арвоҳларни йўқладим.

— Кўп яхши иш қилибсиз. Илоё тиловати қуръонни олло даргоҳида қабул этган бўлсин.

Садриддин хўжа Баҳромбекка қаттиқ ихлос қўйган, ширкатнинг бутун жиловни деярли унинг измида эди. Ҳатто, бу ерда хўжайин ким ўзи? Сизми ё Баҳромбек деган айрим ҳасадгўйларнинг гапига ҳам қулоқ солмасди. Шу тобда Садриддин хўжа Баҳромбекнинг руҳиятидан кечаётган қийноқни сезди, астойдил ичи ачигандан тасалли бермоққа уринди.

— Бегим, бўлмаса сафарни кечиктирурмиз. Кўриб турибманки, йил ўн икки ой ҳордиқ бўлмади.

— Марҳумларнинг арвоҳларига йўлимни тўсди, бўлмаса Маккага жилмоқнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Қолаверса, бормоққа сўз берганман жаноби Шульцга, улар бекорга бировни безовта қилмайди, хўжайин.

— Маъкул. Локин ҳажга бориб қайтганингизни элга маълум этайлик. Индинга жумъа. Масжидга кўнғироқ этиб марҳумларга тиловат буюрайинми?

Баҳромбек индамади, лекин хаёлидан онасининг: «Биронтангни қориликка ўқитиб мулла қилолмадим, бўлмадиларинг, қуръон тиловат эттириб тур, ўғлим! дегани, илтижо билан боққан нигоҳи бир зум хаёлидан ўтди.

— Ихтиёрингиз, арвоҳлар руҳига қуръон-тиловат эттиришдан бўйин товласам гуноҳ бўлур.

Олим тўра узр айтиб Баҳромбек билан хайрлашгач, икковлари Садриддин хўжанинг ёруғ, шинам хонасига ўтишди.

Бой қўйин чўнтагидан кичкина яшил дафтарча олиб, ёзилган рақамларни пичирлаб такрорлади, сўнг телефонни қулоғига тутди.

— Ассалому алайкум, марҳаматли афандим, бу мусофирлар масжидими?

— ...

— Раҳмат афандим, менга имом ҳазратларининг ўзлари лозим эди.

— ...

— Ассалому алайкум, ўзларини овора қилурман, ҳазратим.

— ...

— Мен Садриддин хўжаман... Қуллуқ, раҳмат ҳазратлари. Бу ширкатимиздан Баҳромбек Жайнак Мирзо ўғиллари Маккага бориб ҳожи бўлиб қайтиб эди. Аввало шуни аҳли мусофирга маълум этсак, икки нафар қори қақриб, марҳумлар руҳи — арвоҳларига тиловат буюртирсак деган ниятимиз бор. Ҳазратлари, сўнг пешин намозига қозон осуриб жонлуқ юборурмиз.

— ...

— Қуллуқ, ҳазратлари, қуллуқ. Қориларга эллик доллардан бериб, масжиди жомъега юз доллар иона этурмиз.

— ...

— Қуллуқ, ҳазратлари, қуллуқ, раҳмат ҳазратлари, раҳмат, арзимаидир, арзимаиди... Шундайму, бир дақиқа ижозат этурсиз бўлмаса...

Садриддин хўжа телефонни кафти билан беркитиб, Баҳромбекка қаради:

— Марҳумларнинг исмларини тартиб билан айтинг, деб сўраяптилар.

— Узр, ҳазратлари, эшитсинлар. Яқубали ҳожи, Аҳмадбек ҳожи, Жайнак Мирзо, Тожинисо бегим, Гулбаданбегим, Акбарбек Жайнак Мирзо ўғиллари...

— ...

— Тўғри, тўғри ёзилибдир, ҳазратлари. Биз ҳам, аҳли ширкат намози пешинга жамоа бўлиб борурмиз.

Садриддин хўжа телефонни қўйиб, Баҳромбекка ўғирилди. Унинг ўпкаси тўлганидан энтикар, кўзлари тўла ёш эди.

* * *

Мюнхенни Баҳромбекнинг кўзи билан кўриб таърифлаш қийин, нега бунча ёқтириб қолганини ҳам билиб бўлмасди. У ҳар гал бу шаҳарга келганида ўзини бемалол сезар, янги фарзанд кўрган ёш отадай роҳатланиб юрарди. Бугун ҳам Баҳромбекнинг руҳиятидаги ғам-андуҳлар жисмини тарк этаётгандай, табиати равшанлашиб, ўзини енгил сезаётганга ўхшарди. У шаҳардаги машҳур меҳмонхоналарнинг биридан жой танлади. Худди немис жентельменларидай озода кийинган, новча, қоматдор Баҳромбекка меҳмонхона ходими хушмуомалалик билан калитни узатаркан, барча хизматингизга камарбастамиз дегандай бош кийимини олиб таъзим этди.

Йигирма биринчи қаватнинг кунгай томонига қараган хона ҳашаматли жиҳозланган, ойнадан деярли шаҳарнинг ярми кафтдай кўриниб турарди. Баҳромбек юмшоқ диванга чўзилганида қаттиқ чарчаганини, кўпдан бери ором олиб ухламаганини сезди, ихтиёри измидан чиқа бошлади.

У чўчиб уйғонди, ғафлат уйқуси қурсин, деб ғудирлади. Бир оз тамадди қилиб кўчага чиққанида соат учлар атрофида эди. Ҳаво эса юмшоқ, енгил баҳор шамоли эсарди. Баҳромбек мистер Шульцнинг иш бошқарувчиси ҳузурига кириб келганида унинг ҳам кайфи чоғ кўринди.

— У... Мистер Баҳромбей...

— Салом, мистер Шмидт.

Баҳромбек инглиз тилида чиройли гапирар, тили сал чучукроқ бўлгани учун сўзларни худди инглизлардай талаффуз этарди.

— Кўрдинг, — деди Шмидт инглиз тилида қийналиб, бузиб гапираркан, — сен яхши гапирасан, мен эса ёмон, немис тилини ўрганишинг керак энди.

Баҳромбек шеригининг айтганини маъқуллаб, гут, гут деб кўлини кўтарди.

— Мистер Баҳромбей, ишлар бундай, мен сенга айтсам, бу йил молларингдан мингта, икки мингта сотиб олмаймиз, шартнома тузамиз. Қишда катта спорт бўлади бу ерда, эллик минг дона, ҳатто ундан ҳам зиёдроқ тайёр молнинг керак бизга.

— У... — Баҳромбек бошини орқага ташлаб, хоҳолаб кулди, — эллик минг! Узимизнинг теримизни пўстинга айлантирсак ҳам шунча чиқмайди, мистер, Шмидт.

— Иложи бўлса, айлантириш керак. Баҳосини бир ярим баробар, эллик мингдан зиёдасига икки ҳисса тўлаймиз, хом ашёнги аввалгиларидан камроқ кетади. Ширкатингиз учун катта омад бу, ҳамкасаба. Капиталист бўлиб қолишларингиз ҳеч гапмас, ишларингиз юришиб кетса. Бунинг жавобига қанча муддат лозим бўлади сенга.

— Уч кун.

— Жуда яхши, тўртинчи кун соат ўнда сени кутаман, — Шмидт шундай деди-да, ёнидаги қалин муқовали дафтарига ниманидир ёзиб қўйди.

Баҳромбек хонасига кириб келганида боши арининг уясидай ғувулларди. Бўлганича бўлди, ростдан ҳам Шмидт айтмоқчи капиталист бўлиб кетса-я? Сўнг телефон рақамларини айлантириб, Истамбулни — Садриддин хўжани сўзлашувга қақирди.

Узоқ кутди, тоқати чидамай кимнидир безовта қилди, ниҳоят сабр косаси тўлай деганидагина телефон жиринглади.

— Алло, алло, менман, менман, — трубкадан Садриддин хўжанинг юмшоқ, босиқ овози келди, — лаббай, Баҳромбек, омонликми, азизим.

— Омонлик, омонлик, хўжайин. Хуллас, гап бундай, катта иш қилмоққа уч кун муҳлат олиб қўйдим, келаси йил бешинчи январгача эллик минг тайёр мол бўлади-ми? Иложини қила оламизми, бир чамалаб кўринг-чи?

— Нимасини чамалайман, эсингизни едингизми, бу оламда эллик минг пўстинга хом мол бор эканми, бўлгандай уни қандай олиб келамиз-у қандай тайёрлаб, тикиб улгурамиз?

— Мен ҳам буюртмачига шундай дедим. Лекин уриниб кўриш керак, хўжайин. Оғзимиздаги ошни жағимиз оғрийди деб тортқизиб ўтирмайлик. Ҳамма имкониятларингизни чамалаб, хом молни суриштиринг, беш-ўн долларнинг юзига қараманг, хуллас, чўчимай ишга киришинг-чи, менга уч кун ичида жавобини айтинг, қанча тез қўнғироқ қилсангиз шунча яхши.

— Маъқул, мени кутинг.

Баҳромбек хотиржам дастакни қўйиб, яна қўлига олди, хонасига овқат буюриб, мана энди тамадди қилсак бўлади, деб қафтарини бир-бирига ишқади...

Тонг ёришиб, кун алламҳал бўлиб қолган эди. Ойнанинг узун, зангори пардаси орасидан хонага офтоб туша бошлаганида, Баҳромбек ўрнидан турди. Жиринглаётган телефонни олишга мадори йўқ одамдай энгашди.

— Алло, эшитаман, Баҳромбекман.

— Сизни Истамбул қақиряпти, улашга ижозат этасизми?

— Уланг, уланг.

— Алло, Садриддин Хўжаман, омонликми, азизим?

— Омонлик, нечук эрта, иложи бўлмадимми дейман?

— Иложи-ку бўлиб турибди-ку-я, лекин...

— Чайналманг, хўжайин, жоним ҳалқумимга келиб турибди шу тобда, гапиринг, тезроқ, нимаси лекин?

Давоми 50-бетда

Олислардан келсәйдир үти...

Бугдо Абдулла

Денгиз,
япроқ,
соҳибжамол

Денгиз...

Уни яшил япроқ деяр эмишман,
Гүзалим турганмиш устида.

Мен соҳилдан кўриб,
Ҳайрон бўлар эмишман.

Гүзалим кўлини қанотдек ёйиб,
Маҳкам турармиш.

Бир зумдан кейин
у ўзини сувга отармиш.

Оҳ, менга жабр!

Юрагим қинидан чиққудай...

Вақт ўтар эмиш,

Ичимни ит таталар эмиш,

У кўринмасмиш,

Кўринмасмиш ҳеч!

Ногаҳон

Отилиб чиққанмиш соҳилга,

Қўллариди қадимий шамшир...

Уйғондим у билдим:

Бу тушим.

Дедим:

Гавҳар — мангу гавҳар.

Шамшир — қадим жавоҳир.

У ҳамон қадрли

Сув остида ҳам,

Ер устида ҳам...

Уйғур шоирлари
ижодидан

Аҳмаджон Усмон

Чўғ

Чўғман,

кулга кўмилган.

Тағин ёнгу м гуриллаб.

Ўчмаганман, ўтман, ёғдуман,

Эҳ, сен, шамол,

Оҳ, ёлғиз умид!

Қалбим уфқларида

Бир сен қолдинг юлдуздек чақнаб.

Кул остида ўчаман охир,

Ёки ёнгу мангу ловуллаб.

Фарҳод Илёс

Илтижо

Чаноғимга марваридларни солинг,
балиқларим,

Яралсин янги-янги чўпчаклар.

Бўйнимга осинглар тумор қилиб

қоятошни,

Тирилсин тўнгиб қолган нафасларим.

Томирларимга, боғланг булут-чақмоқларни
тутиб,

Майда-чуйда ҳисларим

Қизариб пишсин...

Мақом

Ёзнинг беҳол оқшомларида
Зил сукунат олганда кучиб
Олислардан келасан учиб,
Орзуларга тўлган хаёлим.
Юксаласан аршлардан оша.
Умидларим ниҳоли сўлса,
Обиҳаёт бўлиб оқасан,
Томиримда ўтлар ёқасан.
Чечакларга тўлади олам
Ва ҳаётга масрур боқаман.
Ҳориб қолса олис сафарда
Эгарлайман учқур отларим
Ва тушимда тишлаб онтларим
Манзилимга албат етаман
Қайрилса-да қўш қанотларим.
Сен қуёшдан таралган наво,
Кўз ёшию исёнкор даъват,
Маёқдирсан ёнгувчи абад.
Ҳар нафасинг умид риштаси,
Куйлатгувчи ўтли муҳаббат.

Уфқ

Уфқ адаштирди
Чирмаб мени пардаларига,
Олаговгум
Судраб кирди тун қўйнига тез.
Ора-чора чақнаган юлдуз
Кўзларимдан олиб қочди нишонни.
Хира тушларим
Солиб мени тахтиравонга
Уйнатмоқда вазнсизликда.
Қуёш
мени олқишларми
Ёки
Ўзимга сира ҳам ўхшамайдиган
Соямни?..

Соям

1
Соямни излаб кетяпман,
Излаб кетяпман
Шаҳид бўлган қуёшни
Уфқлар томон.

2
Соям
Сингир кетган чоғи йўлларга.
Кўмилган чоғи
Хира нурларга.

3
Соям
Кетган балки қуёшни излаб,
Келар уни бошлаб бир куни
Ютоққан уфқни қабрга ташлаб.

Эмин Усмон нашрга тайёрлаган

Ҳамидулла Болтабоев

Номаълум

Фитрат

1956 йили «таркибида жиноят состави йўқлиги ва топилган янги материалларга биноан» оқланган ўзбек сиёсий махбустлари каторида олим ва адиб Абдурауф Фитрат ҳам бор эди. Халқ келажаги учун курашган минглаб фидойи кишилар биргина «халқ душмани» тамғаси остида олиб кетилгани каби уларнинг халққа қайтарилиши ҳам бир хил моддага (жиноят состави йўқлиги!) тўғри келди. Бу янги тамға шахсга сиғиниш қурбони бўлган 40 миллион кишининг тақдирига XX съездининг одил баҳоси бўлиши билан бирга «топилган янги материалларга биноан» деб келтирилган илова навбатдаги сиёсий ёлғон, юмшоқроқ қилиб айтганда, халқ олдида ўзини оқлашнинг кичик бир кўриниши эди. Аслида элнинг Фитрат каби фидойи фарзандлари шундай «материаллар» қолдириб кетишган эдики, уларни ҳар қанча бекитишмасин, батамом йўқ қилиб юбориш мумкин эмасди. Бу «материаллар» 70 йил давомида ўз эгаларини кута-кута (унинг эгаси халқ) чириб, йўқ бўлиш арафасида турган бир пайтда, шукрки, қайта қуриш шамоли билан ўзбек зиёлилари бу «окланиш»дан қарийб ўттиз йил кейин ўз адибларини «излаб» топа бошлашди. Улар ҳақида мақолалар, лавҳалар эълон қилинди, асарлари қайтадан нашрга тайёрлана бошланди.

Абдурауф Абдурахим ўглининг адабий таҳаллуси Фитрат бўлиб, бу сўз туғма табиат, туғма истеъдод маъноларини англатади. С. Айнийнинг гувоҳлик беришича, талабалик йиллари Мижмар (чўғдон, хушбўй нарсалар солиб тутатилган идиш маъносини англатади) таҳаллуси билан ҳам газаллар битган экан. Абдурауф 1886 йили (ҳижрий 1304) Бухоро шаҳрида туғилган. (Айрим манбаларда туғилган йили 1884 деб кўрсатилади). Унинг отаси савдогарчилик билан шуғулланган диндор, ўқимишли шахс бўлиб касби юзасидан оилани тез-тез ташлаб кетар, хатто 1903 йилдан деярли 15 йил муддатга Қашғарга ўтиб кетгани маълум. Фитратнинг онаси Мустаф биби (оилада уни Бибижон деб аташган) нозиктаъб, саводли аёл бўлиб, фарзандлар таълим-тарбияси билан асосан шу киши шуғулланган. Онасининг таъсирида Абдурауфда шеър завқи уйғонган, бадият дунёсига яқинлашган. Дастлаб эски мактаб ва Мирараб мадрасасида таълим олиб, 1909 йили «жамияти хайрия»нинг кўмагида Россия шаҳарлари (хусусан, Одесса) орқали Истамбулга ўқишга борган. Фитратнинг синглиси Махбуба Раҳим кизининг эслашича, унинг укаси Абдурахмон (ўша пайтда Қогон босмахонасида харф терувчи бўлиб ишлаган) акасига моддий жиҳатдан ёрдам бериб турган. Фитрат Истамбулда ташкил этилган «Бухоро таъмими маориф жамияти»нинг фаол иштирокчиларидан эди. Бу даврда у турк инқилобчи ёшлар ҳаракати ишларига ҳам аралашади, кейинроқ бу фаолиятини ёш бухороликлар жамиятининг инқилобий курашида давом эттирди...

Фитрат деярли 17 ёшидан бошлаб, аввалига диний, сўнгра ижодий ва илмий иш билан жиддий шуғулланган, ўзининг 1929 йилги маълумотиغا кўра маколалардан ташқари 110 босма тобук ҳажмида адабий асарлар ёзган. Бунга 1937 йили ҳибсага олинувунга қадар ёзган бадий, публицистик ва илмий асарларини қўшсак, унинг эълон қилинган асарларининг ҳажми 250 босма тобукка яқин келади. Эълон этилмаган асарлари эса (асосан илмий ва бадий) 80-100 босма тобук ҳажмида. Фитратнинг бу бой адабий ва илмий мероси ўз тадқиқотчиларини қутяпти.

Фитрат бадий ижодга шеър билан кириб келган. Унинг шеърлари «Бухорои шариф», «Туркистон вилоятининг газети», «Садон Туркистон» ва бошқа вақтли матбуот саҳифаларида, алоҳида тўплам ҳолида хорижда — Истамбулда 1911 йили «Сайха» («Чорлов») номи остида форс тилида эълон қилинган. Фитратнинг ватани Туркистонда эса бу мажмуа «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил июль ойи сонларида шеърлар туркуми сифатида босилган. С. Айний «Намуна адабиёти тожиқ»ни тузганда, юқоридаги нашрларга асосланиб, Фитратнинг форсча шеърларидан тўпламга киритган. Фитрат лирикаси ҳақида фикр юритганда биргина «Сайха»га кирган шеърлар билан чекланиш ноҳолислик бўлар эди. Шоирнинг ўзбек тилидаги шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) тўпламида, вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган. Бундан ташқари «Ҳинд ихтилолчилари»нинг Берлин нашри (1920) муқовасида Фитратнинг босилмаган «Учқун» (туркий тилда) шеърлар тўплами нашрга тайёрланаётгани ҳақида эълон берилган бўлса, «Абулфайзон»нинг Москва нашрида (1921) мазкур тўплам босилиб, сотувга чиққани ҳақида маълумот бор. Афсуски, ўша тўпламнинг мундарижасидан беҳабармиз.

Фитратнинг шеърлари, айниқса, «Сайха. Миллий шеърлар» тўплами нафақат Туркистонда, балки Туркия, Германия, Россиянинг марказий шаҳарларида тез тарқалиб, «электр қуввати каби кучли таъсир этди» (С. Айний). Бу ҳақда Ф. Ҳўжаев «Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир» асарига шундай ёзади: «Фитратнинг асарлари ҳар қанча таъқиқлаб қўйилганига қарамай кенг тарқалди, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида бу китобчалар зўр кизиқиш билан ўқилди, улар устида баҳс ва мунозаралар бўлиб турди... ватанпарварлик шеърлар тўплами бўлган «Сайха»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматини эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиқ қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта ёрқин шаклда ифодадал берилди».

Бу ўринда Фитрат шеърларининг таҳлилига имкон бўлмасида, унинг лирикаси нафис ва улуғ Шарқ шеърятининг барча гўзалликларидан тўйинган, уни ўзига хос равишда ичдан янгилашга қаратилган шеърлардан тартиб бўлганини таъкидлаш мумкин эмас. Дарвоқе, бу ҳақда ҳам Айнийда шундай фикр бор: «Фитратнинг шеърятини ҳақида яна шунини айтиш керак: шоир ўзбек адблари ичида биринчилардан бўлиб фольклор шаклларида шеърлар ёзди. Бу минг йилча давр ичида аруздан бошқа шаклни билмаган ёзма шеърятимиз соҳасида новаторлик эди».

Фитратнинг поэтик меросида «Шарқ» деб номланган кичик дoston (муаллифининг ўзи поэма деб атаган) салмоқли макега эга. Унда шоир ўли Шарқнинг «дardли, oғир яраларини ёриб» кўрсатади: «...Бирок, бу кун эзилар ким бу ўлка Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча. ...Хотинларнинг пардаси, Болаларнинг юраги, Қариларнинг гавдаси — Йиртилган, Ерилган, Эзилган!». Фитрат «нега буйла?» (нега бундай?) деб ажабсинади, бу фожианинг ижтимоий илдишларини излайди: «Ким берган Бу оғирли ўлкага бунча ўтни?! Ким тўккан Бу муқаддас ишга бунча қонини?!»

Ярали Шарқ мавзуси биргина бу парчада эмас, унинг кўп-лаб бадий ва публицистик асарларида, жумладан, нафис лирикасида ҳам акс этган. Шоирнинг «Овунчок», «Бехбудийнинг сағанасин изладим» хотираномаларида «коп-қора, эски, титрак, Олдимизни тўсиб турган булут парчаси кучли бир ел кўнрач турмас, йиртилди» деб умид қилади. Бирок умид хали танҳо нажот йўли эмас, шу боис ўша «кучли ел»ни ташқаридан эмас, элнинг ўз фарзандларидан кутади: «Сўкиш, қарғаш, лаънат аралаш бўйиқ товушларни... Қувла, сен бу сезгисиз ўлкадан».

Фитрат ижодидаги дастлабки тўлқин унинг 1900-1913 йилларда Истамбулдаги муҳожирлик йиллари билан, навбатдаги

кўтарилиш 1923-1924 йиллар давомида Москва, Ленинградда яшаган даври билан боғлиқ кечади. Бу давр кўп манбаларда Фитратни ўзи бажариб турган халқ нозирлиги кенгашининг ўринбосари ва унинг муваққат раиси вазифасидан «мансабини сунистеъмом қилгани ва молиявий характердаги камчиликларга йўл қўйганлиги учун» ишдан бўшатилигани билан изоҳланиб келди. Бирок бу изоҳни тўлдирувчи бошқа ҳужжат ҳам бор. Туркистон МИК нинг бу қарори кейинроқ «Фитрат Россияга чақирилиб олингани муносабати билан ўрнига... тайинлансин» деб ўзгартирилган. Алоҳида тадқиқотга молик бу мунозаратга киришмасдан, Фитрат ҳаётининг кейинги ҳодисотларига эътиборни қаратсак, Фитрат 1923 йил ўрталарида Москвада яшай бошлаган, аввал Лазаревлар Шарқ тиллари институтини (ҳозирги Осиё ва Африка институтини) да, кейинроқ Ленинград дорилфунунининг Шарқ факультетинида маърузалар ўқиган ва ўша даргоҳ илмий кенгашининг қарорига мувофиқ профессорлик илмий унвонига тавсия этилган.

Бу даврда адабнинг кўпгина насрий асарлари қаторида «Қиёмат» хаёлий ҳикояси чоп этилган. Китобга сўз боши ёзган Дарвеш асарни Дантенинг машҳур «Йлоҳий комедия»си билан қиёслаб, ўзбек адабиётида муҳим ўрин тутажани таяққиллайди. Асар ўтган олтинчи йил мобайнида ўн мартага яқин босилган бўлиб, Фитрат асарлари ичида нисбатан энг кўп қайта нашр этилгани ҳисобланади. Биргина рус тилида Л. Соцердотова (Тошкент — 1936, 1937), Л. Кандинов (Душанба, 1964), С. Васильева (Москва, 1965) таржималарида чиққан. Асарнинг қайта-қайта нашр этилишининг сабаби фақат унинг бадий қимматида эмас, балки мавзу атеистик деб гумон қилингани учун унинг нашрига турғунлик йилларида монелик қилинмаган. 20-йиллар ўрталарида «Худосизлар» журналинда Фитратнинг бу йўналишда олтига ҳикояси (жумладан, «Мейрож», «Ок мазор» ва бошқалар) эълон этилади. Бу асарларнинг умумий мавзусидан келиб чиқиб Фитратни «атеист»га чиқариш ва уни 10-йилларда «диннинг асирлигида бўлган» Фитратга қарши қўйиш мантиққа зиддир. Бундай қалқаш тушуниш натижасида «Мунозара» ҳақида мақола эълон қилган Гулшан Раҳимова «унинг (Фитратнинг — Х. Б.) 20-йиллардан кейин яратган асарлари қатъий атеистик позицияда экан» деган нотўғри хулосага келади. Бухоро ва Истамбул олий мадрасаларини хатм қилган, «Мухтасари тарихи Исломия» номли (форс тилида) китоб ёзган диншунос олимга нисбатан «атеист» деган узаки тағфани босиш ҳам илм, ҳам инсоф жиҳатидан номатлубдир. Лекин шунини холислик учун тан олишимиз керакки, бу тағма шахсга сиғиниш ва айниқса, турғунлик йилларида Фитрат айрим асарларининг эълон этилишига «йўл очган», бироқ шунда ҳам Фитратнинг динга эмас, бидъат ва хурофотга қарши курашганини таъкидламоқ лозим. Унинг аср бошларида ёзган «Ҳиндистонда бир фаранг ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган МУНОЗАРАСИ» (1909 йили Истамбулда форс тилида, 1911 йили туркчада Ҳожи Мўйин Шукрулло ўғли таржимасида босилган) ва «Ҳинд сайёҳи» асарларининг умумий мундарижаси билан танишининг ўзинек юқоридаги фикрни инкор қилади. «Мунозара»нинг фақат бадий ва диний эмас, балки ижтимоий, фалсафий, ахлоқий ва маърифий аҳамиятини асарни рус тилига ағдарган ноширлар (полковник Ягелло) ўша вақтдаёқ таъкидлашган эди. Бу асарнинг тубида ислонпарастлик (панисломизм) ва туркпарастлик (пантуркизм) ақидаларидан фарқли суратда, фитрат ижодининг муҳолифлари топиб ҳужум қилганидек, жадидчилик ётади. Бирок уни реакция оқим сифатида эмас, балки «аср бошларида Ўрта Осиё таракқиёти учун хизмати улкан бўлган демократик оқим» (Х. Мирзозода) сифатида ўрганишига масаланинг тўғри хал этилишига йўл очади.

Гитлер лагеридан қочган ёки қутулган маҳбусларни Сталин қайта турмага юборгандай, уламолар «куфр» деб атаган «усули жадида» бизнинг жамиятда ҳам аёвсиз зарбаларга дучор бўлган. Асар ана шу икки система курашидан баҳс юритади. «Мунозара»да Фаранг ва Фитрат қарашларида умумийлик сезилгани билан Фитрат дунёқарашини биргина адабий қаҳрамон савияси билан чеклаш ҳам номаъқулдир. Холбуки, шундай маҳдуд қараш асосида ўн йиллар давомида «Мунозара» нотўғри талқин этилиб, аёвсиз танқидларга учради.

Ф. Ҳўжаев Фитрат асарларининг аҳамияти ҳақида гапириб: «...мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амирликнинг чирик систе-

масини фош қилиб берган... «Сайёҳи ҳиндий» асарининг аҳамиятини бу ерда қайд этолмасдан ўтолмаймиз» деб ёзганда томомила ҳақ эди. «Роман услубида ёзилган бу асар» (С. Айний) Фитрат насрий асарлари ичида алоҳида қимматга эга. Чунки унда ўлка ҳаётининг кўплаб муаммолари — халқнинг ночор ҳаёти, ҳарбий нозирларнинг интизомсизлиги, шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқларнинг экологик аҳволи, эл соғлигини сақлаш таъабот ва даволаш усуллари, саноат ва ишлаб чиқаришнинг ночор ҳолати, қозихоналар иши, қатор вилоятлар миллий рўзномага муҳтожлиги, йўл қурилиши, ҳатто темир йўллар, деҳқончилиги хунармандчилик — ҳаётнинг барча соҳалари кескин ислоҳга муҳтож экани Ҳинд сайёҳи назари орқали идрок этилади. Ҳатто асарга рус кишии образи кириб келади, бу билан Фитрат аср бошида ва 20-30-йилларда оммавий жараёнга айланган руслаштириш сиёсатига ҳам ўз ижодининг асосий йўналишларидан ҳисобланган маърифатчиликнинг ҳусусиятларидан келиб чиқиб ёндашади. Чунки Фитрат ўлкага четдан (хусусан, Россиядан) мутахассислар тақлиф қилиш билан иш ўнгланмаслигини билади, Бухорода тиббий, техник ва сув иншоотлари (ирригация), махсус мадрасалар (ўқув юртлари) очини, уларни маҳаллий кадрлар билан таъминлаш масалаларини ҳам ўртага қўядики, бу ҳозирда кун тартибда турган долзарб муаммолар эканини халқимиз ошкоралик орқасида аён пайкамодда. Шунингдек, асарда гарчи ишоралар билан бўлса-да, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига доир мулоҳазалар мавжудки, бу Фитрат идроки ва дунёқарашининг халқчиллигидан далолатдир.

Амир Бухоросини «аслидай» беришга, унинг муаммоларини енгиллатишга интилиш Фитрат публицистик асарларига ҳам хос кайфиятдир. Бу йўналишдаги асарларнинг кўпчилиги Фитрат ижодининг дастлабки даври — 10-йилларга тўғри келади. Жумладан, «Шарк сиёсати» номли асарида: «Бизга қарши (сўл жадидчилик нуктаи назаридан туриб фикр юритилган) — Х. Б.) Бухорода икки йирлик куч бор: амир тахти ва англиз олтини» деб ёзади. «Ойила», «Сиёсий ҳоллар», «Юрт қайғуси» каби мақола, очерк ва лавҳалар Туркiston ҳаёти билан чекланса-да, уларда баён қилинган фикрлар тўғридан-тўғри «бир йилда содир бўлган икки инқилоб» (Россиядан — Х. Б.) воқеаларига бориб такалади. Буларда бугунги кунда моҳиятан қайта ўрганилаётган Февраль инқилоби билан боғлиқ ҳодисаларга муносабат билдирилади. Фитрат дунёқарашини ҳақида гап кетганда, уни «конституцион монархия» тарафдори қилиб кўрсатиш масаласига юзаки муносабат экани нафақат Фитрат асарларидан, балки бу даврда яратилган кўплаб тарихий ва публицистик асарлардан англашилади.

Фитрат ижодига шахсга сиғиниш даври назаридан қарашнинг «юксак» намунасини эл таниган шоир Ҳамид Олимжоннинг Фитрат адабий асарларига бағишланган мақола-сида учратиш мумкин. У Фитрат асарларини «текшира» туриб, «Фитрат романтик эди, бу эса реакцион романтизмдир» дейишгача бориб етади. Унинг «миллатчилиги»ни асослаш учун эса эълон қилинмаган «Ўғузоҳон», «Темур соғонасига» асарларидан мисоллар келтиради (Шунинг учун бўлса керак, мазкур драмалар билан биргаликда «Кон», «Абомуслим» каби бадий ва қатор илмий ишлари шу пайтгача эълон этилмай қолди кетган). Бу мақола Фитрат ижодини ўрганишга ҳам ўз таъсирини кўрсатганки, унинг асарлари то қайта қуриш даврига қадар деярли ўрганилмаган.

Фитрат драматик асарлари асосан, 1918-1925 йиллар оралиғида ёзилган бўлишига қарамай бўлгуси драматург салоҳиятининг олис шабадалари 1909 йилдаёқ Фаранги ва Мударрис («Мунозара»), Мен ва Уста, Қози ва Мен («Ҳинд сайёҳи») диалогларида сезилган эди. Унинг драматик асарлари олис Ҳинд ўлкаси воқеаларига («Ҳинд ихтилолчилари», «Чин севиш») бағишланадими, Бухоро тарихининг қоронғу қатламларидан баҳс юритадими («Абулфайзхон», «Арслон») ёхуд диний сюжет материалларига асосланадими («Шайтоннинг тангрига исёни», «Рўзалар») улар барибир турли ришталар билан ўлка тарихига боғланади, юрт келажагига дилдан қайғурувчи «ватанпараст» шоирнинг истезодди қўламинида далолат беради. Фитрат инқилобий-тарихий мавзуда «Восе қўзғолони» номли (тожик тилида) драма яратган. «Тўлқин» номли опера либреттосини ёзган. 1921 йили «Қизил байроқ» газетасида ёзилишича, Чимкент шаҳрида тузилган театр труппасининг мажлиси бўлиб ўтган. Мажлисни бошқарган труппа режиссёри Абдуқодир Умаров труппани ўзбек театри ри-

вожига салмоқли ҳисса қўшган драматург номи билан аташни тақлиф қилади. Труппа мажлиси ўзини «Фитрат театр труппаси» деб аташга қарор қилади.

Фитрат ижоди серкирра эканлиги унинг таржималарида ҳам акс этган. Улар сиёсат («Ленин ва Шарк», Н.Нариманов асари), фалсафа ва ахлоқ («Дорур роҳат мусулмонлари», Гаспринский асари), риёзат («Илми хандаса», Камол Шамси асари), тилшунослик («Девону луготит турк», М.Қошғарий асари), бадий адабиёт («Минг бир кеча») каби соҳаларни ўз ичига олган бўлиб, рус, араб ва қадимги туркий тилдан таржима этилгандир.

1918 йилдан эътиборан Фитрат дорилмуаллиминда дарс бериш баробарида Туркiston Коммунистик партиясининг топшириғи билан Шокиржон Раҳимий ва Қайом Рамазон билан ҳаммуаллифликда ўзбек маорифи тарихида биринчи бўлиб она тили дарслигини ёзади. Кейинроқ бу соҳадаги ишларини мукамаллаштириб «Ўзбек тилининг сарфи»ни эълон қилади. Туркiston маориф нозирлиги томонидан нашрга тавсия этилган бу дарслик 1925-30-йиллар давомида беш марта қайта нашр этилади. Самарқанд, Бухоро ва Тожикiston жумҳурияти аҳолисининг эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда «Тожик тилининг сарфи» («Сарфи забони тоҷики»)ни ёзди. Фитрат тилининг фақат назарий қонуниятларини ўрганиш билан қифояланмай, она тилимизнинг гўзаллиги ва соғлиги учун кураши сифатида «Тилимиз», «Ўзбекча тил сабоқлиги», «Имло конференцияси муносабати билан» мақолалари билан матбуотда чиқди. «Дунёнинг энг бой ва бахтсиз тили» бўлган туркийни араб, форс ва Оврупо тилларининг асоратидан қутқаришга уринган, унинг мустақиллигини Навоийдан кейин жиддий исбот этган олимлардан бири сифатида кўринган Фитрат ҳақида А.Саъдий шундай ёзади: «Еш ўзбек адабиётида Фитратнинг роли унинг тили ва услубида кўринади. Фитрат адабиётда араб ва форс сўзларига йўлни беркитди, тил ва услубда кўплаб ўзбек шоирларини ўзига қаратди... ўзбекча шеър тузилишининг ривожланиш йўлларини белгилади». Фитратнинг ёлғиз тилшуносликкагина эмас, адабиёт, маданият тарихи ва назариясига оид ишларини кузатиб, айтиш мумкинки, Фитрат ўзбекларнинг ўз ёзуви бўлишини истади. Фитрат бу борада ўзбек эълоиларининг ўша даврдаги вакиллари каби лотин ёзувининг «маърифий аҳамиятини ҳисобга олиб» ўзбек ёзувини лотинлаштириш жараёнида иштирок этди. Ўзбекистон КП (б) МКнинг 1926 йил 9 июндаги топшириғи билан тузилган Янги ўзбек алифбоси комиссиясига Й. Охунбобоев (раис), Боту (раис ўринбосари), Ф. Хўжаев, А. Икромов билан бир қаторда Фитрат ҳам аъзо қилинди. Бу тадбир ўзбек тилини минг йиллар давомида сизилган ўз имлосидан узоклаштириш учун ташланган дастлабки қадам эканини Фитрат ҳали илғаб етмаган бўлса керак. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, Фитрат Олтой группасига қирувчи тиллар табиатини узок ўрганган (ҳатто бу масалада улкан тилшунос Поливанов билан мунозарага киришад) ва 30-йилларнинг ўрталарида «Қадимги мўғул тили лугатини тузган, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит турк» асарининг тушунтириш матиларини арабчадан ўзбекчага таржима қилган, лирик парчаларга эса шарҳлар ёзган эди. Бирок нашрга тайёр ҳолида Фитратнинг уйдан олиб кетилган бу асарлар ҳали халққа қайтарилгани йўқ. Тилимиз давлат тили мақомини олган ҳозирги кунда бундан етмиш йил аввал ёзилган ўша асарлар нечоғли ҳаётий ва илмий ҳақиқатга яқин эканига бугун имон келтириш мумкин.

1919 йилда Туркiston ҳукумати мухтор жумҳурият халқларининг ижодий меросини ўрганишга киришадки. Туркiston ўлкасининг мусулмон бюроси бу ишга раҳбарлик қилишни Назир Тўрақулов, Лазиз Азиззода ва Абдурауф Фитратга топширади. Бу илмий ҳаракатнинг дебочаси сифатида «Инсоният ҳақида Навоий қандай фикрда?» деган тадқиқот яратилади. Бу воқеага қадар Фитратнинг «Ўқув», «Шеър ва шоирлик» каби адабий мусохабалари эълон этилган бўлиб, у илмий жамоатчилик ичида ўзига хос нуфуз қозонганди. Фитрат илмий мероси (адабиётшунослик соҳасида)нинг асосий қисми 1923-1935 йилларда яратилганига қарамай бу давргача олим элқидан ортиқ илмий тадқиқот ва мақолалар эълон қилиб улгурганди. Улар замонавий адабиётшуносликнинг ҳамма соҳаларини қамраб олган бўлиб, асосан, Шарк ва туркий адабиёт тарихи, назарияси ва адабий танқидга оид тадқиқотлардан ташкил топган.

Шу пайтгача бадий ва публицистик асар сифатида бахонаётган «Бедил» (Бир мажлисда) илмий-фалсафий очерки ўзбек адабиётшунослигида Бедил ижоди ҳақида яратилган тадқиқотларнинг дебочаси ҳисобланади. Бу ҳақда ўша йиллардаёқ шундай ёзилганди: «Фитратнинг бу асари бизга Бедил фалсафаси ва дунёқарашини очиб кўрсатади. Бедил сўзининг том маъносиди Шаркнинг донишманди бўлган. У Шаркнинг фожеавий ҳолатини яхши тушунган... у каби Фитрат ҳам фалсафага мос оҳангда бизга тушунтириш беради».

Фитратнинг 1926 йили эълон қилинган «Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун қўлланма»си назарий ва амалий характердаги иш бўлиши билан бирга, унинг адабий танқид ривожига ҳам ҳисса қўшганини кўрсатади. Бу асарда 20-йиллар ўзбек адабиётини умумитифок адабиётшунослиги нуқтан назаридан туриб баҳолашга интилиши сезилади. Фитрат назарий масалаларни қўйиши ва ҳал этишда рус формал мактаби (В.Шкловский, Б.Эйхенбаум, Ю.Тынянов, Ю.Томашевский ва бошқалар) намояндалари каби услуб ва композицияни етакчи унсур деб билади. Бу мактаб вакиллариининг таҳлил йўсинида бўлгандай Фитратнинг тадқиқотида ҳам мунозарали ўринлар бор, бироқ 20-йилларнинг ўрталаридаёқ илгор рус назарий тафаккурининг энг яхши жиҳатларидан хабардор бўлиб, уни миллий адабиёт ютуқлари билан боғлаш ва умуман, ҳали шаклланиб улгурмаган ўзбек совет адабиётининг назарийсини яратишга интилишини катта илмий жасорат деб баҳоламоқ лозим.

Классик меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилишда Фитратнинг улкан хизматини тан олмаслик мумкин эмас. Бу, айниқса, унинг 1935 йилда битилган «Аруз ҳақида» рисолисиди кўринади. Фитрат арузшуносликда Навоий ва Бобур «панжасига панжа уришга» журъат қилди ва мураккаб аруз сирларини тушунтиришда халқ ижодиётида кенг қўлланилган «чирманда усули»дан фойдаланди. Фитрат нафис Шарк классикасининг илдишларини қадимги халқ қўшиқларида кўрди, уларни ўрганишга биринчилардан бўлиб киришди. Унинг «Энг эски туркий адабиёт намуналари», «Турк адабиёти намуналари» («Адабиётимиз тарихи учун материаллар»), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1 китоб) оддий баёз ёки хрестоматиялар эмас, балки йўқолиши арафасида турган асарлар эмлаб топилган, текстологик жиҳатдан ишланган, шарҳлар ёзилган, луғатлар тузилган ва уларни тушуниш учун илмда дастлабки йўналишлар берилган жиддий тадқиқотлардир. Шу ўринда бир фактни келтириш жоиз. Фитрат Ўзбекистон маориф ноzirлиги илмий шўросининг аъзоси сифатида 1925 йили Санжар Сиддик билан биргаликда Фарғона, Марғилон, Наманган ва Бухоро шаҳарлари бўйлаб илмий сафарга чиқади. (Вактли матбуот бу сафар натижаларидан хабар бериб турган). Наманганда «Қуталғу биллик»нинг Наманган нусхаси номи билан тарихга кирган қўлёзмасини топади, қўлёзмани бошқа мавжуд нусхалари билан солиштириб, у ҳақда мақола яратади. Ёки «Девону луғатит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ» ҳақидаги илмий мақолаларида ҳам адабиёт тарихимизнинг нисбатан қоронғу ҳисобланган даврларини ёритишга интилган. Туркий адабиёт вакилларида Аҳмад Яссавий, Сулаймон ота Боқирғоний (бу мактаб вакилларида еттихаси ҳақида батафсил маълумот билан, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади), Навоий, Бобир, Мухаммад Солиҳ, Турди, Машраб, Нодира, Амрий, форсигўй шоирлардан Фирдавсий, Умар Хайём, Бедил ва бошқалар ижоди ҳақида тадқиқот, мақола ва илмий ахборотлар ёзган асарлари 20—30-йиллардаги Шарк адабиётининг билимдонлари Е. Бертельс, В. Жирмунский, И. Крачковский, Л. Климовичларнинг асарлари билан ёнма-ён туради. Чунки Фитрат юқорида номлари саналган йирик шарқшунослар билан шунчаки таниш бўлмаган. Л. И. Климовичнинг эслашча, уларга айрим қўлёзмаларнинг матнларини етказиб берган, ўша асарларнинг ўрганилиш даражасини кўрсатиб, тушунтирган. Булардан ташқари, 1935 йили Фитратнинг нашрга тайёрланган «Жадидизм даври адабиёти тарихининг очерки» (1934 йил), «Ўзбек адабиёти тарихи (феодализм даври)» (1935 йил), «Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижоди» каби йирик тадқиқотлари мана 50 йилдики, ҳали эълон қилингани йўқ.

Фитратнинг ниҳоятда бой ижодий мероси унинг улкан тарихчи олим ҳам эканини билдиради. Айниқса, у ўз ватани Бухо-

ронинг тарихини мукамал билган киши эди, шунинг учун бўлса керак, Бухоро халқ республикасининг Маориф ноzirлиги 1920 йил 30 октябр қарорига мувофиқ «Бухоро инқилоби тарихи»ни ёзишни Фитрат ва С.Айнийга топширади. Бироқ Фитратнинг Тошкентга чакирлиб олинishi муносабати билан иш тугалланмай қолган.

Қатта совет Комусининг 1936 йил нашридаги «Фитрат» мақоласида айтилишича, «Ўрта Осиёда ер-сув муносабатлари тарихи» асари Москва Академмарказининг топшириғига биноан ёзилган ва русчага таржима этилган. Бироқ турли сабабу баҳона билан бу асар ҳам эълон этилмаган. Шунингдек, олимнинг «Ўрта Осиё сугорилиши тарихидан уч ҳужжат», «Собик Бухоро амрлигида ер муносабатларига доир материаллар», «Ўрта Осиёда ер-сув муносабатлари тарихидан материаллар» каби чуқур илмий-тарихий тадқиқотлари ҳали чоп этилганча йўқ.

Шарк маданияти тарихи билан яқиндан таниш бўлган Фитрат 1928 йили «Шарк шахмати» номли рисола эълон қилади. Шарк халқлари мусика назарияси ва тарихи тўғрисида «Шашмаком», «Ўзбек мусикаси тўғрисида» ва бошқа катор мақолалар, 1927 йили эса «Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи» номли асарини ёзади. Унинг сўзбошисиди «Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси» номидан «Ўзбек мусикасининг асосларини белгилаш, уни ташкил этган унсурларни англаш, кечирган даврларни, бутун сабаблари билан, очик тайин этиш ва натижада объектив, илмий ҳулоса чиқариш, ўзимиздан олим мусикашунослар етишмагунча мумкин эмас» деган фикрлар билан бирга бу «қўмита сипоришига кўра ўрток Фитрат томонидан тузилган» тарих ҳавола қилинади. Фитратнинг мусика соҳасидаги тадқиқотлари назарий-илмий йўналишда қолиб кетмади, ҳамма соҳаларда бўлганидек, бу соҳада ҳам амалиёт билан чамбарчас боғланганди. Фитрат ташаббуси билан 1921 йили Бухорода биринчи мусика мактаби ташкил этилади ва БХСР Маориф ноzirлигининг 1921 йили 10 август буйруғига биноан у Шарк мусика мактабининг директори вазифасига тайинланади.

Фитратнинг нафақат адабий мероси, балки улкан илмий мероси ҳам у ҳақда чуқур тадқиқотлар яратишини кутиб турибди. Қайта қуриш насими туфайли эълон этилаётган асар ва мақолалар бу катта йўлдаги дастлабки кадам, ҳолос. Фитратнинг адабий меросини ўрганишни бир-икки илмий ишининг, ёки битта илмий марказининг ташаббуси доирасига сиғдириш қийин. Шунинг учун ҳам бу бой меросни тўплаш, ўрганиш ва келгуси авлодларга етказиш учун умумхалқ хашар-харакатини бошлаш ниятида Фитрат ёзган асарларнинг (асосий қисми эълон қилинган) умумий рўйхатини эълон қилмоқдамиз. Табиийки, бу рўйхат тўла эмас, ҳали Фитрат томонидан ёзилиб, 20-30-йилларда матбуотга етиб келмаган асарлар қанча! Қўлёзма ҳолида мавжуд бўлиб, бироқ «халқ душмани»нинг асарларини сақлашдан қўриқиб, қариндошлари томонидан ёки юборилганлари, 1956 йил Фитрат ижодини ўрганиш комиссияси томонидан ўрганишга олиниб, қайтарилмаётган айрим олим ва ёзувчилар шахсий архивини «бойитиб» турганлари қанча! Эҳтимол, 70 йил давомида қонимизга сингиб қолган журъатсизлик туфайли унинг асарларини эълон қилишга шайлаётгандирмиз. Эҳтимол, у асарлар эълон этилиши билан ўзбек совет адабиётининг «олтин фонди»га кирган айрим бадий ва илмий асарларнинг нурсизланиб қолишидан чўчиётгандирмиз. Эҳтимол, бунинг бизга номатълум «чун ва чаро»лари (Фитратнинг ўзи айтмоқчи) бордир. Лекин Фитрат шундай улкан мерос қолдирганки, уни ўрганиш учун асарларини сақлаётганларнинг нафақат журъату жасоратлари, балки умрлари ҳам етмайди. XX аср бошларида яратилган асарларни ҳеч бўлмаса аср охирида халққа қайтариш ўзбек зиёлиларининг бурчидир.

Абдурауф Фитратнинг эълон қилинган ва нашрга тайёрланган асарлари рўйхати

Шеърый асарлари

1. Сайха. Миллий шеърлар (форсча). Истамбул, 1329 (1911).
2. Сайха. Шеърлар туркуми. «Садон Туркистон», 1914, июль.
3. Учкун. Шеърлар тўплами. М., 1921.
4. Шеърлар, дoston. «Еш ўзбек шоирлари» тўпламида, Т., 1922.
5. Менинг туним. «Инкилоб», 1924, № 13-14.

Насрий асарлари

1. Киёмат. Ҳикоя. М., 1923; Т., 1937; М., 1965; Душанбе, 1964; Т., 1972.
2. Меърж. «Худосизлар» журналида эълон қилинган.
3. Зайд ва Зайнаб. Ҳикоя. «Худосизлар» журналида эълон қилинган.
4. Оқ мазор. «Худосизлар» журналида эълон қилинган.
5. Кийшиқ эшон. «Худосизлар», 1930, № 2—3.
6. Қиз котили. 1932 йилда ёзилган, эълон қилинмаган.
7. Захронинг имони. «Худосизлар» журналида эълон этилган.
8. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилгон МУНОЗАРАСИ. Истамбул, 1327 (форсча) 1909; М., 1911 (русча); Т., 1913 (туркча); Баку, 1914.
9. Ҳинд сайёҳи. (Сайёҳи Ҳиндий баёноти). Истамбул, 1330 (1912).

Драматик асарлари

1. Беғижон. Беш пардали фоғиа. 1916.
2. Мавлуду Шариф. 1916.
3. Або Муслим. Олти пардали фоғиа. 1916 (босилмаган).
4. Темур сағанасига. Бир пардали драма. 1918 (босилмаган).
5. Ўғузхон. Бир пардали драма. 1919 (эълон қилинмаган).
6. Қон. Беш пардали фоғиа. 1920 (босилмаган).
7. Чин севинш. Беш пардали фоғиа. 1920.
8. Ҳинд ихтилолчилари. Беш пардали фоғиали театру. Самарканд-Тошкент, 1923; Берлин, 1923.
9. Абулфайзихон. Бухоро ўлкасининг тарихидан. Беш пардали фоғиа. М., 1924.
10. Шайтоннинг тангрига исёни. Пьеса. Ўрта Осий Давнаш-ри. 1924; Тошкент, 1967.
11. Арслон. Бурунги Бухорода яшаган дехкон ҳаётидан олинган беш пардали драма. Самарканд-Тошкент, 1926.
12. Рўзалар. Икки пардали комедия. Самарканд-Тошкент, 1930.
13. Восеъ қўзғолони. Тарихий-инкилобий драма. 1932 (эълон қилинмаган).
14. Тўлқин. Опера либреттоси. 1934 (эълон қилинмаган).

Публицистик асарлари

1. Раҳбари нажот. Боку, 1915.
2. Ойила (Вазифаи хонадори). Боку, 1916.

3. Сиёсий холлар. «Хуррият», 1917, 7 ноябрь, № 49.
4. Туркистон мухторияти. «Хуррият», 1917, 8 декабрь, № 57.
5. Бухоро ёшлари ҳақида. «Улуғ Туркистон», 1918, 30 май.
6. Шарк сиёсати. «Иштирокиюн», 1919, 25-26 октябрь.
7. Йиғла, Ислом, 1920.
8. Юрт қайғуси. «Хуррият», 1917, № 31.
9. Эски мактабларни нима қилиш керак? «Қизил Ўзбекистон», 1927, 6 март.

Таржималари

1. Камол Шамси. Илми хандаси. Т., 1920.
2. Наримон Наримонов. Ленин ва Шарк М., 1924.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк (эълон қилинмаган).
4. Минг бир кеча. Танланган эртаклар. (босилмаган).
5. И. Гаспринский. Мусулмони дорур роҳат. 1914.

Тилшунослик

1. Тилимиз. «Иштирокиюн», 1919, 12 июль, 23 август.
2. Она тили. Дарслик (Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон билан ҳаммуаллифликда), 1918.
3. Ўзбек тилининг сарфи. Т., 1924-1930.
4. Сарфи забони тожики. Самарканд, 1925.
5. Ўзбек тилининг сарфи тўғрисида. 1925. Мақола «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон этилган.
6. Ўзбекча тил сабоқлиги. 1926. Мақола «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон этилган.
7. Имло конференцияси муносабати билан. 1928. «Маориф ва ўқитғувчида» эълон этилган.
8. Энг эски (кадимги) мўғул тили луғати (нашрга тайёрланган, аммо босилмаган).

Адабиёт назарияси

1. Ўқув. 1917.
2. Шеър ва шоирлик. Адабий мусохаба. «Иштирокиюн»да босилган. 1919.
3. Муқаддиматул адаб. 1926. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.
4. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт хаваслилари учун қўлланма. Самарканд-Тошкент, 1926.
5. Епишмаган гажжаклар. Ж. Бойбулатовга очик хат. 1929. «Қизил Ўзбекистон»да босилган.
6. За чуткую литературную среду. 1933. «Литература Средней Азии»да рус тилида босилган.
7. Аруз ҳақида. Тошкент, 1936.

Ўзбек ва Шарк адабиёти тарихи

1. «Фарҳоду Ширин» достони тўғрисида. 1920. «Аланга» журналида босилган.
2. Бедил. Бир мажлисда. М., 1923; Т., 1924.
3. Навонийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони ҳақида. 1925. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.
4. Қутағу биллик. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган. 1926.
5. Энг эски туркий адабиёт намуналари. Самарканд-Тошкент, 1927.
6. Аҳмад Яссавий. 1927. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.
7. Турк адабиёти намуналари. (Адабиётимиз тарихи учун материаллар). Самарканд-Тошкент, 1927.
8. Ўзбек шоири Турди. 1928. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.
9. Яссави мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. 1928. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.

10. Ҳибатул ҳақойик. 1928. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.

11. Ўзбек адабиёти намуналари (1-китоб). Самарқанд-Тошкент. 1929.

12. Умар Хайём. «Қизил қалам» мажмуаси, 1-китоб. 1928.

13. Форс шоири Умар Хайём. Самарқанд-Тошкент. 1929.

14. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш. 1929. Макола «Аланга»да босилган.

15. Муҳаммад Солих. 1929. «Аланга»да босилган.

16. Чигатой адабиёти. «Қизил Қалам» тўплами. 2-китоб, Самарқанд-Тошкент, 1929.

17. Исследование о старой тюрской литературе (Энг қадимги турк адабиётига доир текширишлар). Самарқанд-Тошкент, 1930.

18. Машраб. «Научная мысль». Самарқанд-Тошкент. 1930. № 2.

19. Цепь персидской литературы замкнута (Форс адабиётининг ёпик занжири). 1934, «Литература Средней Азии»да босилган.

20. Абулқосим Фирдавсий. «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1934, № 7-8.

21. Фирдавсий. «Социалистик фан ва техника», 1934. № 10-11.

22. Эртақлар ва ҳақиқатлар. (Фирдавсийнинг 1000 йиллиги). 1934, «Машғала»да босилган.

23. Ўзбек адабиёти тарихи (феодализм даври). 1934 (нашрга тайёрланган, аммо босилмаган).

24. Форс адабиётининг тарихи. 1935 (нашрга тайёрланган, аммо босилмаган).

25. Абулқосим Фирдавсий замони ва мухити. «Ўзбек совет адабиёти», 1936, № 10.

26. Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижоди (нашрга тайёрланган, аммо босилмаган).

27. Персидский поэт Омар Хайям (перевод, комментарии, новые материалы). Самарқанд-Тошкент. 1929.

Шарқ маданияти ва тарихи

1. Мухтасари тарихи Исломия. 1918.

2. Бухорода инкилоб тарихи (С. Айний билан ҳамкорликда, тугалланмаган).

3. Собик Бухоро хонлигида ер муносабати материаллари (Эълон қилинмаган).

4. Санъатнинг маншаи. 1927, «Маориф ва ўқитғувчи»да эълон қилинган.

5. Шарқ шахмати. 1928.

6. Ўрта Осиёнинг суғорилиш тарихидан уч ҳужжат (тугалланган), эълон қилинмаган.

7. Ўрта Осиёда ер муносабати тарихидан материаллар (нашрга тайёрланган, аммо босилмаган).

Мусика назарияси ва тарихи

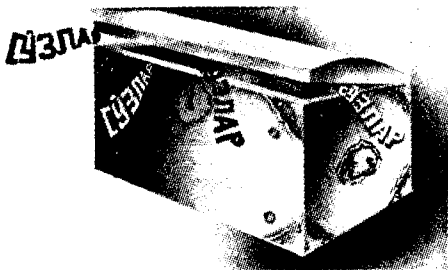
1. Шашмақом. 1925. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.

2. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. 1926. «Маориф ва ўқитғувчи»да босилган.

3. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. Рисола. Самарқанд-Тошкент. 1927.

4. Ўзбек мусикаси тўғрисида. 1928. «Аланга» журналида эълон қилинган.

Тил сандиғи

99 феъл талқини

Абдурауф Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуасида Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асари ҳақида фикр юритиб, ундан парча келтиради. Бу билан қаноат қилмай Навоий «панжасига панжа урмоққа» журъат айлаб қўшимча бобни илова қилади. Биз қуйида шу бобдаги истъомолда учрамайдиган сўзларни эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

Қўшимча

Навоий мақоланинг бошида мисол учун юзта сўз кетурганини ёзган бўлса ҳам Парижда босилган нусха билан Қўқонда тошбосмада босилган нусхада 99 сўз бордир. Бу сўзларнинг маъноларини қўлдан келганича изоҳ қилиб ўтиш лозим.

1. Қувармоқ — турлича тусда кўринмак.
2. Уршармак — итармак, илгари томон отмоқ.
3. Унгадаймак — тўғри келмак, тўғриланмак.
4. Думшаймоқ — аччиғидан қовоқ солиб ўтирмак.
5. Умунок — умид қилмоқ.
6. Ториқмоқ — аччиғланмоқ.
7. Орғадамоқ — алдамоқ.
8. Қимонмоқ — қимирламоқ.
9. Сирмамак — қопмоқ.
10. Канаркамак — отини аробаға қўшмоқ.
11. Сикрамак — секин йиғламоқ.
12. Ёсқомоқ — ёширмак, кўзнинг ёшдан тўлмоғи.
13. Кўнграмак — ғазабланиб ўзинча гапирмак.
14. Сухбанмоқ — ўзинча гапирмак.
15. Куйманмак — баҳона қилиш.
16. Кўриксамак — кўрмакни исташ.
17. Бушурхонмоқ — қийналмоқ.
18. Бўхсамоқ — азоб чекмак.
19. Кирчинмак — совуқдан ё енгил кўрқувдан секингина титрамак.
20. Қадамак — изтиробдан қутулғондан кейин дам олмак.
21. Чурканмак — куймак.
22. Кўрпаклашмак — енгиллашмоқ.
23. Чупуртмоқ — ёпиштирмак.
24. Ғирғамоқ — кайф-сафо қилмоқ.
25. Кўндалатмак — юмалоқ қилмоқ.
26. Кумурмак — бир нарсани тиш билан узиб емак.
27. Бегирмак — бекитмак.
28. Кункурдамак — қаримоқ, бўшашмоқ.
29. Дўптулмақ — тепилмак.
30. Тизмак — сабр қилмоқ.
31. Қозғонмоқ — фойдаланмоқ.
32. Ёдамоқ — кучсиз, ҳолсиз қолмоқ.
33. Чиқонмоқ — аёғ ости бўлмақ.

Нашрга тайёрловчи:
Ҳ. БОЛТАБОВ

ЛАЗГИ

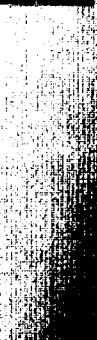
«Лазги» раққосаларининг жозибали рақсларини томоша қилиб, хонандаларининг дилрабо кўшиқларини тинглаб, завқланмаган ким бор? Бугунги кунда Раҳматжон Қурбонов бошчилигидаги санъаткорлар янги кўшиқ ва рақслар устида ижодий иш олиб бормоқдалар.

«Лазги» рақсларининг тарихий илдизлари ҳақидаги С. Собированинг 66-бетдаги мақоласини ўқинг.

FASHANK

«Наманган олмаси», «Уйларингиз», «Жинайлик»... ҳамиша севиб, куйланиб келаётган қўшиқларимиздан. Ҳозиргача бу қўшиқларнинг бирортаси тўлалигича ҳеч бир тўпладан жой олмаган. «Ўшлик» саҳифаларидан уларга ўрин ажратилганлиги ана шу хижолатли бўшлиқни тўлдириш йўлидаги илк қадамдир.

Бизнинг овул Шаштўба¹ жуз² бўламиз,
Маржон тақсак сизлардай қиз бўламиз.
Овулинг кўчиб боради Тошбулоққа,
Сени сотиб олади эчки-улоққа.

Сени сотиб олганда эчки-улоққа³
Жун саватиб қўяди кунчувоққа.
Омон бўл элим, ўрганган ерим,
Не бўлар киши элида кўрган куним.
Чечанг⁴ кийгиз босдими тувли қилиб,
Худой қизни яратган мунгли қилиб.
Чечангни қизи бўлмай ўғли бўлсанг,
Юрардинг ўз элингда бийлик қилиб.
Омон бўл элим, ўрганган ерим,
Не бўлар киши элида кўрган куним.

Этак бошим кир бўлса қоқинарман,
Уйда қолган ота-энам соғинарман.
Омон бўл элим, ўрганган ерим,
Не бўлар киши элида кўрган куним.
Этак бошим кир бўлса қоқинаман,
От устида оғамни соғинаман.
Соғинганда не бўлар сарғаярман,
Орқамдан изламасанг на қиларман.
Омон бўл элим, ўрганган ерим,
Не бўлар киши элида кўрган куним.

Наманган олмаси ҳал-ҳал пишибди,
вой-ваяй алам-о,
Таманноси билан тагига тушибди.
Ая, юринг, уйга меҳмон келибди,
вой-ваяй алам-о,
Қадам босмас қадрдоним келибди,
вой-ваё уйга меҳмон келибди,
вой-воё, алам-о,
Қадам босмас қадрдоним келибди.
Сотар бўлсанг, айтгин менинг баҳомни,
вой-ва-я алам-о,
Қадам босмас қадрдоним келибди.
Сотар бўлсанг, айтгин менинг савдомни,
Умид боғлаб шул бечорам келибди.
Наманган олмаси бор, нори бор,
вой-воё алам-о,
Олмазори ичида жийдазори бор.
Ҳар кимнинг кўнглида суйган ёри бор,
вой-воя алам-о,
Қандоқ қилай, ошиқликнинг зори бор,
Наманган олмаси ҳал-ҳал пишибди,
вой-вая алам-о,
Таманноси билан тагига тушибди.
Бориб айтгин ўша қайрилма қошга,
вой-вая алам-о,
Менинг ишқим унга ёндан тушибди.
Наманган бормангиз, йўллар хатодур,
вой-вая алам-о,
Урик-олмасини пулга сотадур.
Урик олмасининг тагига борсам,
вой-вая алам-о,
Илондай тўлғониб бир қиз ётадир.
Қора сочим ўсиб, қошимга тушди,
вой-вая алам-о,
Не савдолар менинг бошимга тушди.
Бориб айтгин ўша қайрилма қошга,
вой-ваё алам-о,
Наманган бормайин ваъдаси бошқа.

Дарё тошқин, сувлар салқин, ўтолмайман-о,
Отим ариғ, манзилимга етолмайман-о,
Отгинамни ариқ қилган шул майда тош-о,
Рангинамни сариқ қилган шул қалам қош-о.

Дарёларнинг ул ёғида уйларингиз-ой,
Оқарибон кўринади бўйларингиз-ой.
Ипмиди-ипакмиди кийганингиз-ой,
Бизлардан ҳам ортиқмиди суйганингиз-ой,

Бизлардан ҳам ортиқ бўлса, суйганингиз-ой,
Охиратда кафан бўлсин кийганингиз-ой.

¹ Шаштўба — Тошкент яқинидаги тепалик.

² Жуз — уруғ номи.

³ Кунчувоқ — кунгай бет.

⁴ Чеча — бу ўринда она маъносида.

⁵ Тувли — кийгизнинг пўпаги.

* * *
Дарёларнинг ул ёнида минорангман-ой,
Минорага суяниб турган гулнорангман-ой,
Ярми олтин, ярми кумуш пиёлангман-ой,
Сен ўртоққа гап отишга уяламан-ой.

Дарёларнинг ул ёнида қўш ҳайдаган-ой,
Қамчисини дастасига зар бойлаган-ой,
Қамчисини қайтиб олиб отга солган-ой,
Ўз ёрига ёмон қилиб хатга солган-ой.

Дарёларнинг ул ёнида бир туп ғўза-ей,
Бир туп ғўза тагларида тилла кўза-ей.
Тилла кўза кўтармакка билак қани-ей,
Ёр ҳаз(и)лини кўтармакка юрак қани-ей.

* * *

Нурота боргум келур
Нурни зиёрат қилгани.
Нурота айвонини
Бузиб иморат қилгани.

Нурота айвонига
Чиқса тушолмайди киши.
Кўз очиб кўрганидан
Кўнгил узолмайди киши.

Жинайлик

Алло, алло, арғамчилар,
Арғимчакка жинайлик.
Алвон кўйлак ярашибди,
Келинчакка жинайлик.

Алвон кўйлак этагига
Зар тақайлик, жинайлик.
Душманларнинг юрагига
Ўт ёқайлик, жинайлик.

Юқоридан мен келаман
От ўйнатиб, жинайлик.
Қўлларимда бешотарим.
Қуён отиб, жинайлик.

Юқоридан мен келаман
Яёвгина, жинайлик.
Қўл рўмолга туйганим
Бўйловгина, жинайлик.

Тун уйқумни тўрт бўлиб
Келагайсам, жинайлик.
Ёв олғирнинг янгаси
Уйғонарми, жинайлик.

Дарёларни ёқалаб
Муз келади, жинайлик.
Паранжига ўралиб
Қиз келади, жинайлик.

Паранжига ўралмаса,
Ким кўради, жинайлик.
Унинг ойдек жамолига
Ким тўяди, жинайлик.

Тартиб берувчи: Шомирза Турдимов.

Аҳмад
Болибек

Мовий кўкдай кенг тортар кўнгил,
Димоғимда масрур ҳавонинг таъми.
Танига ҳарорат югуриб энди
Бир ғунча рангига киргайдир замин.

* * *

Тунда юлдузлари чақнаган, балққан
Кундуз қуёши ҳам оловлар ёққан
Осмон меники деб билсанг сен агар,

Турфа майсалару дарахт ўсгувчи,
Ҳар тараф шамоллар ўйнаб эсгувчи
Замин меники деб билсанг сен агар...

Бундай демак учун сенга, аввало,
Осмонларга сиғмас меҳру ишқ керак,
Керакдир заминдек безовта юрак...

Қишлоқ

Шовуллаган анҳорлари йўқ,
Шовуллайди бунда буғдойзор.
Ўз ишидан доим кўнгли тўқ,
Феъли ёруғ одамлари бор.

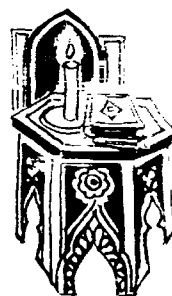
Ғалла экар, боқар йилқи, мол,
Юришингдан кимлигинг билар.
Уруш кўрган Бобоназар чол
Бу дунёга омонлик тилар.

Эгри-бугри кўчаларига
Тантанаси сиғмас тупроқнинг.
Қайнисини «бола» дегувчи
Келинлари билмас нифоқни.

Давраларда дунё ташвиши,
Уйдан-уйга ўтар «Диёнат».*
Бу қишлоқда биронта киши
Ўз юртига қилмас хиёнат.

* * *

Изғиринли кунлар орта қолдилар,
Лекин ҳали совуқ заҳри кетмаган,
Йиртиқ чопонини кифтига солган
Тоғлардан бошпана сўрайди туман.

* Одил Еқубов асарини назарда тутилган.

«**БЎХТОН ВА ҲАҚИҚАТ**»

ЖУРНАЛХОНЛАР МУҲОКАМАСИДА

Журналнинг 1989 йил 11-сонида Поп район жамоатчилик фикрини ўрганиш марказининг бошлиғи Абдулла Абдижалиловнинг «Бўхтон ва ҳақиқат» сарлавҳали мақоласи эълон қилингандан сўнг, редакцияга журналхонлардан юзлаб мактублар келди. Ушбу мактубларнинг барча муаллифлари «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласида кўтарилган фикр ва талабларни тўла қўллаб-қувватлашиб, муаллифга миннатдорчилик билдиришган.

Куйида мазкур хатлардан намуналар ўқийсиз.

Ҳурматли ва муҳтарам укам Абдуллажон!

Сизнинг «Ёшлик» журнали 11-сонида босилган «Бўхтон ва ҳақиқат» номли мақолангизни ўқиб, ўзбек халқининг сиздек ҳақгўй ва билимдон, фидойи фарзандлари борлигидан, айниқса, вилоятларимиз даҳаларида яшаганлигидан қалбим ғурур ҳислари билан тўлди. Бундай хайрли ва ҳар бир кишини абадий шарафга чулғайдиган ишда сизга ҳаминша буюк боболаримиз руҳи, буюк қудрат соҳиби — ёр бўлсин!

Сизга чексиз миннатдорчилик, ҳақгўйлигингиз тантанасига умидворлик билан:

Шукрулло,
Ўзбекистон халқ шоири

«Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласини ўқиб, юрак-бағрим эзилиб кетди... Бир муддат кўз олдим қоронғи тортиб, қайси замонда яшаётганлигимни унутиб қўйдим.

Улуғ жаҳонгир Амир Темур қайси вилоятда ўғирлик, талончилик юз берса, аввало вилоят ҳокимларини жазо-лар экан. Мен Фарғонада рўй берган даҳшатли воқеаларнинг бош айбдори калтабин, бюрократ раҳбарлар, деб биламан. Мен беш фарзанднинг онасиман. Болаларимнинг келажагини ўйлаб доимо хавотирга тушаман. Наҳотки, болаларимиз ҳам шундай етишмовчиликлар билан яшашиб, охир оқибатда Фарғонадагидек фожиянинг қурбони бўлишса?!

Х. Болтаева,
Сурхондарё вилояти

Мақолани ўқирканман, халқимизда ҳам виждони қийналаётган одамлар бор экан-ку, деб мен — бир кекса одам ўқисиб-ўқисиб йиғладим. Ушбу мақола муаллифига чексиз миннатдорчилик билдираман, у кишининг пок виждони олдида тиз чўкишга тайёрман.

Мен Фарғона воқеасини ўз кўзим билан кўрганам йўқ, аммо ўзбек халқи бирон чидаб бўлмайдиган сабаб-сиз ҳеч қачон бундай даҳшатга тушмаслигини биламан. Шунинг учун Фарғона воқеасининг социал илдиларини очиб, асосий айбдорларни топиб, халққа маълум қилиш шарт, деб ўйлайман.

Султон Тошннёзов
меҳнат ветерани, Каттакўрғон
ноҳияси

Мен Эрқут шаҳрида институтда сиртдан таҳсил олиб «Уй қурилиши материаллари» ишлаб чиқариш заводида оддий ишчи бўлиб ишлайман. Бизнинг заводда 300 дан ортиқ ўзбек йигитлари меҳнат қилишади.

Фарғона воқеалари туфайли, бу юртнинг одамлари биз ўзбекларга ғалати қарайдиган бўлиб қолишди. Марказий телевидение орқали Фарғона, Марғилон. Кўқон шаҳарларини кўрганимизда, биз ўз она-диёри-мизни таний олмай қолдик. Уша кунлари хат-хабарлар ҳам, телефон алоқалари ҳам буткул узиб қўйилган эди... Марказий газеталарда ўзбек халқи «қонхўр», «вахший», «нашаванд» деган айбномалар билан «таърифлаган» мақолалар ҳар кун эълон қилиниб турилди. Айниқса, ўша кунлари фаолият олиб бораётган депутатларнинг съездида Ўзбекистоннинг собиқ биринчи котиби Р.Нишонов, «Фарғонадаги жанжал, бозорда қулупнай устидан чиққан экан» дея баралла айтди... Бунини эшитиб, йиғлашимизни ҳам, кулишимизни ҳам билмай қолдик.

Фақат, кечикиб бўлса ҳам «Ёшлик» журнали кўпчиликнинг дилидаги гапларни айтишга журғат этибди. Ҳали бу илк қадам. Бошқа матбуот органлари ҳам бу ҳақиқат йўлига бош қўшадилар, деб умид қиламан.

Х. Азизов,
Эрқут шаҳри

Мақолада, ҳар бир фарғоналикнинг қалб яралари, армонлари, талаблари акс этган. Ҳар бир ўқувчи мақолани ўқиб, Фарғонада аслида нима рўй берганини англаб етади, деган умиддамиз.

А. Маматалиев, Х. Шамсидинов, А. Содиқов,
жами 100дан зиёд киши.
Фарғона вилояти, Киров ноҳияси
Томоша қишлоғи, 34-мактаб

Салом ҳурматли редакция
Очигини айтадиган бўлсам, «Ёшлик» журналининг 11-сони қўлимга теккунга қадар, газета-журнал ходимларидан кўнглим қолган эди. «Улар ўз тинчларини йй-

лаб, кўпинча ҳақиқатни ёзишдан қўрқишади», деб ўйлар эдим.

Йўқ, «Ёшлик»нинг 11-сонида эълон қилинган «Бўхтон ва ҳақиқат»ни ўқиб фикрим ўзгарди. Сизга ва мақола муаллифига катта-катта раҳматлар айтиб қолувчи, мухлисингиз

Хикматулло Раҳимов,
Тошкент шаҳри

Ҳақиқитан ҳам Фарғона воқеалари бошланган кунларда кўпгина Марказий матбуот органлари ва жумҳуриятимиздаги айрим газеталар халққа ёлғон хабарлар тарқатишди. Бунинг оқибатида шу пайтга қадар «боқиманди», «порахўр», деган «ёрлиқлар» билан «айблаб» келинган ўзбек халқининг юзи яна шувит бўлди. Миллатлар ўртасидаги дўстликка қанча путур етди... Булар Фарғона воқеасининг таъсирида рўй берган кўргуликлар. Фарғонанинг ўзида қанча бегуноҳ кишилар қони тўкилди. «Ёшлик» журнали «Бўхтон ва ҳақиқат» сарлавҳали мақолани ўз саҳифасида эълон қилиб хайрли ишга қўл урибди. Мен ўйлайманки, бундан кейин бошқа газета-журналлар ҳам Фарғона воқеасининг асл моҳиятини очадилар ва бор ҳақиқатни халққа очиқ-ойдин маълум қиладилар. Ахир, одамлар ҳақиқатни билиши керак-ку!

Низом Мухторов,
Фарғона политехника институтининг 2-курс талабаси.

Биз Фарғонада ноҳақ тўкилган қонларни ўз кўзимиз билан кўрдик. Бунинг устига, кўз ўнгимизда содир бўлаётган воқеаларни матбуотда бутунлай тескарисини ўқиганимизни айтмайсизми... Ҳали, бу воқеаларга кўп маротаба мурожаат қилинади, деб ўйлаймиз. «Ёшлик» журнали биринчи бўлиб адолат яловини кўтаришга журғат этибди. Шунинг учун уни олқишлаш лозим.

Уктам Қирғизбоева, Фарғона вилояти,
Охунбобоев ноҳияси, 19-мактаб,
11-синф ўқувчиси

«Ёшлик» журналининг ижодий коллективи ҳамда «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласи муаллифига.

Биз наманганлик бир гуруҳ журнал мухлислари, «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласи учун ўзимизнинг инсоний миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Иброҳимов Х.
Мансуров У.
жами 10 киши.

Салом ҳурматли редакция

А.Абдижалиловнинг «Бўхтон ва ҳақиқат» сарлавҳали мақоласини зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдик. Биз, ушбу мактуб орқали шуни билмоқчимизки, «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласида айтилган фикр ва талабларга мутасадди раҳбарлар қандай қарашяпти. Мумкин бўлса, бизга шуни маълум қилсангиз, деб

ҳурмат билан Иштихон ноҳияси касалхонасининг бир гуруҳ шифокорлари:

Ш.Ашуров
К.Очилов
жами 10 имзо

Хурматли «Ёшлик» журнали ходимлари. Мен уч фарзанднинг онасиман. Шу пайтгача бирон редакцияга хат ёзганим йўқ. Аммо, Абдулла Абдижалиловнинг мақоласини ўқиб жим тура олмадим. Фарғона фожиясини юзага келтирган муаммоларни Ўзбекистоннинг исталган жойидан топиш мумкин. Ахир, бундай адолатсизлик қачонгача давом этади?! Ё, тегишли ташкилот раҳбарлари халқнинг сабр косаси тўлиб, сўнг бирон фалокат рўй беришни кутишяптими?

Васила Қодирова
Тошкент шаҳри

Хурматли «Ёшлик» журнали ходимлари А. Абдужалиловнинг «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласини эълон қилганларингиз учун чуқур миннатдорчилик билдираман. Фақат шу мақолани ўқиб чиққанимдан кейин, Фарғона воқеасининг асл моҳиятини англаб етгандек бўлдим. Ҳозирги кунларда Фарғона воқеаси бўйича суд-тергов ишлари олиб борилмоқда. Мен истардимки, мана шу тергов ишлари билан жамоатчиликни мунтазам хабардор қилиб борилиб, уларнинг фикрлари ҳам инобатга олинсин. Шундагина, масалага адолатли ёндашган бўлаемиз.

Собиржон Алиқулов
Тошкент автомобиль йўллари институти
III-курс талабаси

Салом, ҳурматли редакция ходимлари. Сизларга йўлаётган ушбу хатимнинг бошидаёқ, шуни очиқ эътироф этмоқчиманки, «Бўхтон ва ҳақиқат» мақоласининг эълон қилиниши, баъзи, жиддий сабабларга кўра менга маъқул тушмади. Менинг назаримда, мақолада кўтарилган фикр ва талаблар Ўзбекистоннинг Фарғонадан бошқа вилоятларида истиқомат қиладиган месхети турклари билан маҳаллий аҳоли ўртасида янги низоларни келтириб чиқаришга хизмат қиладигандай туюлди.

Иккинчидан, мақолада таъкидланганидек, Фарғона воқеасининг асосий айбдори месхети турклари ҳам ва шу билан бирга ўзбеклар ҳам эмас. Менингча, ўрмон бўрисиз бўлмайди, деганларидек, бу қонли фожиа икки халқнинг айрим бадният кимсаларининг қилмишлари туфайли рўй берди.

Шунинг учун воқеага адолат юзасидан ёндашишларингизни илтимос қиламан. Бундан кейин, «Бўхтон ва ҳақиқат» сингари икки халқни бир-бирига қарши қўядиган мақолаларни эълон қилишларингизга мутлақо қаршиман. Бунинг ўрнига, битта туркий қавминг икки фарзандлари ўртасида пайдо бўлган кўнгилхираликларни йўқотиш чораларини излаш лозим, деб ўйлайман.

А. Маматова

Форсадан матназар Абдулҳаким таржималари

Паҳлавон Маҳмуд

Форсадан Матназар Абдулҳаким таржималари

Рубоийлар

* * *

Йўқ андуҳимиз, нега хуш айём таъма,
Чошгоҳ эса, дейлик, не учун шом таъма.
Ҳар нарса келар бизга пишиб ғойибдан,
Ҳеч кишидан бўлмадик ҳеч хомтаъма.

* * *

Даштлар назаримда тор, саҳро тангдир,
Хотирам ойинаси чангу зангдир.
Сув-ку, яқин, узатсам ҳеч етмас қўл,
Соҳилга борай десам, оёғим лангдир.

* * *

Ўткинчи бу оламда киши ҳуррам эмас,
Йўқки биров — кўнгли унинг беғам эмас.
Шод бўлсами оламда бирон одам агар,
Бил, бу иков на олам, на одам эмас.

* * *

Чарх овчию каклик каби жоним бордир,
Какликниқидек оҳу фиғоним бордир.
Тўшида холлар ошкор какликнинг,
Кўксимда менинг доғи ниҳоним бордир.

* * *

Устимга улуғ сафар либосин ёпдим,
Манзиллар аро кўп югуриб, кўп чопдим.
Беҳишт каби тўхтов эди ҳар дил менга,
Ҳар дилда, не бахт, фақат ўзингни топдим.

* * *

Сочмоққа илоҳий дурни, бил, шайман мен,
Бағрим ўйилиб, ишим фиғон — найман мен.
Нақд мулкни санаб кўрганида инсонлар
Заррача ҳам ҳисобга кирмайман мен.

* * *

Даъво қиласан, толибо, афлок — менга,
Хокман-ку ўзим, нега керак хок — менга?
Бахт бу — хошок тегса улуш денгиздан,
Гавҳар насиб этсин сенга, хошок — менга.

* * *

Бизга насиб адл ила инсоф, ақл,
Бир телба учун, оҳ, неча минг соф ақл.
Қандай қутулай ўлимдан — айтолмайсиз,
Гарчи теварак ақл ва атроф — ақл.

* * *

Мақсад сари йўл Каъбадан доим бўлсин,
Майхона бу йўл сўнгида жойим бўлсин.
Бу йўл кўп азиз, муборагу, лекин ҳеч
Бўлмади обод... илойим, бўлсин.

* * *

Мен кеча даргаҳинга, ёр, йўл олдим,
Сенмиш дея тиззамни қучоқлаб қолдим.
Устимга ёпиб қопоқларимдан кўрпа,
Бошимга қулоқларимдан ёстиқ солдим.

* * *

Оқ йўл сенга! Ишқинг мен учун жон бўлди,
Сен ҳақда ҳаёлим маҳи тобон бўлди.
Ҳақ соясиман — тушдим, ахир, бошинга,
Бу соя туфайли бошинг осмон бўлди.

* * *

Қўлда қалам толе эмас, доғ битар,
Дард экаман, бир-бир униб, боғ битар.
Бу боғда гулу, сарву, суман, сунбулнинг
Ҳар баргида бир қағиллаган зоғ битар.

* * *

Кўп чекдиму дард, бўлмадим ҳеч шод, дариг.
Ҳалқумда бу жон, қилмадилар ёд, дариг.
Афсус, надомат юки елкамда маним,
Дийдор қиёматгача барбод, дариг.

* * *

Кўз гавҳаридан тўкканимиз қон — бошқа,
Бўлса бу ишқ дардлари пинҳон — бошқа.
Биз бирла санам асло бўлолмас бирга,
Жон бергувчи бошқадир ва жонон бошқа.

Қўдағи

* * *

Майхона учун гадо билан шоҳ барибир,
Борлиқ учун толибу гумроҳ барибир,
Фалак учун қуёш билан моҳ барибир,
Дарвеш учун кулгу билан оҳ барибир.

* * *

Беилму амал равзаи ризвон бўлмас,
Рўза, намоз бўлмаса, иймон бўлмас.
Утмакка илож топса-да қилқўприқдан,
Кимки дилозор, мусулмон бўлмас.

* * *

Дунёга ёпишган чирмовуқмиз ҳаммамиз.
Дон — таъмамиз, турқи совуқмиз ҳаммамиз.
Эртага руҳ қушлари бир-бир учади,
Биз қоламиз... чунки товуқмиз ҳаммамиз.

* * *

Номамни ўқи! Унда имон тасдиқдир,
Аввал эди тасдиқ, у ҳамон тасдиқдир.
Меҳрим қабул этгил сен, эй дўст, бу кундан
То бўлгунича охир замон, тасдиқдир.

* * *

Йўқ тоқати ҳеч, аста замон кетмоқда,
Ҳушёрману, дилда фиғон кетмоқда.
Ўз ёрига эргашгани янглиғ ошиқ
Ҳар ботганида қуёш — жаҳон кетмоқда.

* * *

Шоҳлик тилсанг ғариб, гадо бўлмоқ шарт,
Ёт-хешгаю элга ошино бўлмоқ шарт.

Тож мисли сени бошга кўтарганларнинг
Қўлларини ўпмак — хокипо бўлмоқ шарт.

* * *

Қилган қабулинг қошида, бил, рад афзал,
Яхшинг қошида ёмон ҳам минбаъд афзал.
Кофирсану даъво қиласан мўминлик,
Мўмин эса сендек, яна — муртад афзал.

* * *

Тақво уйига май ича бевош келди,
Ҳар неки пинҳон эса, сўнг — фош келди.
Мен оломон бирла қовушдим, гўё —
Кўршапалак инига қуёш келди.

* * *

Ақлу заковатга чунон ёр бўл сен,
Ичсанг-да неча қадаҳни, ҳушёр бўл сен.
Давлат бор экан, уйқуга кетмас бахтинг,
Уйғоқ бу саодат била бедор бўл сен.

* * *

Бўлдигу енгил бу жаҳон вазмини биз,
Қилломадик на завқ, на шавқ расмини биз.
Тонгга асир ҳидламадик гул... энди
Бошлайлик ҳалокатолди шўх базмини биз.

* * *

Мардманми ўзимни шоҳга лоқайд этмасам,
Илму амалга қунт — ҳар пайт этмасам.
Мардманми ҳаромхўрга эгиб бошимни
Луқма есам гар, шу заҳот қайт этмасам.

Рағбатга эҳтиёж сезилмоқда

Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим

«Ёшлик» журнали саҳифаларида ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Ўтмишни унутганнинг келажаги бўлмайди» бадиасини қизиқиш билан ўқиб чиқдим.

Араблар «Ўтган халқларнинг ким эканлигини билмоқчи бўлсанг, қолдирган асарларига қара» дейди. Ҳақиқатан осори-атиқалар ҳар бир халқнинг қобилияти, маънавияти ва бошқа хусусиятларини очиқ-ойдин кўрсатиб беради.

Ёзувчи зикр қилган мадраса, масжид, хоноқо, шифона, карвонсарой ва работлар бизнинг ота-боболаримиз ким эканлигини ёрқин кўрсатиб турган бўлса, мазкур осори-атиқаларнинг бугунги аянчли ҳоли зукко, хасос боболарнинг бугунги набиралари ким бўлиб қолганини яққол намён қилмоқда.

Биз ҳам ўзлигимизни англаб, йўл қўйилган хатоларни тузатишимиз вақти аллақачон келиб етди. Боболаримиз ўзларининг суюкли жуфти ҳалоллари шаънига, молларимиз кўз очиб кўрган эрларига бир умр содиқлик рамзи сифатида масжидлар қурдирган бўлсалар, биз набиралар ўша улуғ бобо ва момолар хотираси ҳурмати, улардан қолган меросни сақлаб қолишга ҳаракат қилайлик.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов тошкентлик бўлгани учунми, фақат пойтахтдаги меъморчилик обидалари ҳақида сўз юритган. Жумҳурият миқёсида сўз юритадиган бўлсанглар меъморчилик дурдоналари, халқимизнинг улкан маданий мероси ер юзидан супуриб ташланганини афсус билан айтмоқ лозим бўлади.

Динга қарши кураш ниқоби остида халқимизга кўпдан-кўп зарар етказилганини тўла тушуниш учун анча вақт керак бўлади.

Ҳар бир нарса нимага аталган бўлса ўшанга хизмат қилгани маъқул. Масжидлар нимага аталганини ҳаммамиз яхши биламиз, шунинг учун ҳам ҳозирда диндорлар ихтиёрида турган масжидлар ҳавас қиладиган даражада. Ўзгаларнинг ҳолини ҳам кўриб турибмиз...

Қайта қуриш шарофати билан баъзи масжидлар мусулмонларга қайтариб берилди ва улар ислоҳ қилинмоқда. Шу жумладан А.Иброҳимов зикр қилган Сақичмон маҳалласидаги «Тўхтабой» жомеъ масжиди ҳам.

Шубҳасиз, халқимиз бойлиги бўлган обидаларнинг ҳозирги аянчли ҳолга тушиб қолишида ҳаммамиз айбдормиз. Лекин биринчи навбатда шу аҳамиятли ишга масъул бўлган, шунинг орқасидан нон еб, қорин тўйгазган мутасаддилар айбдордир.

Очиғини айтиш керак, бу ишда лаёқатсиз, масъулиятни ҳис қилмайдиган ва халқнинг миллионлаб пулини беҳуда сарфлашга устаси фаранг кишилар ва уларнинг яқинлари тўпланиб олишган. Уларнинг фаолиятини ҳеч ким жиддий тафтиш қилмайди. Баъзи обидаларнинг ислоҳи 20-30 йиллаб давом этса ҳам натижа йўқ.

Ҳеч эсимдан чиқмайди, ҳозирги Имом Бухорий номли Тошкент Ислом маъҳади жойлашган «Намозгоҳ» мас-

жиди ташландиқ жой бўлиб, ахлатхонага айланган эди. Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси маъҳад очиш мақсадида мазкур бинони ислоҳ қилишни бошламоқчи бўлганда баъзи кишилар «Уликни тирилтириш билан баробар иш» деб айтган эдилар. Лекин мусулмонларнинг ҳиммати билан «ўлик» обида тирилди. Ислоҳ ишлари тамом бўлиб дарслар бошланган вақтда ёдгорликларни сақлаш ташилотидан тайёрига айёр одамлар келиб у ёғини-бу ёғини ўлчаб, ғишт қаторларини санаб, ҳужжатлаштириб бўлиб, «бу бино бизнинг ҳисобимизда, руҳсатимизсиз бирор ғиштга ҳам қўл теккизмайсизлар» деб кетдилар.

Хайриятки, халқимиз тушуниб етиб, обидаларимиз ҳақида қайғуриб қолди, бу жуда катта гап. Лекин масъул кишилар ҳали тушуниб етмаган кўринадилар. Муаллиф айтиб ўтган ва бошқа маҳаллалардан отахонлар тинмай мурожаат қилишиб, масжидларни қайтариб берилишини сўрашиб, ислоҳни ўз зиммаларига олишларини айтмоқдалар. Лекин уларнинг сўзига қулоқ осадиган мард қани? Кундуз кун чироқ ёқиб топиб бўлмайди. Уйлаб кўринг, ўзлари энлаб ислоҳ қилиша олмаса, ислоҳ қилишни зиммасига олганларга имкон беришмаса, буни нима деб айтиш мумкин? Бунинг устига маҳаллалардаги отахонлар учун қандай эътибор, аҳамият берилганки, уларнинг бирдан-бир овунчоғи, жамоат бўлиб намоз ўқиш учун ўзлари масжидни ислоҳ қилиб олишмоқчи бўлсалар-у, рад жавоб олсалар, буни нима дейиш мумкин?

Халқнинг ташаббусини сўндириш ўрнига рағбатлантириш лозим.

Муаллиф турар жойлар, кўчалар, майдонлар, шаҳар ва қишлоқлар номи ҳақида ҳам ҳақли фикрлар айтган. Тузукроқ ўйлаб кўрган одам бу номларнинг ўзбекчаси кўпми ёки озми — билмай қолди.

Кези келганда кўча ва майдонлар номи билан бир қаторда ўзимиз ва ота-бобомиз номи ҳақида ҳам чуқурроқ ўйлаб кўришни таклиф этмоқчиман. Менимча, бу таклиф она тилимизга давлат мақоми берилган бир пайтда алоҳида аҳамият касб этса керак. Ҳужжатларимизда қайд этилган исм ва оталаримизнинг исмлари ёзилишида кўплаб хатоларга йўл қўйилган.

Шуни эътиборга олиб кишилар исмларини тузатиш бўйича бир сафарбарлик ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Халқимиз тарихи ҳақидаги мулоҳазаларга келсак, бу борада қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп. Қисқаси, илми асосда тарихга қайтадан мурожаат қилиб, халқимизга ўз тарихи ҳақида рўй-ростни айтиш тарихчиларимизнинг ўзбек халқи олдидаги ҳам қарзи, ҳам фарзидир.

Муфтий Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф,
Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари
Диний Бошқармаси раиси, СССР Халқ депутаты

Хосият Бобомуродова

Муқаддасдир бунда ҳар қадам

Вожаб, бу қандай серғавғо олам,
Табиби кўрсатай демайди йўриқ?
Куйган сари қалбим гулга айланар,
Дилим куйган сари умидим тирик...

* * *

Самарқанд!
Рухларнинг оғушидаман,
Кезарман-у, гўё беҳушман.
Қулоғимга шивирлар кимдир,
Гоҳ зил-замбил, гоҳ енгил қушман.

Яраланган хаёллар ипин
Улуғбекнинг боши тортади.
Тўлғонаман жисмимга сигмай,
Кўзларимнинг ёши ортади.

Бобиршоҳнинг тўнини кийиб,
Тирик юрар соғинч деган дард.
Асрларнинг сирли эртагин
Асраб келар кўҳна Самарқанд.

Темурнинг занг босган қиличи
Манглаймда осик туради.
Унутилиб кетган қабрлар
Юрагимга додлаб киради.

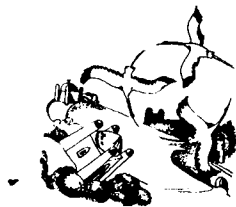
Кўринмайин ёниб ётар чўғ,
Муқаддасдир бунда ҳар қадам.
Бу йўллардан ўтаркан, мангу
Ҳайратга қул бўлар ҳар одам.

* * *

Мен асло кўнмадим, кўниқолмадим,
Изларингдан чиқдим, эй азалий йўл.
Мен ожиз парвона, минг йиллик ўтга
Барча адолардай чўзавердим қўл.

Қанотларим куйди, сўзларим куйди,
Чехрангга боқолмай кўзларим куйди.
Дунё парво қилмас нолишларимга,
Қаҳқаҳанг дорида бўзларим куйди.

Юз карра куйганга кун қолмас эмиш,
Минг карра куйиб мен тугай демасман.
Соғинчларинг эгиб қўйган бошимни
Оҳ, нега ўзингга эгай демасман.

* * *

Уруш эълон қилмаган ёвим,
Ҳеч таомил билмаган қавм.
Шафағимни тўсган чўнг товим,
Ў, муҳаббат, сендан қўрқаман!

Ойкумушга нени ичирдинг?
Қўнғиротни қайга кўчирдинг?
Ёсуманни нега кечирдинг?
Ў, муҳаббат, қўрқаман сендан?

Эзарсан-эй, асир бўлганни,
Уйнатарсан басир бўлганни,
Менга ўзи бир сир бўлганми?
Оҳ, муҳаббат, қўрқаман сендан.

Қўрқа-қўрқа тўрига тушдим,
Шафқати йўқ бўрига тушдим,
Азобларнинг зўрига тушдим,
Ў, муҳаббат, қўрқаман сендан!

* * *

Мендан сўрамагин яшамоқ надир,
Тушунақол, дўстим, хазон ҳолини.
Утаётган умр кўп муқаддас сир,
Қайдан топай мангу яшил толени?

Эҳтимол, ҳасратлар ичра зор учиб,
Тугаб бормоқликнинг ўзи ҳам бахтдир.
Эҳтимол, хазонлар ила қоришиб,
Топарман бахтдан ҳам бахтлироқ тақдир.

* * *

Кўрманг дедим ёмон кунимни,
Сезманг дедим — мен қандай ожиз.
Билманг дедим — бахт-омадларим
Япроқлардай узганини куз.

Ёшлик кетди, улғайдим гарчи.
Чигал тақдир олдида бола
Каби қолдим.

Ғамли кунларда
Кўзларимда яшади нола.

Букун олдим ўзимни қўлга,
Қувноқману кучлиман яна.
Учаяпман ҳузурингизга,
Унутмадим сизни ҳеч, она...

Қушча

Мени парвоз қилмоққа ундаб,
Бунча тинмай кўкларга отдинг.
Маҳкам тутма, беролмайман тоб,
Панжаларинг елкамга ботди.

Ахир қандай кетолгум учиб,
Тубандирман юксалган сари.
Учсин десанг, қўйгин-да, ечиб
Оёғимдан ер занжирларин...

ДАВОМИ. БОШИ 16-БЕТДА.

— Хом молларни келишилган жойлардан олиб келмоқ, Техрон, Карачи, Сингапур, Гонкунгга бормоқ ҳаммаси сизнинг гарданингизга тушиб турибди. Шулар боис биз барча ширкат аъзоларининг розилиги билан улушингизни уч ҳиссага кўпайтирдик.

— Шундай денг, худо хоҳласа, айтганларингиз келур. Карамни кенг эгам биз мусофирлардан бир гал саховатини аямас. Бўлмаса шу бугун мени кутинг. Ош дамлаб туринг, ёғлиқ кўй гўштида бўлсин.

Телефонда Садриддин хўжанинг енгил қаҳ-қаҳаси эшитилди. Баҳромбек дастакни қўйиб, хизматкор чақирди. Мистер Шмидтга қўнғироқ қилиб, масала ҳал бўлганини, шартномани тайёрлаб қўйишини, ўзининг ҳозироқ етиб боришини айтди. Мабодо иш битиб қолса, келишнинг ҳожати бўлмас деб бира тўла ҳисоб-китоб қилиб жўнади.

Қирқ ёшлар атрофидаги озғин, кўзлари кўкиш, новча миллионер Шульц Баҳромбекни табассум билан кутиб олди. Сўнг унга инглиз ва немис тилларида, икки нусхада тайёрланган шартнома қоғозини узатди.

— Ишнинг тезлашгани яхши, Баҳромбек, вақт ҳамма нарсани ҳал қилади, ҳозир. Ишонманки, сиз ҳам ютиб чиқасиз бўйинда. Чек лозим бўлса, айтинг, сўнгига илова қилиб қўйсин.

Баҳромбек Шульцдан саксон минг долларга чек ёзиб беришни илтимос қилди.

— Жуда яхши, — у Шмидтга қараб немисчалаб нимадир деди.

— Раҳмат сизга, жаноби мистер Шульц. Имкони бўл-

са чекларни Техрон, Карачи, Сингапур банкларга бўлиб ёзиб берсангиз.

— Яхши, буни ҳам бажарса бўлади. Бўлмаса сизга оқ йўл, мистер Баҳромбек.

Баҳромбек ишни битказиб зудлик билан аэропортга жўнади. У тешикка, бу тешикка борди, унисига, бунисига нимадир деб пичирлади. Ниҳоят, йигирма минутлардан кейин Мюнхен-Рим-Афина-Истамбул маршрути билан учадиган рейсга билет олди.

* * *

Баҳромбек кириб келганида сабзи тўғраб ўтирган Садриддин хўжанинг қўлидан пичоқ тушиб кетди.

— Ё худованди карим, бу не каромат, наҳотки сиз?

— Қўйинг-е, хўжайин, бунақа бўлмайди одам деган, пишмаган ошга чақирасизми?

Садриддин хўжа довдираб қолди, нимадир деб пичирлади, сўнг хотинининг исми эсига келмай ҳой-ҳойлаб чақирди.

— Ҳой, ҳой, Сарвинисо, қара буюққа, қара, бир фаришта келди, — деганича гангиб турганида Садриддин хўжанинг ёш, исми-жисмига яраша Сарвинисо, юзлари сутга чайиб олгандай тоза, эркак кишига ботиниб қаролмайдиган кўзлари маънос, аммо самимий, меҳмонга ҳаммиша дастурхони ёзиқ аёли хитойи пуштиранг халатда ошхона томондан чиқиб келди.

— Вой ўлманг илойим, ҳазилингизам бор бўлсин, — деб, ўнг қўлини кўтариб, чап қўли билан халатининг ёқасидан тортиб туф-туфлади. Сўнг Баҳромбек билан омонлик сўрашди.

— Қанақа ҳазил, ахир эрталаб гапиришдим-ку, ўзинг кўриб турдьян-ку, Сарвинисо, Мюнхендан келаяпти бу фаришта.

Баҳромбек қўлидаги чойни охиригача шимириб, ўрнидан турди.

— Яна қаёққа?

— Уйга-да, ошингиз дам егунча келаман.

* * *

Баҳромбек Тойибда ҳам тижорат юргизиб уйга қайтди. Унинг кайфи чоғ, дили чарогон эди. У шу тобда мана шу ёрқин, хуш табиати билан Истамбулнинг гўзал денгиз соҳилини сайр этгиси, Кўк масжид хиёбонида ёлғиз айлангиси келарди. Яна ўша масжид тепалигидан икки қитъани бирлаштириб, бу шаҳри азимни ягона этиб турган машҳур «Отатурк» кўпригини, ундан чумолидай ўтиб бораётган машиналарни, денгизда хилма-хил байроқларини осиишиб кўприк тагидан сузиб бораётган кемаларни тамоша этмоқни истарди. Яна Адаларда мусофир юртдошлари билан, магнитофон лентасига ёзиб олган ўзбек куйлари-ю, қўшиқларини эшитиб кўнгил ёзгиси келарди. Ҳозир шу манзараларни кўз олдига келтираркан, бундан неча йиллар муқаддам баҳор кунларининг бирида масжиддан чиқиб кўприк томон юргани ва бир умр эсдан чиқмас бўлиб хотирасида муҳрланиб қолган қўшиқ садоси яна ёдига тушди. Ушанда ҳам хаёлида Андижонда сайр этар, ўша дадаси билан бирзум ўтирган чойхонанинг сўрисида ёнбошлаб, кўм-кўк зиллол сувга тикиларди. Сувданми ё самодан, қайдан келганини билмас, бир аёл, бир аёлки, у бир замон онаси хиргойи қилиб юрадиган ўша ашулани айтар, ҳамма унга қулоқ тутар, қўлларига пиёлаларни айлантирган

¹. Кўк масжид — Истамбулдаги дунёга машҳур Султон Аҳмад масжиди.

². Адалар — Истамбул яқинидаги дам олинадиган манзарали оромгоҳ.

бўйи сархуш бўлиб тингларди. Бирдан куй тингандай, йўқ, пасайгандай бўлди шу тобда. Баҳромбек бамисоли ўғлини йўқотиб қўйган одамдай атрофга нажот истаб аланглади. У ҳозиргина хаёлидан қочирган куйини қидирар, истарди. Қарайдик, кўприк тагига кириб бораётган улкан кема айвонида, бошида дўппи, башанг кийинган йигит бамайлихотир, ҳатто бепарволик билан магнитофоннинг овозини баланд кўтариб «Ушшоқ»ни эшитар, кўздан узоқлашаётган эди. Ушанда доврираб қолган Баҳромбек:

— Ҳой бола, ҳой йигит, ҳой ука, — деб бор овози билан бақириб юборганини ўзи ҳам билмай қолганди. У машиналарнинг тагига кириб кетгудай бўлиб, кўприкнинг нариги томонига ўтган, «Уроқ болға» шакли туширилган теплоход кўздан ғойиб бўлгунча термилиб қолган эди. Шу, шу баҳона кўприкка тез-тез келадиган бўлиб қолди. Лекин йўқотган куйини бошқа эшитмади, сўнг келмай қўйди.

Бугун унинг эсига ўша ўчиб бораётган хотиралар келди. Шуларни ўйлаб, устунга суянган бўйи турган Баҳромбекни Мирвоҳид бой салом бериб хаёлдан чалғитди.

— Э... Мирвоҳид ака, омонмисиз?

— Хўш, хўш, ўзингиз, иним, сафарлари бехатар ўтдимми?

— Шукр, Мирвоҳид ака, шукр. Бу дейман оз муддат ичида ширкатимиз обод бўлиб кетибдимми?

— Хўжайнимизнинг иштаҳаси карнай, Баҳромбек, ҳали буниси ҳолва, ичкарига ўтинг, кўрасиз.

Боягина дарвоза тагида машинадан тушган Баҳромбек кўрмаган экан, мана энди орқасига ўгирилиб яшил дарвоза пештоқига илинган ой-юлдузли оқ байроққа кўзи тушди.

— У-ҳў... Ишлар катта-ку, кўп юмушлардан беҳабар қолибмиз-ку, биз бечора.

— Мен сизга нима дедим, булар ҳаракатимизнинг ибтидоси, укам.

Энди ҳамма ишни ўзи қойиллатиб қўйган одамдай икки кўлини чўнтагига солган Мирвоҳидбойдан Баҳромбекнинг ғаша келди. У индамай ичкарига кираркан, кўзларига ишонмай тўхтади. Аввалига корхона саҳни бирам чиройли кўришиб кетди. Ҳовли озода, саранжом-саришта эди. Ой шаклида айлана қилиб қурилган хоналардаги дастгоҳлар яхшиланган, буюртма берилган ускуналар ўрнатилганди. Лекин мановилар нима бўлди, хом молларми, неча минглар пўстин чиқади бундан? Баҳромбек уларни чамалаб ҳеч ўйининг охирига етолмади. У нима қилишини билмай гангиз турганида ҳовлига Садриддин хўжанинг ўзи чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум, омонликми, азизим, яхши келдингизми? — у ҳар қачонгидай мулозимлик билан сўрашди.

Баҳромбек дудуқланганидан тили калимага келмай, анчагача гапиролмай турди, сўнг тутатиб сўради:

— Бу, нима иш, хўжайин?

— Нимани айтяпсиз?

— Манови гиштдай тахлаб қўйилган молларингизни айтяпман, ким олди буларни?

— Биз, мен буюрдим. Ахир ҳукуматнинг савдо палатасига буюртма қабул қилувчи корхона сифатида рўйхатга олинганмиз, нима бундан хабарингиз йўқми? Корхонамиз пештоқига ҳукумат байроғини осишга ижозат берилган бизга, орқангизга бир қаранг.

— Байроғингизга ҳам, палатангизга ҳам ўт тушсин, қани ўша буюртма?

— Олганимиз йўқ, энди беришади.

— Буюртма берамиз деб айтишдимми?

Садриддин хўжа қийин аҳволга тушиб қолганидан гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Баҳромбек, сиз ҳукуматнинг гапларини инобатга олмасангиз, улар билан ҳисоб-китоб қилишни истама-сангиз бунинг оқибати яхши бўлмас, азизим.

— Мени кўрқитманг, ҳукумат сизнинг ҳукуматингиз бўлса ҳам менга уни рўпара қилманг. Ит бўлса ҳам буюртмачи керак бизга. Ахир ўзингизга ойнадай равшан, молимиз йил ўн икки ойга мўлжалланган эмас. Қишдан кейин биров оёғидаям босмайди бу матоларни. Ёз бўйи, кесак эмаски, буларни тахлаб сақласангиз, боринг ўша палатангизга, байроқ олган жойингиздан сўранг, буюртма берадимиз бизга, йўқми?

Ахир корхона хўжайини билан бундай муомала қилаётган, унинг устига ширкатда озгина сармоёси қолган одамни миллионер бўлган бой аллақачон кавшини тўғрилаб қўйиши мумкин эди. Лекин шу тобда бойнинг кўнглига ҳам ғулғула тушди. Қолаверса, Баҳромбек буларни ўзининг фойдаси учун айтмаётганини Садриддин хўжа ҳам яхши тушунарди. Шу боис бой гуноҳкор одамдай секин овоз чиқарди.

— Майли, эртага бориб, ҳаммасини суриштириб, ойдинлаштириб келганим бўлсин.

Эртасига Садриддин хўжадан дарак бўлмади, индинига умуман корхонага келмади. Ишнинг расво бўлганига кўзи етган Баҳромбек учинчи куни эрталаб Садриддин хўжанинг уйига борди. Ҳовли азадор хонадонга ўхшарди. Баҳромбекни Сарвинисо хоним йиғламсираб кутиб олди.

— Келинг, Баҳромбек, келинг.

— Тинчликми, нима гап?

— Билмадим, менга бари қоронғи, ўлдик, хонавайрон бўлдик, дейди, холос. Мана уч кундирки, на туз татибди, на киприк қоқади. Илоё бунга йўлдан оздирганларнинг ҳам уйи куяр, кўрсатар яратганининг ўзи. Киринг, Баҳромбек, киринг.

Сарвинисо хоним рўмолининг учи билан бурнини артган бўйи ошхона томон ўтиб кетди.

Баҳромбек даҳлизга кириб ечинди, ичкарига ўтаркан, хўжайиннинг аҳволи ўзи ўйлаганидан минг чандон ёмонлигини тушунди. Устига устак ўзининг жаҳл устида икки кун олдин айтган гапларини эслаб койинди.

— Э, э, бу нимаси, роса чидамас чиқдингиз-ку, хўжайин, — Баҳромбек ҳол-аҳвол сўрамасдан ҳазиллашди, гўё ишнинг йўли топилгандай бойни тинчитмоқчи бўлди.

Садриддин хўжа ҳам салом-аликни унутганди.

— Ўлдик, дўстим, ўлдик. Тамом бўлдик, азизим, — у кўз ёшларини артмоқча рўмолча қидиргандай ҳалатининг чўнтақларини титкилади.

Баҳромбек эса хотиржам, гўё бу уйга биринчи бор келган одамдай атрофга синчиклаб қаради.

Чиройли безатилган шинам хона. Уйда ерни бутунлай эгаллаган оловдай ёниб турган Хўтан¹ гилами. Ҳовли томон қараган ойналарга пуштиранг ҳарир пардалар осилган. Гулли, рангдор тоқчалар ўзбекона. Улар нафис хитой лаганларию пиёлалари билан тўла. Қибла пештоқига каъбатулло расми туширилган, устига «ла илаҳа иллаллоху муҳаммадан расулилло», деб калима ёзилган узун ипак гилам осифлиқ. Буни Садриддин хўжанинг ўзи Маккага сафар этганида Тойибда сотиб олганини айтганди. Садриддин хўжа тўрда махсус буюртма билан ясалган ёғоч каравотда арабларнинг оқ латта дўпписини кийиб, уй кийимида, бошини чангаллаганча чордона қу-

¹ Хўтан — Жанубий Шин-Жонгдаги шаҳар. Гиламлари дунёга машҳур.

риб ўтирарди. Баҳромбек узоқ сукунатдан кейин яна ўша саволни такрорлади.

— Тинчликми, нима гап ўзи?

— Ҳа, азизим, ўлдик, тамом бўлдик.

— Бори шуми ё яна келадими?

— Буниси ҳолва, Баҳромбек, яна келади. Ё худован-ди карим, ўз уйимга ўзим, ўз қўлим билан ўт қўяманми, нахотки ўчириб бўлмас бу оловни. Мени нима жин урди, Баҳромбек, шайтоннинг васвасасига кирмай мен ўлай, аҳмоқ бўлмасам, сизга икки оғиз айтмайманми гапимни, ўзим ҳам сезиб турувдим-а, ғафлат босди мени, Баҳромбек.

Бой фарёд қилаётган одамдай икки қўлини тиззасига шафатлаб ўрарди. Аслида бу чинакам фарёддан қолишмас, ғафат Садриддин хўжа бор овози билан дод солиб йиғламай инграрди. У ўзига келгач, илтимос билан Баҳромбекдан сўради.

— Буни тўхтатиб бўлмайдими, а? Иложи йўқми?

— Йўқ, хўжайин, ўзингиз мендан минг бор яхши биласизки, савдода буни тўхтатиб бўлмайди. Бу ҳам урушда ҳужумни белгилаб қўйгандайин гап. Айтишларича, ҳужумни тайин этган томон ҳатто енгилишига кўз етиб қолган тақдирда ҳам ниятларидан қайтмасмиш. Биз ҳам шундай қиламиз, вайрон бўлишимизни билсак-да, нимагадир илжин билан интилиб, ҳаракат қиламиз. Оқиб келаётган молларни тўхтатганимиз билан барибир пулини тўлаймиз-ку?

— Қўйинг, қўйинг, ярамга туз сепманг, нима қиламиз энди, айтинг?

— Қанақа миллионерсиз ахир, намунча додлайсиз, бир тепкига чидамасангиз кейин нима бўлади?

— Битта менмасман-ку, уларнинг ҳоли не кечади энди? Ҳамма ишонган энди менга. Алдамай хонумонингга ўт тушурлар, худди сизнинг гапингизни айтишди. Буюртма бўлганида йилнинг бошидаёқ айтар экан лаънатилар, ҳозирча ҳеч гап йўқмиш, каттакон бўлган уйинг куйгур ўзлари ҳаракат қилишсин деганмиш.

— Бўпти, жуда яхши, бултургидай ўзимиз ҳаракат қиламиз. Ўтган йили буюртмачининг ишини қилишга уринган бўлсак, бу йил буюртмачини қидирамиз, вассалом. Туринг ўринингиздан, соқолни олинг, кўрпа-тўшак қилиб ётган билан буюртмачи осмондан тушмайди.

Баҳромбек Садриддин хўжани кўзгагиб, ўзи ҳовлига чиқди, ошхона томонга қараб Сарвинисобонулаб чақирди.

— Лаббай, Баҳромбек, тинчликми?

— Ҳа, бу миллионернинг рафиқаси ҳам меҳмонни шундай кутади, на чой, на дастурхон келади эрталабдан бери, нозу-неъмат деган нарса борми ўзи бу уйда?

— Вой ўлмасам, ҳазилингизам бор бўлсин илойим, мен нима бўлдийкин дебман.

— Еғлиқ қўй гўштидан жаз-бузга улгирилмасангиз ўзим қарашиб юбораман.

— Вой ҳозир, қўй гўштиям гапми, — Сарвинисо ичкарида эрининг кийинаётганини кўриб, хуфтон бўлган кўнгли ёришди.

Баҳромбек Садриддин хўжани бошлаб меҳмонхона даҳлизига кириб келганида қовурилган гўштининг хуштаём ҳиди димоғига урилди.

Баҳромбек Садриддин хўжанинги руҳини кўтармоққа қанчалик уринмасин, ўзининг ичи ундан баттар ёнарди. Корхонани оёққа турғазгунча не кунлар кўрмади у. Ўзини ўтга, сувга ҳам урган шу Баҳромбек эмасми, куймай, ёнмай бўладими? У Садриддин хўжани корхонага олиб келди-да, ўзи ишга киришди. Биринчи қадамини мистер Шмидтга кўнғироқ қилишдан бошлади. Кўп ўтмай Мюнхен билан уланди.

— Салом, мистер Шмидт.

— Ҳа... Мистер Баҳромбек, ишларингиз юришганини эшитиб хурсанд бўляпман, кўряпсизки, биз ҳам ўйинда ютиб чиқдик. Шундай ишлаш керак, кўрқиб ярамайди.

— Раҳмат, мистер Шмидт, бу йил шошилиб қолмаслик учун сўраяпман, буюртма олишга шаймиз.

— Минг афсус... бу гал овоза қилмаймиз сизларни, ҳамкасаба.

Баҳромбекнинг нафаси ичига тушиб кетди.

Ё тавба, ҳар йили беш мингдан зиёд пўстин олиб турадиган доимий харидор келиб-келиб бу йил биттаям олмас-я. У телефонда қаҳ-қаҳ уриб Баҳромбеклаб қичқираётган Шмидтга секин жавоб қилди.

— Шундай денг, майли бўлмас, унда мен ҳам сизни овоза қилмай, — Баҳромбек мажолсиз дастакни қўйди. Сўнг Америкага — дўсти Шоиноғомга, Японияга — ўғли Комилбекка телеграмма юборди. Кўп ўтмай улардан шундай жавоб олди.

«Азизим, молларингни кўрмаганим учун менга қийин бўлди. Уларнинг биттадан нухсанини олиб ўзинг етиб кел, ҳар қалай қуруқ қайтмасин».

Шоиноғом. Нью-Йорк.

«Дада, пўстинингизни қанчалик мақтаб тушунтиришга уринмай, сиз айтган баҳодан ўн баробар камига сўрашяпти. Олиб келган кира пулингизга арзимайди».

Комилбек. Токио.

Баҳромбек телеграммаларнинг фотонухсаларини эзгилаб полга иргитди.

* * *

Америка, Канада, Аляска... бу йўлларда Баҳромбек кўзларидан ёш эмас, қон оқизиб кезди, бўлмади. Унинг уринишлари аламларига малҳам бўлолмади. Мусофир бойлар синдилар. Улар корхонанинги кичкина хонасидан хомуш чиқишарди. Кимдир ўзини тутолмай алампидан йиғлар, кимдир қалтираётган қўлларини идора қилолмасди. Кўк духоба дўппи кийиб олган, соқоллари ўсиқ Садриддин хўжа ўрнидан тураётганида, Баҳромбекнинг овозини эшитиб тўхтади.

— Хўжайин, ахир бу матони эгасига обориб бериш лозимдир. Ёки...

— Э, сизни қаранг, ҳар не бўлса-да, мусулмон мамлакатнинг байроғи бу, шундай ноўрин гаплар сиздан чиқмагани маъқул, азизим.

— Яратган эгамга шак келтириб бўлмас, лекин жисмингизга андак ғазаб битмаганига ҳайронман, хўжайин.

— Худонинг ҳукмига қарши чиқиб бўлмайди, Баҳромбек. Шундай кўргилик бор экан пешонамизда, тортмоқдан ўзга чорамиз йўқдир.

Эртаси Садриддин хўжа ҳукумат байроғи эҳтиётлаб, уни тоза оқ сурпага ўраб, бир замон буюртма сўраб келган маҳкамга борди. У таниш чиройли сариқ эшикни секин ҳадиксираб итарди.

Кичкина тор хонада, хилма-хил ёзувлар билан тўла ҳужжатларга кўмилиб ётган маҳкама ходими кириб келган одамга эътибор қилмай қоғозларини титкиларди.

— Жаноб афандим, — деди Садриддин хўжа, — мен пўстин тайёрлайдиган корхонанинги эгасиман, синдик, азизим, энди мана бу байроқни осмоққа ҳожат бўлмагани туфайли олиб келувдим.

Маҳкама ходими шундагина қаршисидаги кўк духоба дўппили мусофирга қаради.

— Биз байроқ олган, Савдо палатасининг рўйхатига ёзилган пўстин ишлаб чиқарадиган корхонанинги эгасимиз, — яна такрорлади Садриддин хўжа.

Маҳкама ходими титкилаётган қоғозининг учидан қўлини олмай юмалоқ кўзойнаги устидан Садриддин хўжага тикилди.

— Хўш афандим, мен ҳозир сизга айтаман, буюртма сўрайсиз шундайми?

— Йўқ, бизга буюртма лозим эмас энди, мана бу ҳукумат байроғини олиб келувдим.

— Ҳа... шундай денг, тушундим, тушундим, докан-гизни олиб ҳу... бурчакка суяб қўйинг.

Садриддин хўжа байроқни маҳкама ходими кўрсатган жойга олиб борди. У ерда паст-баланд, узун-қисқа, ўнг-тескари бўлиб ёғочга ўралган байроқлар қалашиб ётарди. У қўлидагини докаси билан уларнинг ёнига секин тиркаб қўйди.

* * *

Баҳромбек портга келгач, кемаларнинг ҳаммасига синчиклаб қараб чиқди. Сўнг: хайрият... келмабди, ҳали замон қораси кўриниб қолар деб ўзига ўзи гапирган эди, уни хотини эшитиб эрига қаради.

— Шунча кемалар турибди-ку, келмабди дейсиз?

— Қўй, сен... Ҳозир менга гапирмай тур, булар бошқа кемалар, уларнинг байроғи қизил бўлади, тушундингми?

— Энди шуларнинг орасида бўлса, кўрмай қолмайлик деяпман-да.

Баҳромбек хотинининг сўзига эътибор қилмади. Тоқати чидамай, тепага, порт биносининг иккинчи қаватига кўтарилди.

У поёнсиз сувда денгиз қаърига кириб йўқолиб бо-раётган ва қаердандир пайдо бўлаётган нуқталардан бошқа ҳеч нарса кўрмади. Баҳромбек беҳудуд сувга тикиларкан, хаёлга толди. Шу сувнинг нарёғида у бир умр орзу қилган юрт бор. Ундан ҳам узоқда Андижон деган шаҳри замин бор, у шаҳри азимда ота-боболарининг пойқадами теккан табаррук тупроқ бор. Баҳромбек шу тариқа денгизлар, дарёлар оша, қалбига яқин бир иссиқ ерга, кўнглига яқин бир меҳрибон одамлар томон ўзи сезмаган ҳолда интилмақда эди. Бу хаёллар уни шундай қаттиқ чулғаб олдики, Қора денгизнинг бепоён сатҳи гўё ҳайдалган қора тупроққа, кемалар мақсадсиз ивиришиб юрган одамларга ўхшаб кетди. У сеҳрли туш кўраётгандай эди шу тобда.

— Ҳой, ҳой!

Пастдан кимдир чақирди, овози танишга ўхшади. Лекин у ҳамон хаёлидаги юртдан ажралгиси келмас, ҳеч кимнинг товушини эшитмасди.

— Ҳой, — Саодат хоним ўзига тикилиб турган эрини уйқудан уйғотмоқчидай биллагидан ушлаб силтади, — ҳой, манов одамни қаранг, ана қизил байроқ.

Баҳромбек шундай пешонасида «Уроқ-болға» расми туширилган баҳайбат теплоходни кўриб ўзига келди. Унинг тумшугидаги «Украина» деган ёзувни ўқигач, хотинига қарамай ўқдай пастга отилди. У теплоход зина-поясидан тушаётган одамларнинг биронтасини назардан қочирмай, бирма-бир бошини қимиллатарди. Ҳали-замон дўппи кийган, озгин, новча укасининг чиқиб келишини бетоқат бўлиб кутарди. Лекин укаси ҳадеганда кўринавермагач, кема зинапояси остонасида ҳужжатларни кўриб тушираётган турк соқчисининг олди-гача борди, кимнидир тўхтабди сўради.

— Товариш, Хўжайп ес. Хўжайп. Ўзбекистон!

Озгин, малласоч киши аввал икки елкасини қисди, кейин нотаниш одамнинг ҳадеб Ўзбекистон деяётганидан тушундими, қўлни елкасидан ошириб «там» деб теплоходни кўрсатди.

— Испасиба, испасиба, — деди Баҳромбек, гўё укасини кўрсатиб қўйгандай хурсанд бўлиб. У яна зинапояларга, одамларнинг оёғидан бошигача қарай бошлади. Кўринмагач, ўзига ўзи гапирди: буларнинг ҳаммаси шу-

нақа, эси йўқ. Кап-катта боланинг қилиб ўтирган ишини қара. Ҳу анови ерга келиб «ака... мен бу ердаман» демайдим, хақ сени қара. Шу чоқ дўппи кийган қоматдор кишилар, атлас кўйлакли аёллар кўринди. Лекин Баҳромбек улар орасидан ҳам укасини илғаб ололмади, энди у ҳолдан тоя бошлаган эди.

— Ака!

Қулогига ёқимли эшитилган товушдан чўчиб, Баҳромбек орқасига қаради. Унинг қаршида баланд бўйли, сочларига оқ оралаган, гавдали, тўладан келган, ўша, ўша «юмуқ» жигаргўшаси Ёдгорбек турарди.

— Ҳой Саодат, буни қара, қанисан, ке, мана бу, мана ёнимизда турибди-ку, — Баҳромбек умрида ҳеч қачон бу қадар ҳаяжонга тушмаган, ўзини йўқотмаганди, — э, сени қара, — шундагина у укаси билан кўришмай до-дириб тургани ёдига тушди, — Онам! — Баҳромбек кўзида тўла ёш билан укасини бағрига босаркан, оналаб бўзларди. Ундан ўша онасининг муаттар ҳиди келаётгандай, яна сўз билан ифодалаб бўлмайдиган ниманидир сезаётгандай эди, гўё уни бағридан ажратса, қайтиб тополмайдигандай, қўйиб юборгиси келмасди.

Онагинам-ей, ёлғиз қолдирма бизни!

* * *

Ёдгорбек эрта турди. Ювиниб айвонга чиққанида кеч кузнинг саҳарги совуқ ҳавосидан бадани жунжиқди. Лекин барибир субҳидам тоза ва ёқимли эди. У машиналар ғизиллаб ўтиб турган кўчага қаради. Ҳали куёш кўтарилмай ҳаёт қайнаган, ҳамма минг бир хаёл билан қаёққадир шошиларди. Балкондан яна узоқларни — бир-бирига минггашиб тепаликка кўтарилган оппоқ биноларни, масжидларнинг минораларини, хуллас, Истамбулнинг бир қисмини кўриш мумкин эди.

Истамбул дунёдаги кўп кишилар, айниқса, мусулмонлар орзу қиладиган ҳайратомуз шаҳар эди. Лекин бу орзуларнинг деярли кўпчилиги худди шу ерда поймол бўлар, саробга айланарди. Бу шаҳри азимда ватангадоларнинг хилма-хил тоифасини учратиш мумкин эди. Маккага зиёрат қилмоқ учун оламнинг турли бурчакларидан келган ва ўтроқ бўлиб қолган бойлар, уларга эргашиб келган хизматкорларнинг талайгина қисми, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда Совет ҳокимиятига қўл кўтарганларнинг тор-мор бўлган тўдалари, Шинжонгдан қочиб бошпана қидириб келган уйғурлар, оқ гвардиячиларнинг хонавайрон бўлган қисмлари, Улуғ Ватан уруши йилларда асирга тушган-у, уйларига қайтишдан кўрқиб, охири тиланчиликка куни қолган ғариблар... булар беҳисоб эди. Ёдгорбек айвондан кўчаларни тўлдириб ўтаётган одамларга қараркан, гўё уларнинг ҳаммаси унга ватангадоларга ўхшаб кўриниб кетди.

Шу чоқ кўшни хонада Баҳромбек юпқа адёлни бошига тортиб, зимистонга чўккан бўйи тонг оттирмақда эди. У тўлғаниб, оёқларини букканча иягини тиззасига тираб ишқади, сўнг пешонасини кўрпага босиб сажда қиладиган одамдай узоқ ётди, кейин икки қўлини бошининг орқасига қўйиб чўзилди ва шифтга тикилганча хаёлга толди.

Ҳар қалай, қайтсаммикин? Шунча замон қаёқда қолувдинг деб савол беришса нима қиламан? Унинг устига жавоб бериши қийин бўлган яна қанча гаплар... Баҳромбек шу тариқа ўзи билан ўзи олишарди. У Америкадаги бадавлат ватангадоларнинг қисматини хаёлидан ўтказди. Ўртанган юракларини босмоқ ниятида ёр-ёр айтиб тўйлар қиладиганини, Канада ва Измирдаги савдо ярмаркаларидан пахта гуллик пиёла ва чойнаклар келтириб чой ичаётганларни эслади. Андак кўнгил босарга ичилган вискилар кўпайиб, оқибат ниҳоясида, о... ме-

нинг Фарғонам деб бўкиришган, ўзбекона музикаларга рақс тушишиб, ҳолдан тойгунча ирғишлаган бечораларнинг телбанамо қиёфаларини кўз олдига келтирди. Тойибдаги мусофирларни айтмайсизми? Эндиги келишингизда Кўқондан, Тошкент ё Андижондан бир ҳовуч тупроқ ола келинг, ўзингиз келолмасангиз, келаётганлардан бериб юборинг, ватандош, истасангиз ўша тупроқ вазида тилло берайин сизга, қариб қолдим деганича Ўзбекистондан Маккага зиёратга келувчилар йўлига илҳақ бўлиб кўз тутиб ўтирганлар камми? Укам айтмоқчи, нима гуноҳ қилибман мен, нима, Кўршерматга ёинки Абдурауф махсумга эргашиб келибманми?

Қўй, биродар, Совет ҳукуматини бунчалик гўл деб ўйлама, бизни лақиллатолмайсан, ўзингни тоза қилиб кўрсатмоқча топган баҳонанг шуми, нима учун бу ерларда санғиб юргангни билмайди, деб ўйлайсанми, деса нима деган одам бўлдим.

Ишонмаса ишонмас, нима, мени ёлғон гапиряпсан деб қамаб қўйишармиди, қамашса қамашар, шунча азоблардан қиққан бошим яна кўргилигим бўлса кўрар, ниҳоят бегуноҳлигимга ишоинишга, қўйиб юборишар, ўша Толзорнинг ёнидаги ҳукуматнинг биронта дўконига кириб ишласам тирикчилигим ўтар.

Хўп, ҳукумат-ку, қамамади дей, лекин одамлар: ҳа Баҳром тўра, келадинг жойингиз яна шу ер экан-ку, у томонларда итдай изғиб нима каромат кўрсатдингиз, деса нима дейман. Ҳаммасидан мана шуниси ёмон-да.

Э... Мени келди, кетди дейдиган одам қоптими Андижонда?

Йўғ-е, Баҳромбекни танимаса Аҳмадбек ҳожини, Жайнак Мирзони биладиганларга қирон келмагандир? Ушлар кимсан, кимнинг ўғлисан-у, кимга неварга бўласан дейишмайдимми?

Баҳромбекнинг Ван-Юнга қўл қўйиб узатган қоғози кўз олдига келди-ю, ҳамма ўйлаганлари чилпарчин бўлди.

Э, ҳа... ахир мен ўз ихтиёрим билан совет фуқаролигидан воз кечганман-ку, буни мен Хитой ҳукуматига ёзиб берган бўлсам ҳам, уни вижонимдан, вужудимдан суғуриб, ирғитиб юборолмайман-ку, қотиллигимни одамлар билмаган бўлса ҳам, унинг гувоҳи ўзим бўлганман-ку...

Нима бўлсаям бизнинг бу оламда одамга ўхшаб яшамоғимиз қийин. Қўй Баҳром, ўзингнинг айтганидан қолма. Рост оёғингни жилдирдингми, энди тавонингни тозалаб овора бўлмагин. Ке, менинг кўнглим нозикроқ, нозиклиги ҳам майлику-я, яримта. Наридан деб биров пешонамдан итариб қолса борми, тамом, бунга чидамоқнинг иложи йўқ.

Ундай қилмас... Шу чоқ қаердандир қулоғига ёқимли товуш эшитилгандай бўлди, хаёли чалғиди, кимдир ўша таниш куйни, бир замон кўприк тагидан ўтиб бораётган кемада дўппилик йигит бепарво эшитиб кетаётган қўшиқни хиргойи қилаётган эди.

— Э... Ёдгорпошхо-ку, буниси қандоқ бўлди. — Баҳромбек оёғи билан аделни итариб, ирғиб ўрнидан турди. Халатини устига илиб ювинишга ўтди.

Ёдгорбек пастга, меҳмонхонага тушиб келганида, Саодат хоним бисотидаги бор-йўғини тўкиб, дастурхон ёзиб ўтирган эди. У орқасига ўгирилиб Ёдгорбекни кўрагач:

— Келинг, юқорига ўтинг, — деб илтифот кўрсатди, улар Баҳромбек киргунча бир зум ўтмишга қайтдилар. — Қаранг, Ёдгорбек, сизни қаранг.

Бечора келинойиси тузук-қуруқ гапиролмас, эрининг орқасидан кўрпа-тўшагини кўтариб юраверганидан шу кўйга тушиб қолгандай эди. Ёдгорбек буни англади, келинойисининг кўнглини кўтармоқча уринарди.

— Сизам ўзингизга мундоқ қарайсизми, ҳеч нарса кўрмаганга ўхшайсиз-а, тавба, ўша-ўшасиз.

— Вой, Ёдгорбек, одамни кўпам хижолат қилманг, қариб-чуриб кетдик-ку?

— Эсингиздами, Ғулжадаги уйимизда кичкина сандиқчамиз бўларди. Ушандаги қанд-қурсга қоровуллик қилардингиз. Акбар билан икковумиз бақирганингизга қарамай сандиқни очиб, ширинликдан олиб қочардик, кучингиз етмас эди-да. Нега энди сизни шунга қўйиб қўюнди?

— Қизиқсиз-а, қўлимдан тузук-қуруқ иш келмаса керак-да, бувим бечора шу сандиқдаги нарсаларни болаларга олдирмай қараб турсин дегандир-да. Заб яхши кунлар экан ўша дамлар. Одам умрининг лип этиб ўтиб кетганини кейинроқ билар экан-у, унда кеч бўларканда, а?

Шу чоқ озода кийинган, соқоллари тоза қиртишлаб олинган Баҳромбек хушбўй атир ҳидини таратиб кириб келди.

— Ухў... эрталабки зиёфат катта-ку, — у кафтларини бир-бирига ишқаб дастурхонга қаради, — ёғлиқ қўй гўшtidан жаз-буз ҳам бўганми?

— Буган-бўган, сизга қараб турувдик-да. Ҳозир, — деганича Саодат хоним ташқарига чиқиб кетди.

— Қалай, Ёдгорпошхо, яхши ухладингми? Айтганча, бувим бечора хуррагини сенга ташлаб кетган эканми, ё менинг қулоғимга шундай туюлдими?

— Рост, онамиздан хурраги-ю, эски махси, пайтава-сидан бошқа ҳеч вақо қолмаган экан, табаррук-да, ака.

Баҳромбек бир сесканиб тушди. Ё алҳазар, нега бундай савол беришга ихтиёр этдим. Ҳали бу мол-дунё деб меҳр-оқибат-у, ҳатто имонни ҳам эсдан фориг этганимизни бетимга солса-я. — Бу дейман, укам, андак ашула айтишдан ҳам хабаринг бор кўринади. Ҳалиги... бувим ҳам шуни хиргойи қилармиди, номи нимади ўша ашуланинг?

— Сайдинг қўябер, сайёд.

— Ҳа... ўшанақа, менда пластинкаси бор-у, қўйилавериб овозиям хириллаб кетди-да. Қани энди қўлига тамбур олиб айтадиган одам бўса-ю, юракларни ёзиб, бу бевафо дунёнинг ташвишларини унутсак. Ке қўй, зерикмаяпсанми?

— Ҳозирча йўқ, — Ёдгорбек энди гапга чоғлаётганида Саодат хоним ҳаворанг гуллик чинни лаганда овқат олиб кирди.

— Қани бу ёққа қара, таом совимасин. Билиб қўй, кўчада сувдан бўлак ҳеч нарса олиб бермайман, яхшилаб тўйиб ол, — Баҳромбек укасининг лаганга қараб ўйланиб қолганини кўриб кулди, — нима, ичасанми?

— Йўқ, саҳарлаб ичиб бўларканми, тўғриси, ичмайман.

— Яхши қиласан, лекин, укам, бу сизлар томонда чунонам кўп ичармиш, ростми шу гаплар?

— Чунонам кўп бўлмасаям ичишади, ҳар қалай хурсандчилик учун ичиб туришади.

— Ўзлари хурсанд, яна унинг устига хурсандчиликка ичишса яхши бўса керак-да, а?

— Хурсандчиликка нима етсин, ака.

— Бу Тўбқобу¹га борамам дедингми?

— Қани, нималар борлигини бир кўрайлик.

— Э... олтиндан бошқа ҳеч вақо йўқ.

— Бутун бир музейда-я!

— Ҳа-да, битта хонасида қўйма олтиндан бешик, ҳатто тилла тувагиям бор, — Баҳромбек кулди, — нима каромат қилдйкин ўша тилло тувакка ўтирганлар?

¹ Тўбқобу — Истамбулдаги Давлат музейи жойлашган жой.

Рассом Х. Зиёонов

- Кароматини эшитмагандирсиз-да.
- Э... ўша кароматини қилишмаганки, тувагини осиб қўйишган, бу ёғида одамларнинг сопол тувагиям йўқ-ку...
- Қизиқ эканки, бориб кўрибсиз, бизам тамоша қилайлик-да.

* * *

Ноябрь ойининг ўн тўртинчи тонги эди. Ёдгорбек турганида ёмғир эзиб ёғарди. У акасининг ёмғирпўшини елкасига ташлаб, яна кечаги манзарани тамоша қилишга айвонга чиқди. Кўчалар тилларанг баргларга тўла эди. Симиллаб ёғаётган ёмғир барглар устидаги лойқаларни ювар, улар борган сари тиниқиб ажиб бир гўзал тусга кирарди. Одамлар сийрак бўлганидан япроқларни бо-сишмас, фақат сув сачратиб, визиллаб ўтиб қолган оғир ва энгил машиналаргина ғилдирақларига ёпишти-риб узоқларга олиб кетарди.

Ака-ука ёмғирда йўлга чиқишди. Бундай кезде шаҳар айлини бўлармиди? Улар Баҳромбекнинг айтишича дунёда ягона бўлмаш «Шарқ бозори» томон юрдилар.

Ёдгорбек аввалига бу бозорнинг нимаси дунёга маш-хурлигига ақли етмади. Бозор кичкина ғиштин дарвоза-ли, узун, усти ёпиқ тимдан иборат эди. Унинг икки томо-нидан яна тор тимчалар чўзилиб кетган бўлиб, унинг ниҳояси кўринмасди.

— Тўғри юравер, — деди Баҳромбек укасига, — бу-лар тилла дўконлари, Истамбулнинг бойлари шу ерда савдо қилишади. Қараб юр, ўзингга ёққан узукдан бит-тасини мўлжаллаб қўй, қайтишигда омонлик бўлса қизингга олиб бераман.

Улар ёнма-ён боришар, акаси биронта дўконга қайри-либ боқмас, гўё ҳеч нарсани назар-писанд қилмагандай бошини баланд кўтариб олдинга юрарди. Ёдгорбек ту-шундики, бу акасидаги кибр-ҳаво эмас, саргардон сав-догарнинг ғурури эди. Аммо бу мағрур юриш ғариб кўнгилга таскин беролмас-да, Баҳромбек ўзини шун-дай тутишга мажбур этарди. Ёдгорбек чап томондаги йўлакда болаларнинг буюмлари осилган дўкончани кў-риб қайрилди. Тартибсиз уйиб ташланган ўйинчоқлар унга ёқмас-да, баҳосини сўраб кўрай деб иккарига қараган эди, ҳеч ким кўринмади. У дўкондан сал нари-да, юпқа тахтача билан тўсилган очиқ жойда бир-бирига мингашгандай ўтирган ёш-ялангни кўриб ўйланиб турган-нида бирдан қийқириқ кўтарилди. У ерда бурчакка ўрнатилган телевизорда футбол ўйини давом этарди. Ёдгорбек яшил майкали, кўкрақларига ой-юлдуз шакли туширилган ўйинчиларнинг турк футболчилари эканини дарров таниди-ю, лекин қарши томон кимлигини илғаб ололмади, футбол ишқибози сифатида унча-мунча одамга сўз бермайдиган Ёдгорбек акасининг муюлишда кутиб турганини эсдан чиқариб, туркларнинг ким билан ўйнаётганини ва ҳисобнинг қандайлигини билиш учун экрандан кўзини узолмади. Ўйин бениҳоя шиддатли борарди. Бирдан оқ кийимдаги чап қанот ҳужумчи турк ҳимоячисини чақонлик билан алдаб ўтиб, олдинга ин-тилди, ёрдамга етиб келган марказий ҳимоячи қўлини бургут қанотларидай ёзиб, гўё гавдаси билан тўпни босиб қолмоқчидай ҳужумчининг олдини тўсди. Малла соч ҳужумчи ингичка, лекин кўринишидан ҳайир эди. У иккинчи рақибни ҳам доғда қолдириб дарвозага яқинлашди. Яккама-якка чиқиш... Энди, дарвозабон-нинг маҳорати-ю, жасоратидан бошқа ҳеч нарсаси хавф-нинг олдини ололмасди. Бу дақиқалар, ишқибозлар учун нақадар ҳаяжонли... Ниҳоят тўп тўрга тушди.

Шу чоқ телевизор экранига узокдан зарб билан отил-ган, ярим ичилган коко-коланинг шишаси тегиб, уни

чилпарчин қилди, орқасидан узун-қисқа шишалар ём-ғирдай ёға бошлади. Лекин ҳамон «жони» узилмаган телевизордан турк шарҳловчисининг хириллаган овози эшитиларди: Башу — бир!

Жон-жаҳди билан бақираётган акасининг товушидан чўчиб Ёдгорбек орқасига қаради.

— Э, эсинг йўқ экан-ку, — Баҳромбек дудуқланиб укасининг камаридан ушлаган бўйи ташқарига тортди, — Ут бу ёққа, ни...нима, кўриб тур...турибсан ши...ши-шаларни отишябди.

— Телевизорга отишябди-да.

— Бир пастдан кейин бир-бирларининг калласига, айниқса сенга ўхшаб анқайиб турган бегонанинг бошига отишади.

— Азартни болелшиқлар экан.

— Нимаикан?

Ёдгорбек кулди:

— Қаттиқ тарафқашлар экан, деяпман.

Қаттиғи шунақа бўладими, одам бўлмай кетсин улар. Ўйнаган бошқа, ютқизган бошқа, буларга нима? Уттизта аҳмоқнинг битта коптокни талашгани талашган, шуям иш бўлди-ю...

— Уттизта эмас, йигирма иккита.

— Барибир-да, икки соатда Маккага бориб, оби зам-зам обкеса бўлади.

— Э... ака, ўйин-да бу. Ҳадеб тирикчилик кетидан юрерадимми одам. Чарчаганингизда, кўнглингизга ҳеч нарсаси сизмаганида футбол ўйини бўлиб қолса борми, бирам роҳатланасизки... Икки соатда жамики ташвиш-ларингиз эсдан кўтарилиб кетади. Олам бирам ёришиб кетадики... Ухў... «Пахтакор»ни кўрганингиздайди.

— Нимани?

— «Пахтакор»ни. Бизнинг тўп сурадиган команда-мизнинг номи шунақа.

— Ютқизишадими?

— Ютқизишади-да, шуниси ёмон.

— Бўлмаса, мановларга ўхшаган экан-да.

— Ҳа йўқ, буларингизни пийпалаб ташлайди «Пахта-кор».

— Шундайми, мен билмайман буларни, ҳар қалай эси бор одам бунақа коптокнинг орқасидан югуриб тирикчилик қилмайди, укам.

Улар бир зум бозорни тамоша қилишгач, ўнг томонга, яна бир усти берк тимга қараб юришди. Йўл ниҳоя-сига етмай қандайдир бир дўконнинг ёнидан озгин, нотаниш бир киши пешвоз чиқиб уларни кутиб олди.

— Ассалому алайкум, Баҳромбек, омонликми дўс-тим, хуш кўрдик, қадамларига ҳасанот.

— Қуллук, азизим, ўзингиз, ёру биродар, молу жон нечук?

— Шукр, тинчлик, омонлик, дўстим. Бул йигит ўша сизга айтганим, менинг иним Ёдгорбек. Бу киши биз-нинг ҳурматли шоиримиз Нодир Сайҳоний.

Нодир Сайҳоний икки қўлини Ёдгорбекка узатиб, сўнг юзига тортди.

— Хуш кўрдик, минг бор хуш кўрдик, ватандош. Қулбаи вайронамизга пойи-қадамлари муборак бўлғай. Қандай, бизнинг ота юрт, аҳли мусулмон омонми?

Аввалига Ёдгорбек нима деб жавоб этишини билмай бир зум гангиб қолган бўлса-да тезда ўзини қўлга олишга улгурди.

— Шукр, омонлик, тақсир.

— Иншоолло яратган эгамнинг ўзи бу еру заминни осойишта этгай.

Улар бирин-кетин Нодир Сайҳоний дўконига кириш-ди. Ғарибгина дўкончада кулф-калитлар, велосипед-ларнинг турли камерлари, пичоқлар, қайроқ тошлар ва яна тушуниб бўлмайдиган майда-чуйдалар мавжуд эди.

Дўжоннинг бир чеккасида эса чинни идишларни ямайди- ган қадоқчилик асбоблари турарди.

— Қани, Баҳромбек, ўзлари бошласинлар,— деди Нодир Сайҳоний, бир қўлини кўксига қўйиб, меҳмон- ларни ичкарига таклиф этди.

Ёдгорбек акасининг дўжон тепасига шолча тўсиқлик эшикдан ўтиб, тор зинапоя орқали чиқиб кетаётганини кўриб орқасидан эргашди.

Болохона кичкина даҳлиз ва бир хона уйдан иборат бўлиб, у Сайҳоний оиласининг бошпанаси эди. Нодир Сайҳоний ҳар гал оҳори тўкилган, атрофини куя еб тақир қилиб қўйган деворга осиглиқ гиламни, бўйрага солинган кўк шолчаси, токчадаги отасидан қолган пиёлаю чойнақларини кўрганида бу бевафо дунё ўзини хору зор бўлиб юрган кишиларга ўхшаб кўчага ирғитиб ташламагани учун парвардигори оламга шукроналигини изҳор этарди. Айниқса, ёру дўстлари йиғилишиб дардлашганларида, ота юртлари ҳақидаги ғазалларини кўз-ёш қилишиб тинглашганларида, у қал- беда бир олам ғурур хиссини сезар, лекин Сайҳоний бу оний ғурур туйғусига тушуниб, англаб етгунча бўлмай у кўнглини тарк этар, шоир яна узлатга чекинарди. Бугун дўсти Баҳромбекни укаси билан меҳмонхонага бошлаб кирганида шоир қалбини яна ўша туйғу қамраб олган, кўнгли эса суюкли ҳисларга тўла эди.

Ёдгорбек хонага киргач, ўзларига пешвоз чиқиб, ҳур- матлари учун ўринларидан туришган етти, саккиз на- фар юртдошларига кўзи тушди. Нодир Сайҳоний Ёд- горбекка илтифот кўрсатиб, юқорига таклиф қилган эди, у акасига қаради.

— Сиз меҳмон, азисиз, акаларига қарамасунлар, бул хонадон Баҳромбекнинг ўз уйлариدير.

Баҳромбек Сайҳоний сузига жавоб этгандай, укасига юзланди.

— Ўт, ўтавер, шоир тўғри айтадир.

Ёдгорбек юқорига чиқиб ўтиргач, қаршисидаги Но- дир Сайҳонийга разм солди. У кенг манглайли, кўк ду- хоба дўпписининг икки чеккасидан чиқиб турган сочла- ри оқарган юзлари оқиш, кўзлари маъюс, қирра бурун, озгин, баланд бўйли, элликлардан ошган, жуссали киши эди.

Ҳамма ўтиргач, Нодир Сайҳоний меҳмонларга Ёдгор- бекни таништирди.

— Бул йигит, Ёдгорбек Жайнак Мирзо ўғиллари, му- борак шаҳри азисимиз Андижони азимдан акалари Баҳ- ром Мирзо билан кўришмоққа келибдир, — йиғилган- лар, қуллук, қуллук дейишди, — бул кишилар, — шоир ўтирганларга назар ташлаб Ёдгорбекка қаради, — бу- лар Туркистон музофотининг турли вилоятларидан бў- либ, мана шу заминнинг мусофирлариدير. Ёнларида, — Сайҳоний ўнг томондаги қалин, ўсиқ қошлари бир-бири- га тутшиб кетган, етмиш ёшлар атрофидаги тунд ки- шини қўлини кўксига қўйиб кўрсатди, — ҳаммамизнинг суюкли домламыз Шаҳобиддин Бухорий, — Бухорий Ёдгорбекка қирғий қараш қилиб, эски, яғири чиқиб кет- ган: болаларнинг ўйинчоқ пақирига ўхшаган қизил по- пукли туркча дўпписини тузатган бўлди. Сўнг шоир қол- ганларни исми шарифлари билан таништирди. — Бу ён- ларида Қутлуғ Йилдирым ўғли — Кўқондин, Билол мул- ла Шиху — Сайрамдин, Йўлвос Жоғар — Хўтандин, Отарайим Интизор — Хивадин, Шабарот Салжуқ Ну- рохун Ғариб — Қашқардин, буниси акалари Баҳромбек Мирзо ўғиллари, камина ғариб эса Шархондин.

Ёдгорбек Сайҳонийга раҳмат айтиб ўрнидан кўзғолди.

Хона ҳашамсиз, ёруғ ва озода эди. Бозор томонга қараган катта ойнага тортилган оқ гулли ҳаворанг пар- да покиза бўлса-да, унинг чеккалари сузилиб, гуллари деярли кўринмай кетган эди. Ўртага ёзилган қизил йўл-

йўл дастурхон устида майиз ва новвот, оққанд ва олча мураббоси, катта гулли лаганчада етти-саккиз дона йирик-йирик апелсин қўйилган, оқ юпқа чалпак нон дас- турхон чеккаларига ушатилаганди.

Аввали суҳбат қовушмади, лекин ўртадаги ётсираш секин-аста кўтарилгач, Ёдгорбек сўроқларга жавоб бе- риб улгуролмай қолди. Албатта гурунг ўзбек халқи- нинг турмуши, дини исломга бўлган эътиқоди, масжид- ларининг катта-кичиклиги, ҳайит намозига қанча одам йиғилиши хусусида эди. Улар ўзларига Ватан деб бил- ган, Ўзбекистон аталмиш мамлакат ҳаётидан ақалли бир зарра ҳам билмас, унинг бугунги қиёфасини тушун- тирмоқ шу қадар мушкул эдики, Ёдгорбек унинг иложи- ни тополмай қийналарди. Бу қийналиш оқибат натижада шу даражага бориб етдики, меҳмон ўзини қўлга олол- мади, сабр косаси тўлиб, босиқлик измидан чиқиб кет- ди:

— Мен ҳайронман, ватандошлар, ўз она юртларин- ги, ота-боболарингиз ўсиб-улғайган табарруқ тупроқ ҳақида бу қадар нодонлик билан гапирсаларингиз гуно- хи азим бўлмайдими? Наҳотки Ўзбекистон деган замин- да тандирда ёпилган нон борлигига ишонмасаларингиз.

Ўртага жимлик чўкди, сукунат анчагача ҳукм сурди, ниҳоят, Нодир Сайҳоний қўлини кўксига қўйиб жонга оро кирди.

— Келинлар, мен яқинда бир ғазал машқ этиб эдим, ижозатларингиз билан ўқиб берайин.— У секин, ҳазин бир тарзда ғазал ўқий бошлади. Бу ғазал ўз юр- тига талпинган беором кўнгилнинг куйик фарёди си- фатида юракнинг қат-қатидан ситиб чиққан қўшиққа ўхшарди. Яна узоқ жимлик, сукунат чўмди хонага. Сўнг Баҳромбекнинг овози эшитилди:

— Мажлисдан муддао шул эдики, эртан жумъа куни- да сиз азиз ватандошларимиз билан бир пиёла чойимизи- ни баҳам кўрмоқчи эдик. Иншоолло омонлик бўлса, хонамизга ташриф буюрсаларингиз бошимиз кўкка етур эди.

Ўтирганлар, худо хоҳласа албатта борурмиз, дейи- шиб дастурхонга фотиҳа қилишди.

Баҳромбек бозордан чиқиб то машинага ўтиргунча укасига индамади. Ниҳоят, таксининг юмшоқ ўриндиғи- га чўқаркан Ёдгорбекка тикилди.

— Сен мусофирликнинг азобини тортмагансан-да, укам, юрагинг бут, ташвишинг йўқ, тортинмай гапираве- расан.

— Албатта, унчалик яхши бўлмади-ю, лекин тандир- да ёпилган нон борми деб ҳам сўрайдими, ака. Ундан кўра Ўзбекистон осмонида ҳам ой борми дегани маъқул эмасми?

— Сен билан тенг олишадиган маҳмадонлар бор эди, негадир келишмабди, улар бўлганида бу бечоралар гапирармиди дейсан.

— Ҳа, ёмон бўсаям ўшанақаси тузук.— Ёдгорбек ака- сининг елкасига қўлини ташлади. Баҳромбек унинг оқ оралаган сочидан ушлаб ўзига тортди. Тортди-ю, ву- жуди қалтираб энтикди. Унинг сочидан яна онасининг ўша муаттар ҳиди димоғига урилди.

Оҳ, оҳ, онагинам-ей, наҳотки сенсан!

* * *

Баҳромбек меҳмонхонасидаги узун стол устига пуш- тиранг хитой дастурхони ёзилган бўлиб, икки томонига суянчиғи баланд йигирма, йигирма беш чоғлиқ стул тар- тиб билан терилган эди. Дастурхон сахий турк табиати- нинг нози-неъматлари билан тўла, ҳаммадан унга Ёдгорбек олиб келган Самарқанднинг нони осмёси, Учқора майизи, шўр данагию Андижоннинг хандон

пистаси, Қуванинг кўзни қамаштирадиган анорлари бошқача файлз бағишлаганди. Гуллик қизил хитой лаганига тилиб қўйилган қовунлар ҳиди хонани тутган, аҳли хонадон чехралари табассумга тўла эди.

Баҳромбек ўғил тўйи қилаётган ёш оталардай яшариб кетган, гўё укаси бутунлай ёнига кўчиб келгандай кайфи чоғ, дили хушнуд эди. Ёдгорбекка ҳам бошдан-оёқ янги сарпо кийдирилган, у тим қора костюм-шимда, бошланг эди.

— У... азизим Баҳром Мирзо,— Нодир Сайҳоний айтилган вақтдан анча илгари қулочларини ёзиб кириб келди. У Баҳромбек билан кўришиб, Ёдгорбекка яқинлашди, кейин дастурхонга қаради. Бир дақиқа тўхтаб, нимагадир тикилди, пичирладими ё лаблари қалтиради-ми, билиб бўлмади. Ниҳоят, дастурхон ўртасидан нони осиеъни икки қўллар оларкан, ўпиб пешонасига теккизди, қовунни лагани билан кўтариб узоқ ҳидлади, овоз чиқармай оҳ-оҳ деб жойига қўйди, анорни кафтига қўйиб ғазал ўқиди:

Ул на гумбаздур эшиги, туйнигидан йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур макон,
Синдуруб гумбазни қизлар ҳолидан олсам хабар
Юзларига парда тортиғлик турарлар бағри қон.

Энди у нафаси бўғилиб энтикаётганини, кўзларидаги жиққа ёшни яширолмади, рўмолчаси билан юзини артаркан, дўстига қаради:

— Азизим Баҳром Мирзо, Саодатхонимга айтсинлар, шу нони осиеъдан бир тишламини менга атасин, токи уни умрим борича асрагайман, сўнг фарзандларимга васият этгайманим, уни кўзларим юмилгач, бошимга қўйсинлар.

Шоирнинг серҳиссиётлиги Баҳромбекнинг юрагини эзиб юборди. У ичкари уйга кириб жавондан шойи қийиқча олди, бир жуфт нони осиеъни ўраб, устига хандон писта ва майиздан ташлади, сўнг Сайҳонийга узатди.

— Минг ташаккур, дўстим, — шоир Баҳромбекнинг елкасидан кучди, — ҳаммадан ҳам сизга қуллуқ, Ёдгор Мирзо, юртимизни бу хонадонга кўчириб келиб, биз мусофирларнинг кўнглини хушнуд этдингиз, бундан бошимиз кўкка етди.

Табаррук тупроғимизнинг ҳосилларидан биршингили шоирга Ватан бўлиб туюлган бўлса, бениҳоя шодман мен ҳам.

— Сиз шодликка туғилибсизки, бу шодликдан олам ҳам, одам ҳам ором олгай, азизим.

Ёдгорбек қуллуқ ўрнида қўлини кўксига қўйди.

— Бегим, ўзларидан беижозат ва бемаслаҳат иш тутишга камина мажбур бўлди. Али Рафиқ афандининг уйида бир-икки нафар ҳамюрт меҳмонлардин бор экан, аларни ҳам дастурхонга таклиф этиб қўйдим.

— Кўнгиллари ғайру бўлмаса, хонадонимиз эшиги ҳамиша юртдошларимга очуқ.

— Ғайру эмас чамамда, ўқиган, мирзо йигитлар эмуш, Олмониядан¹ келибдир.

— Унда кўп яхши иш қилибсиз, шоир.

Меҳмонлар келишига яқин биллур қадаҳлар терилиб, ёнларига ичимликлар — рус ароғи, Ўзбекистон коньякларини, Голланд вискиларини, турк виноларининг хилма-хилдан қўйилди.

Ошхонада Саодат хонимнинг қўли-қўлига тегмас, унга яна бир неча ҳамюрт қўшнилари қарашар, ўзбек таомининг хушбўй таъми ҳаммаёқни тутган эди. Бир томонда янги сўйилган қўй гўштидан шўрва милтиллаб қай-

нар, ҳовлининг бир чеккасидаги темир ўчоқда ошнинг масаллиғи тобига келтириб қўйилганди. Кабобдондаги кўмир ўт олиб, чўғининг устини юлқа кул босганди. Хуллас, Баҳромбек хонадонда Ёдгорбек шарафига бўлаётган зиёфатга ҳозирлик эди.

Меҳмонлар бирданига келдилар. Баҳромбек билан Сайҳоний уларни останада илтифот билан кутиб олиб, ичкарига таклиф этишди.

Бу гал ҳам ўтиришни Сайҳоний бошқарарди. У янги меҳмонларни даврага, Ёдгорбекни эса ташриф буюрганларга таништирди. Лекин шоир негадир бу сафар ҳар қачонгидай дадил, хушчақчақ эмас, бир зумда ғарибнамо ҳолатга тушиб қолган эди.

Ёдгорбек дастурхонга қаради. Кеча Сайҳоний уйида кўрган кишилар пойгакда, стулга омонатгина ўтириб, қўлларини тиззаларига қўйган бўйи хаёл суришарди. Ҳаммаларининг устози бўлмиш Шаҳобиддин Бухорий эса келмаган эди.

Тўрдаги Али Рафиқ афандининг меҳмони Халил Мусо озода кийинган, нигоҳи ҳамиша табассумга мойил одамнинг кўзларидаги қувноқ, юзи оқ сариқдан келган, қирра бурун, бошидаги кафтдай тепакали унча сезилмайди-ган, эллик ёшлар атрофидаги хушбичим киши эди. У Англияда — Оксфорд университетида таҳсил кўрган, ҳозирда Мюнхенда катта бир олимга шоғирд тутинган, Шарқ адабиёти бўйича мутахассислардан ҳисобланарди.

Али Рафиқ тошкентлик нуфузли бойнинг ўғли бўлиб, 30-йилларда дадаси билан бирга келиб қолган эди. Унинг она юрти ҳақида тасаввури йўқ, болаликда кўрганлари эса хотирасидан ўчиб кетганди. Лекин у: уйимиздан сал нарида катта мадраса бор эди деб, ўша эслаб қолганини ҳаммага айтиб юрарди. Али Рафиқ элликлардан ошган, сочлари деярли оқариб кетган, кўзлари хира тортган, кўзойнакли, юзларига ажин тушиб, айтарли қариб қолганди. У тиббиёт бўйича Сан-Франсискода ўқиган, Истамбулдаги йирик клиникалардан бирида эл оғзига тушган жарроҳ эди.

Назар Рўзи эса марғилонлик бўлиб, кўринишидан истараси совуқ, етмишларга бориб қолган, исқирт одамга ўхшарди. Бўғилиб гапирар, товуши ҳам ёқимсиз эди. У бир вақтлар «Америка овози»нинг Шарқ мамлакатлари бўйича муҳбири бўлиб ишлаган, ҳозирда «Озодлик»ка ёлланган ёзғучилар тоифасига кирарди. Булар дастурхонга ортиқча тикилмас, хандон писта ва шўрданакларни эътиборсиз чақишар, нони осиеъни суриштиришмас эди.

Ёдгорбек бир зум ҳовлига чиқиб, қайтиб кирганида суҳбат анча жонланиб, қандайдир негрларнинг ҳуқуқи хусусида баҳс кетаётган эди.

— Ўзи бу негр аҳли, — Назар Рўзи бўғилиб йўталди, — худонинг қаҳрига учраган бир тўда экан-да. Нима қиласан чўнтагинда бир миринг бўлмагандан кейин ҳуқуқ талашиб, қуруқ ҳуқуқни пишириб ейсанми дейдиган одам йўқ. Чамамда америкаликларнинг тутган иши бир ҳисобда тўғри.

— Унчалик эмас, Назар афанди, — Халил Мусонинг жарангдор овози эшитилди, — менинг фикри ожизимча, ҳуқуқ талашмоқнинг боиси ҳам ана шу бир мирининг йўқлигидан, ахир йигирма биринчи асрнинг остонасида турибмиз, у ўта қашшоқликни кўтармас. Шул боис бугунги кун талаблари билан қаралса, Америка ҳукуматининг усули ўзига зиёндан бошқа нарса эмас. Ахир негрни йўқ қилмоқ ўз оёғига ўзи болта урмоқ деган гап.

— Коммунистларнинг Ўрта Осиеъ халқларига ўтқариб келатурган жабр-ситамлари олдида негрлар қашшоқлигини сўйлаб ўтирганимиз кулгили, Халил афанди.

¹Олмония — Ғарбий Германия.

— Бу гаплар ўз вазифасини бажариб, ниҳоясига еткурди. Энди тафаккур қанотини кенгайтирмоқ, тиғин эса чархламоқ даркор, азизим. «Озодлик»ка янгилингиз ҳамон билиниб турибди.

Ёдгорбек буларнинг шу тахлит гапларини узоқ эшитди. Сўнг суҳбатга кам аралашиб ўтирган Али Рафиқ Ёдгорбекка юзланди:

— Ёдгорбек жанобларидан ҳам икки оғиз суҳбат эшитсак деган ниятда эдик. Хаёлимда ўзларини ноқулай сезяптилар, ҳеч тортинмасдан, бизни ҳам жисмингизга яқин одам тутиб гапирсинлар.

— Бўлмаса юртимиз аҳволдан бир суҳбат эштайлик. Қалай энди бизнинг мусулмон эллар?

Назар Рўзининг беандишаллик билан айтган сўзидан Ёдгорбекнинг гаши келди.

— Сизнинг юртингизни билмайман-у, лекин мен келган мамлакатда ишлар жойида.

Писанда бу ожизлик аломати эди. Ёдгорбек суҳбатга ақл ва фаросат билан эмас, кесатиқ билан киришганини сезиб қолди. Қолаверса, Назар Рўзиларга бундай писанда кор қилмаслигини, ҳатто унинг башарасига қараб, сен хоинсан, сенда юрт нима қилади десангиз ҳам пашша чаққанчалик оғринмай бемалол сигаретасини тутатиб ўтиришини ҳали Ёдгорбек билмас эди.

Ҳалил Мусо ўта сергак, дунё ишларидан воқиф, немис, инглиз тилларини ўз она тилидай эгаллаган, форсчадан хабардор эди. Бир неча йилдирки, рус тилини ўрганишга киришган, ҳозирда яхшигина гапирар, китоб мазмунини англай оларди. У Ёдгорбекнинг филолог олимлигини билгач, мулойимлик билан мурожаат этди.

— Айбга буюрмайсиз, ҳамкасаба, сизларда домла-миз Боймирза Ҳайитнинг китобларини ўқишга ижозат этадимми?

— Бунга эҳтиёж сезмаймиз, Халил афанди. Лекин зарурият туғилса ўқиймиз, мен эса домлангизнинг Ўрта Осиё халқлари адабиётига бағишланган китобларидан бирор бамаъни фикр учратмадим. Зинҳор буни ғоямизга тескари бўлгани учун айтяпти деманг, ўзининг замири, пойдевори бўш.

— Ўзи ғояларингизга тескари бўлса-ю, замири пишиқ бўлса тан оласизларми, ўқийсизларми?

— Тескариликнинг замири пишиқ бўлмайди, Халил афанди. Лекин шунга эришса тан оламиз ва шунга яраша жавоб беришга уринамиз.

Аслида адабиётимиз истиқболини ўз қаричи билан ўлчайдиган одамнинг нима демоғи аввалдан бизга аён бўлиб туради.

— Адабиётнинг маъносини ким ўз қаричи билан ўлчамайди. Матбуотингизнинг ёзишча, ҳамма нарса ғояга бўйсунуши керак. Буни газеталарингизда кўп ўқийман. Модомики шундай экан, домламиз Боймирза Ҳайитнинг айтганлири ҳам ўз ғоясига бўйсунмайдими?

— Ғоянинг қандай бўлиши ҳам аҳамиятли, Халил афанди. Тоза кўнгил, покиза қалб билан ёзилган асарларни ўз фикрига бўйсундиранан деб тескари маънолар қидирса, бу энди ғоя эмас, тирноқ орасидан кир қидирмоққа ўхшаган ғайирлик менинг ўйлашимча. Агар матбуотимизни ўқиётган бўлсангиз, бизнинг ғоямиз сизга аён.

— Коммунистик ғоя демоқчисиз?

— Агар чўчимасангиз, — Ёдгорбек кулди.

— Йўқ, чўчимаймиз, азизим. — Халил Мусо ҳам гўё ҳазиллашгандай кулгига қўшилган бўлди.

Суҳбат сал тинчигач, Сайхоний меҳмонларини нозу-неъматлардан олишиб ўтиринглар, афандилар, деб дастурхонга ундади. Сўнг хонага пахтагуллик косаларда шўрва тортилди.

Кам-кам бўлса-да, уриштирилган қадахлар суҳбатга

жон киритди. Ҳамманинг бирон ақллик гап айтгиси келса-да, лекин кўпчилик Ёдгорбек ва Халил Мусонинг мулоқатларини эшитишга мойиллик билдирарди. Бироқ гапга Али Рафиқ аралашди.

— Агар рост бўлса, мен русларнинг тиббиётига тан бераман, ноҳотки касалхоналар, дори-дармон бепул бўлса? Буни тасаввур қилолмайман, Ёдгорбек жаноблар.

— Тасаввур этолмаслигингиз мумкин, лекин ишонингизга тўғри келади, Али Рафиқ афанди.

— Рост денг, ҳатто қонни ҳам бепул беришармиш, одамнинг қонини-я, ё алҳазар. Эътиқодларингиз коммунистик ғоя бўлса, бунга мен ҳам қаршиман, аммо бу гаплар ростлик ҳисобланса, инсонпарварликда сизларга тараф йўқ, Ёдгорбек жаноблари.

— Бу — сиз тасаввур қилолмаятганларингиз, ўша эътиқоднинг маҳсули, Али Рафиқ афанди. Буларнинг ҳаммасини айтаверсам бизнинг эътиқодга ишониб қола-сизми деб қўрқаяпман.

Хонада энгил кулги кўтарилди.

— Ўз бойлигидан ўзи нафратланадиган сайёрамиздаги ягона тутириқсиз одам бу, ишонса ишониб қолаверарди, — деди Халил Мусо Ёдгорбекка юзланиб.

— Шундай денг, бу жуда олижаноблик, — Ёдгорбек Али Рафиққа ҳавас билан тикилди.

— Бу кишига муҳаббатингиз нечоғлик ортиб бораётганига қарамай, суҳбатимиз мавзусини бураман, ҳамкасаба. Гапимиз шу тариқа давом этаверса, бу нозу-неъмат тўла дастурхонни тарк этишга ёки олдимишга биттадан идиш қўйиб олишимизга тўғри келади.

Ҳамма кулди. Али Рафиқнинг эса ошнаси ҳазилидан кўнгли яйраб кетди.

— Ҳарна бўлса-да, суҳбатимиз бошида тиббиёт тургани тузук, — Ёдгорбек ўзининг мулоқотга хоҳиши йўқлигини билдирди.

— Эътиқод ва сиёсатдан узоқроқ деяпсиз чоғим-да, — Халил Мусо гапни илиб кетди, — лекин биз сизнинг коммунистик ташвиқотингизга ишонмагандай, сиз ҳам бизнинг таъсиримизга берилмайсиз. Шул боис ортиқча андишага ўрин бўлмас, Ёдгорбек.

— Бу тўғри, лекин мен коммунистик ғояни ташвиқот этмоқчи эмасман. Қолаверса, у тарғиботга муҳтожлик сезмайди бу ерда, Халил афанди.

— Майли, аммо мен бунга ишонмайман. Шубҳасиз, эътиқодингиз ташвиқотга муҳтожлик сезади. Бўлмаса бизни бунчалик дўппослаб сўқишларингизга ҳожат йўқ эди. Лекин мен бошқа нарсани айтмоқчиман. Ўқиган асарларимни кузатиб шундай хулосага келдимки, сизларда 1941 йил, яъни уруш арафасида ва ундан кейин туғилган ёшлар ижоди ўзгачароқ деб ҳисоблайман, кенгроқ маънода уйғониш даври бошланди ўзбек адабиётида, қалай, менинг фикримга қўшилмасизми?

— Йўқ, Халил афанди, бу уйғониш даври эмас, ўша катта адабиётнинг давоми.

— Нечун бир-бирига замондош бўлган адабиёт ўрта-сида бу қадар катта тафовут бор бўлмаса?

— Авлодлар ўртасида тафовутнинг бўлмоғи табиий, усиз ўсиш ва улғайиш бўлмас. Лекин унга микроскоп ойнаси билан эмас, ҳақиқат кўзи билан қарамоқ керак.

— Микрофонни каминага ҳам беринглар энди, — Назар Рўзи суҳбатга қўшилди.

Ёдгорбек унга эътиборсиз назар ташлади.

— Нафис адабиёт ҳам кўп мароқли, Халилбек, локин менинг ўйлашимча, ҳамма нарсани сиёсат ҳал қилади. Уйғонишми, катта-кичик адабиёт, ёинки авлодми, бунинг аҳамияти йўқ. Энг асосийси ўшанга коммунистик ҳукуматнинг, яъни Шўронинг қандай муносабатда бў-

лишида. Агар коммунистларнинг назари тушмаса, буюк инсон ҳам пайтавага айланиб қолади.

— Сиз ўзингизни назарда тутяпсизми, Назар афанди, — Ёдгорбек луқма ташлади.

— Йўқ, Ёдгорбек, мен беписанда гапираман. Менинг бутун вужудимга сингиб кетган коммунизмга қарши исёнкорлик туйғуси бўлатурган ҳолда сизлардан мурувват кутмайман. Шу тобда Абдулла Қодирий ва яна Абдулхамид Чўлпонни хаёлимга келтирдим.

— Бу даврнинг хатоси эди. Кейинчалик оғир бўлсаям мамлакатимиз тан олди буни. Уларни халқимизга қайтариб берди.

— Жисми биланми? — Назар Рўзи истеҳзо билан тикилди.

— Ҳа йўқ, бу сиз эътиқод этадиган оллонинг ҳам қўлидан келмас. Ижодини қайтариб берди.

— Қилғиликни қилиб қўйиб, безрайиб туриш дейди буни, Ёдгорбек жаноблари.

— Йўқ, Назар афанди, бу сизларга дастак. Мана ҳаётнинг ўзи исботлади, мамлакатимиз бундай хатоларни такрор этиш мумкин эмаслигини амалда кўрсатди. Лекин сизларнинг ўттиз йил чакагингиз тўхтамай жазавангиз тутди, бироз ҳовурларингиздан тушдингиз, чамам-да.

— Бу жазава эмас, фидойилик.

— Кимга?

— Юртимизга.

— Йўғ-е, юртга фидойи бўлмоқ учун юртда бўлмоқ, у билан бирга нафас олмоқ керак, Назар афанди.

— Бундай кезде қозилик даркор бўлур, — Халил Мусо кулимсираб ўртани бўлди. У Назар Рўзини бениҳоя ёмон кўрарди, унинг билан бирга бўлмоқни ўзига ор деб ҳисобларди. Уни катта суҳбатларда орқаворотдан ғалча, итялоқ деб айтишдан ҳайиқмас, ҳатто жаҳл устида бир гал ўзига ҳам айтиб юборган эди. Назар Рўзининг ҳам уни кўрарга кўзи йўқ, ҳаётимнинг эгови деб биларди. У Нью-Йоркдаги ҳамюртлар даврасида бир гал Халил Мусо ҳақида гап кетганида қизишиб, агар ёнимда битта ўқим қолса-ю, у билан кимни отмоқ истайсан, коммунистими ё Халил Мусоними десалар, иккиланиб ўтирмай Халилни танлардим деб айтган эди. Бу гап дунёнинг нариги чеккасидан тилдан-тилга ўтиб Халил Мусога етиб келганида у: Мен шундай имкониятга эга бўлсам, Назар Рўзидай итялоқ ғалчани отиб ўлдирмасдан, бечора қўрғошинни ҳаром қилмай, осмонга чиқариб юборардим-у, савобга қолардим, деб айтган эди. Буни қарангки, бугунги даврада, коммунизмга бўлган душманлик туйғуси бу икки рақибни ҳам бир жон, бир танга айлантирди. У лаблари қалтираётган Назар Рўзига таскин бериб Ёдгорбекка юзланди:

— Аслида, ҳамкасаба, бизни буюк ислом шиори бир байроқ атрофига бирлаштириши лозим эди. Бутун дунё пролетарлари эмас, бутун дунё мусулмонлари бирлашганида, бу олам нақадар мунаввар бўлур эди. На илож, бизлар ўрталаримизга ташланган адоват ва раҳна уруғи туфайли бир-биримизга тескари бўлган эътиқод кишиларига айланиб қолдик. Шундай экан, Назар афанди айтганларида ҳам ҳақиқат мавжуд. Яқинда бир инглиз ҳамкасабам Ўзбекистонга борганида менга шоир Искандар, яъни Александр Блокни ўзларингиз ўзбек тилида нашр этган китобидан совға қилиб олиб келибди. Жуда мароқли санъат. Менга у ўз асридан нолиган буюк истеъдод бўлиб туюлди. Китобни фикри ожизимча мутаржим тилимизга ғоят нафис ўгирибди. Бир ўрис кампир «Бутун ҳокимият советларга» деб ёзилган қизил алвонларга куйиниб, бу матоҳ не-не бечораларга пайтава бўлур эди, деб ёзганини ҳам чиройли таржима этибди. Биласизки, бу кампирнинг эмас, шоирнинг сўзи. Мен

бизларни пайтавага ўхшатмоқчи бўлганингиз учун айт-япман буларни. Аслида шоир Блок Советларга тўғри баҳо бериб қўйган ўша шеърда.

— Шоирлик дарди оғир, мен Блокни ноҳақ эди деб қораламайман. У кўнглидагини очиқ ёзган, яширмаган. Шунинг учун ҳам унинг гўзал шеъриятидаги нозик, сამимий туйғуларига ҳам ишонамиз.

Энди суҳбат суҳбатлигидан ўтди. Жанг, қуриш майдонига ўхшаб кўринди Ёдгорбекка. Буни англаган Ёдгорбек очиқ ва беписанд олишувга киришди. Лекин рақиблар кучли эди, унис бўлмаса буниси илиб олар, бирови йўл қўйган хатони иккинчиси тузатиб кетарди. Бу Ёдгорбекни қийин аҳволга тушириб қўйса-да, бутун кучи, ғайрати, ақл-идрокини ишга солиб, эътиқодини бош устида ушлар, унга гард юқтирмаслик учун мардонавор олишарди.

Баҳромбек суҳбатни хомуш, лекин эътибор билан тинглар, укасининг бу қадар зукколигидан қалбида бир олам ифтихор туйғуси жўшиб борарди. У ҳаяжонини босолмай бирон сўз айтиб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлаган, унсиз ўтирарди. Лекин унинг кўзлари ёниқ, худди Жайнак Мирзо нигоҳидай ўткир эди.

Яна Назар Рўзининг хириллаган овози келди:

— Сизларни яратган эгам кечирмайди, сиёсат деб, аҳли мусулмонни дини исломга қарши қўйдингиз, мас-жидларни буздингиз.

— Бу эски гапларни Халил афанди айтганидек янгиламоқ лозим назаримда. Ҳукуматнинг динга қарши фаолиятига келсак, буни ҳеч кимдан яшираётганимиз йўқ. Ҳаёт, тараққиётнинг ўзи тақозо этапти сиз айтган нарсаларнинг ҳаммасини.

— Ҳаёт, тараққиёт деганларингиз сафсата, оллонинг юзига оёқ босяпсизлар, буни яратган эгам кечирмайди.

— Келинг, Назар афанди, сиз айтганча ҳаёт, тараққиёт тақозоси сафсата бўла қолсин. Лекин қуръони шарифда шундай гап борки, бир тош ҳам оллонинг қудратисиз бир жойдан иккинчи жойга жилмайди, яратганнинг иродасидан ташқарида турадиган ҳеч нарса йўқ, шундайми, бунга инонасимиз?

— Шундай, инонаман.

— Бўлмаса, камбағал, меҳнат аҳли қўзғалиб давлат бошига чиқишию одамларнинг намоз ўқимаи қўйиши, бўшаб қолган масжидларнинг бузилиши ҳам оллонинг иродаси билан бўлаётган бўлса ажаб эмас, Назар афанди. Бунга шак келтирмоқ ҳам гуноҳи азим, менинг ўйлашимча.

Бундай жавобни аҳли суҳбат кутмаган эди. Назар Рўзи эса овоз чиқаришга журъат этолмади. Халил Мусо ичиде рақибига тан берди, итялоқ Назар Рўзининг шарманда бўлганини йиғилишнинг ниҳояси ҳисоблаб гапга тутинди.

— Мен, ҳамкасаба суҳбатни яна нафис адабиёт томон бурман. Ҳар қалай нафис адабиёт нафис-да. Шу тобда даврамизни ҳаммиша ажиб ашъорлари билан мунаввар этиб келган Нодир Сайхонийдан бир жуфт ғазал эшитсак, деган истак туғилди.

Шоир қўлини кўксига қўйиб ўрнидан турди. У аввал Фурқатнинг Ёрқентдаги дўсти Тошболтуга ёзган шеърини мактубини шу қадар ҳазин бир тарзда ўқидики, Ёдгорбекнинг кўзига беихтиёр ёш қалқиди. Сўнг шоир Шархондаги хаёлида хира сурати қолган онаси, ёру биродарларини соғиниб ёзган ғазалини ниҳоясига етказди.

Нодир Сайхоний қалбидаги ҳазин, тушкун туйғуларни шеърга жо этишга қодир, ўта серҳиссиёт шоир эди. Лекин у ҳам Баҳромбек каби юртига кетмоқни ихтиёр этмас, бутун дардларини шеърларига тўқарди. Кечкурун соат ўн бирларда меҳмонлар қўзғалишди. Уларни кузатиб ҳовлига чиқишганида, Истамбулнинг хира чироқла-

ри милтилар, денгиз томондан манзилга яқинлашган кемаларнинг гудоклари эшитиларди.

Остонада Али Рафиқ Ёдгорбекни тўхтатиб, елкасига қўлини ташлади, ўзига тортиб, қулоғига пичирлади.

— Тушунмадингиз ҳа, тушунмадингиз. Сиз, Ёдгорбек, билмайсиз, мени сиз билмайсиз, чиним бадавлатман, бойлигим керагидан ҳам мўлроқ. Бошқалар ҳам, акангиз Мирзо Баҳром жаноблари ҳам камбағал эмас, давлатлари сероб. Ростини айтсам, муҳтожлар кўп. Э... бу дунёнинг, жамики бойлиқнинг падарига минг лаънат. Мен муҳтож, бир бурда нонга зор, шунга кўз тикиб яшайдиган фақир бир бечора бўлиб қолмаганимдан хафаман, билсангиз. Лекин сиз буни билмайсиз, бир бурда нон топмоқ ташвишида кунингиз ўтиб кетганини сезмайсиз. Э... дунё, қорнингиз тўқ, усти бошингиз бут бўлиб, бахти қаро бўлсангиз ёмон. Ҳа, биз шунақамиз, давлатманд бахти қаро гадолармиз, энди англагандирсиз. Мени кечиринг, азизим, бир нарса денг ахир, бир пиёла чойга таклиф этсам, борасизми менинг уйимга? Ё чўчийсизми?

Ёдгорбек Али Рафиқнинг ёш болага ўхшаб йиғламсираб турганига чидамай юраги эзилди. Унинг кўзларидан нигоҳини олиб қочаркан, секин гапирди.

— Сиздай юртдошимнинг уйда ўзимни ёлғиз ҳисобламайман, Али Рафиқ афанди.

— Мен тошкентлик Абдурафиқ ҳожининг ўғлиман. Ҳовлимизни дадам раҳматлик Самарқанд дарвозага етмасдан сал берида дегувчиди. Уйимиздан бир чақирим нарида каттакон мадраса бўларди, ўнг томонидаги сув ариқиди ё анҳориди... Э, Ёдгорбек, раҳматлик дадам қариганимда бирон кунимга яраб қолар, деб судраб келган экан мени. Мана энди падаримиз ҳам бу фоний дунёни тарк этди-ю, бир олам бойлик билан мана шу мамлакатда ёлғизман.

— Нега, оила тутмадингизми?

— Қўйинг, куйган юракларимни ўртаманг сиз ҳам. Уч бор уйландим, никоҳимдаги ожизалардан фарзанд бўлмади, тирноққа зорман, Ёдгорбек.

— Кўнглингизни чўктирманг, Али Рафиқ афанди.

— Тасалли не ҳожат менга, тупурдим ўша афандиларга. Ундан кўра бир бор Алижон деб айтинг, токи қулоқларимга қўрғошиндек қўйилиб қолсин.

Ёдгорбек Али Рафиқнинг қисматига куйингиданми, ёки боядан бери ўзини тортиб турганидан хижолат бўлибми ҳар қалай уни елкасидан кучди.

— Қўйинг, кўз ёш тўкманг Алижон, сизни ҳеч ким юртингиздан ҳайдаган эмас.

— Менга эслатманг, мени ундаманг юртимга. Мен...— У нарида Баҳромбек билан сўзлашиб турган Ҳалил Мусонинг овозини эшитиб, гапини тамом қилмай хайрлашди, — қолганини ўша ерда, уйда айтаман сизга, ҳаммасини айтаман.

Ёдгорбек Али Рафиқ муюлишга етгунча орқасидан қараб турди. Шу тобда у Ёдгорбекнинг кўзига борган сари кичкиналашиб, бўйни елкалари орасига чўкиб кетган касалманд одамга ўхшаб кўриниб кетди.

Баҳромбек меҳмонлар кетади-ю, тўйиб ухлайман деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам бугун укаси билан суҳбатларини қолдириб дарров кириб ётди. Лекин уйқуси келмади, кейин уни-буни ўйлаган бўлди, бир пас меҳмонларнинг гап-сўзларини эслади, эслади-ю, Ёдгорбек ёнига келгандай бўлди.

Э, ҳа... ўша пахталигингдан ич-ичингга ёмғир ўтиб, оёқларинг шалабо сувга тўлгунча ун чиқармаган укам — сенмисан?

Шу-шу Баҳромбекнинг уйқуси қочди, туриб каравотда чордона қуриб ўтирди, сўнг ёстиғини биқинига босиб хаёл сура бошлади. Бирдан эсига Акбарбек, унинг жов-

дираган кўзлари келди. Э... бечора укам, мана, бўлганинда жигарингням кўрар экансан, қандай яхши кўрар эдинг-а укангни. Ҳамиша Ёдгорбек деб тилингдан тушмас эди-я. Баҳромбек Акбарбекнинг дафтарларини эслаб ўрнидан турди. Ҳа... Ёдгорпошшога бераман, нималар ёзганини бир ўқигин дейман. У сув ичмоқни баҳона қилиб ташқарига чиқди.

Ёдгорбек тун ярмидан ошганда акасининг кириб келганини сезмай ниманидир ёзарди.

Баҳромбек уйқудан турган одамдай чап қўли билан оғзини тўсиб эснади.

— Бу нима қилиқ, ҳа демай тонг отади, қандайдир қироатхонага бораман дейсан, нима, ўша ерда ухлайсанми?

Ёдгорбек акасига қаради, лекин у Баҳромбекка тикилиб турса-да хаёли ёзмишларида эди.

— Нима бўпти, у ерда ухлатмайдими? — шундай дейишга деди-ю, ўзи кулиб юборди. Унинг эсига бундан ўн йилмиди, ё ундан зиёдмиди, ҳар қалай, дўсти Музаффарбек билан Москвага, диссертациясини ниҳоясига етказишга борганини, бутун оламга машҳур кутубхонада ўтириб ухлаб қолганини эслади.

— Э, шу кунлар ҳам заб яхши дамлар экан-да, ташвиш ҳам йўқ эди...

— Нима деяпсан ўзингга ўзинг?

— Бир кам дунёнинг ишларини ўйлапман-да, ака,

— Ҳа... менга қара, бу сен большевикмисан, ҳа?

— Шундай ака, ҳозир коммунист дейишади уларни.

— Нега энди сени коммунистга айлантириб қўйишди, укам, аввалгисидай ўзинг тузукмасминг?

— Айлантириб қўйишгани йўқ, ака, ўзим бўлдим.

— Унда худога ишонмайсанми?

— Коммунистлар ишонмайди.

— Сен-чи?

— Айтдим-ку, коммунистлар ишонишмайди деб.

— Сен коммунистларни айтдинг, ўзинг-чи?

— Қўйинг ака, тушуниб турибсиз-у, худога ишонмайман деб айтишга мажбур этяпсиз мени.

— Коммунист бўлсаям худога ишонадиганлар борми?

— Бор, тилида худо йўқ деб айтишади-ю, дилида худога ишонадиганлар бор.

— Ҳа... илойим умринг узоқ, танинг саломат бўлсин. Аммо бошинг ёстиққа теккудай бўлса худони эслайсан. Худо ягона, расулилло барҳақ, бунга шак келтириб бўлмайди, укам.

Ёдгорбек жавобга чоғлангудай бўлса, Баҳромбекнинг хафа бўлишини, ўздан ранжишини сезди. Уртага совуқлик тушмасин деган ниятда акасига яқин ўтираркан, ҳазиллашди:

— Худойи таолло охиратда яратган бандаларини бир умр дўзахда қийнамаскан, пайғамбаримиз Муҳаммад расулилло алайҳу вассаалам эса биронта бандасини қолдирмай дўзахдан то жаннатга олиб чиқмагунча кўнгиллари жойига тушмас эканлар, шундай бўлгач, у дунёда ҳам бирга яшаймиз, ака.

— Агар сени худо бандам, пайғамбаримиз Муҳаммад расулилло умматим демаса-чи?

— Дейди, ака, кўриб турибсизки, ёмон одам эмасман, бировга ғайрилик қилмасам, ўғирлик, нопок ишларга қўл урмасам, булар ҳаммаси худонинг айтганлари-ку.

— Шундай экан, ишониб қўя қол-да. Нима қиласан эътиқод, халқ деб, улар худо бўлармиди сенга.

— Узингиз нимага ухламаяпсиз?

— Бир нарса уйқумни қочириб олиб чиқди мени. Аканг Акбарбек эсимга тушиб кетди, шу тобда. Мабода ҳукуматинг ижозат берса, Аданга бориб, бир қуръон тиловат этиб келармидик.

— Менинг ҳукуматим-ку ижозат этар, лекин сизнинг давлатингиз хўп демаса-чи?

Баҳромбек укасига тикилди. Бу кўзларда хижолатнинг ғалати учқуни бор эди. У индамай хонаси томон жилди.

* * *

Ёдгорбек акаси билан соат ўн яримларда портга келганида, баҳайбат сув кемаси устидаги ўроқ-болға сурати туширилган қизил байроққа кўзи тушаркан, юраги бир ҳаприқиб кетди. Баҳромбек ҳам укасининг кўзларидан буни сизди. Ака-ука анча илгари денгиз қирғоғига келиб ўзларини кутишиб турган Нодир Сайхоний ва Али Рафиқ билан кўришдилар. Шу тобда уч мусофир ва бир меҳмоннинг ўртасига оғир сукунат чўмган эди. Улар қалбларини босиб келаётган қандайдир оғир дард билан олишар, ниманидир қидирар, хаёлларини чирмаб олган ўйлардан чиқиб кетгиси, сокин туйғуларга интилгиси келарди.

Шу чоқ яна шоир жонга оро кирди:

— Бизга, Ёдгор Мирзо, — деди у, — билсангиз, мана шу денгизнинг шифобахш сувидан бошқа мунгдош қолмади. Кўпинча шу ерга келиб, шу сувнинг ортида юртимиз борлигини ўйлаб, гўё ана шу заминдан келган покиза ҳаводан нафас олгандай бўлиб, кўнгилларимизнинг чигалини андак ёзиб орқага қайтамиз. Мана сиз келиб жисмимизни юртимизга ошна қилдингизки, юракларимиз ҳамон ҳаприқади.

Нодир Сайхонийнинг сўзини порт ходимасининг жарангдор овози бўлди. Теплоходга чиқиш учун ижозат берилган эди.

— Қани, ке бўлмаса, — Баҳромбек маст одамдай гандираклаб, қалтираётган қўллари билан укасининг елкасидан ушлаб ўзига тортди. У пешонасини Ёдгорбекнинг манглайига қўйиб бошини бетоқат силкитарди.

Нодир Сайхоний дўстини укасидан ажратмаса, унинг ҳали-бери қўйиб юбормаслигини сизди.

— Бўлди, Бегим, биз ҳам хайрлашайлик, — лекин Баҳромбек шоирнинг овозини эшитмади. Анчадан кейин укасининг юзини икки қўли кафтига олиб унга тикилди.

— Омон бўл, укам, ғариб акангни йўқлаб келганингни у дунё, бу дунё эздан чиқармагайман. Бор, бора қол!

Ёдгорбек аввал Нодир Сайхоний, кейин Али Рафиқ билан хайрлашди. Али Рафиқ Ёдгорбекнинг қўлини ушлаб силкитаркан, биздан салом айтинг деб қайта-қайта такрорлади.

Ёдгорбек теплоход зинапоясига оёқларини қўйганида Али Рафиққа юзланди:

— Кимга салом айтмай, Алижон?

— Тошкентга, дўстим, Тошкентга. Самарқанд дарвозадагиларга, ҳаммаларига салом айтаверинг.

Теплоход бепоён Қора денгиз қирғоғида писта пўчоғидай қалқирди. Пастда Баҳромбек, Нодир Сайхоний, Али Рафиқлар қўлини дам кўтариб, дам туширарди. Шоир ниманидир овоз чиқариб гапирган бўлди. Ёдгорбек Нодир Сайхонийнинг кечқурун хайрлашув олдидан фақат ўзига бир ғазал ўқиб бермоқчи бўлганини эслади. Шоирнинг эсидан кўтарилган бўлса шуни ўқиётгандир деб хаёлидан ўтказди.

Кеманинг занжири порт қирғоғидаги тўнкадан олинган, жилди. Баҳромбек пастда укасига тикилганича турар, унинг назарида бу ҳайбатли сув кемаси Ёдгорбекни денгиз қарига бекитиб ғойиб бўлаётганга ўхшарди. Баҳромбек теплоход то ғира-шира кўзга чалинадиган нуқтага айлангунча кемадан кўзини узолмади.

Қайтиш

(Хотима)

Мен узоқ сафардан уйимга қайтдим,
Қайтмоқ насиб бўлмас сенга ҳеч қачон.
Расул Ҳамзатов.

Ёдгорбек уч кишилик каютага кириб чўзилди. Ўзини ғариб сизди. Баҳромбекнинг юзини икки қўли кафтига олиб, омон бўл, укам, мусофир акангни йўқлаб келганингни у дунё, бу дунё эздан чиқармагайман, деб тикилиб турган акасининг кўзидан бошқа нарсени кўрмасди.

Шу тобда Ёдгорбек бир суҳбатдошга муҳтож эди. Ким биландир юракдан гапиришгиси келар, кўнглини бўшатмоқни истарди. У шу ният билан ташқарига чиқди.

Волейбол майдончасида йўловчилар ёмғирпўшларининг ёқаларини кўтариб олишган, нима хусусидадир баҳслашишарди. Ёдгорбек биронтаси ўзига гапириб қолар деган ниятда уларнинг олдига борди, лекин унга ҳеч ким эътибор бермади, сўнг пастга тушиб, кеманинг орқасидан эргашиб келаётган чайкаларнинг учишларини, ҳавода бир зум муаллақ туриб, кейин парвоз этишини томоша қилди, уларнинг қаергача эргашиб боришини кўздан қочирмай, кузатмоқчи бўлди. Энди Ёдгорбекка яхши эрмак топилган эди. У чайкаларнинг ҳали-бери қайтмаслигига ишонч ҳосил қилгач, атрофга қаради. Унинг шундай қаршисида кимдир ўзига тикилиб турганини кўрса-да, эътибор қилмади. Лекин нотаниш киши ҳадеганда кўзини узавермагач, унга қаради. Сўнг бошдан-оёқ ҳамсафарига кўз югуртириб чиқди. Унинг нурсиз кўзлари ичига кириб кетган, соқоллари сарғиш, қошлари ўсик, елкалари тепага бўртиб чиққан эди. Ёдгорбек чолнинг кўзлари билан тўқнаш келгач, табассум билан бош қимиллатди. У эса жавоб ўрнига гапирди:

— Ўғлим, ўзбекмисиз?

— Шундай, ота йўл бўлсин ўзларига?

— Мана кўриб турибсизки қаридик, сизга нима десам экан, ҳар қалай, юртимизга кетяпмиз.

Ёдгорбекка чолнинг «ҳар қалай, юртимизга кетяпмиз» дегани ғалати туюлди. Қолаверса, бу одамнинг ўзига ҳам тушунолмади. Ўзбек дей, деса ранги-рўйи ҳеч ўзбекка ўхшамас, демаса, ўзбек тилини биронта бошқа миллат кишиси бу қадар тоза гапиролмасди.

Ёдгорбекнинг ўйланиб қолганини сезган чол яна овоз берди:

— Бу қандай одам бўлдийкин деб ҳайрон бўляпсиз, ўғлим. Урисман, ҳа ўрисман, ўзбекистонлик ўрисман.

Энди чолнинг ёшига ярашмаган тетик, дона-дона гапиришидан, жарангдор бўлмаса-да, тиниқ овозидан Ёдгорбек ҳайратга туша бошлади.

— Шундай денг...

— Шундай, ўғлим, ўзингиз-чи қаерлик бўласиз?

— Водийданман.

Чол водийнинг кенглигини яхши биларди. Суҳбатдошининг очиқ айтгиси келмаётганини сезгач, индамади. Лекин ўзини ҳам тутиб туролмади.

— Унда ҳамшаҳар эканмиз, ўғлим.

— Нега энди, водийда шаҳарлар кўп.

— Ҳозир қандайлигини билмайман-у, илгари водий деганларида одамларнинг кўз олдига Андижон келгучи эди. Шунга айтяпман-да, ўғлим.

— Тўғри, чамамда ҳозир ҳам шунга яқинроқ.

— Жуда яхши, мана ҳамшаҳар эканмиз деб адашмабман.

— Унда қайдан келяпсиз дейинми?

— Билганимда айтардим-а, қачон уйдан чиқиб кет-

ганимни эслашим қийинроқ, қаердан келаётганимни эса ўзимам билмайман. Хуллас, дунёнинг ҳамма жойидан десам бўлармикан, негаки, ўйласам оёғим тегмаган юрт қолмабди, ўғлим.

Ёдгорбек чолда бир олам гап борлигини сезди, унинг устига ҳамшаҳар эканмиз деганида кўнглидан кечган фикрини айтгиси келмади. Лекин ниманидир билгиси келарди, шуни мўлжаллаб гапни узоқдан бошламоқчи бўлди.

— Гарчанд, мен сиздай дунё кезган одам бўлмасам-да, лекин унча-мунча ерга назарим тушди. Аммо чет элда, бир мамлакатда бунча узоқ турмаганман. Туркияда фалакнинг гардиши билан истиқомат қилишга мажбур бўлиб қолган акамни кўриб қайтман. Билмадим, қандай яшашаркин булар, бир ойдан зиёдроқ турдим-у, юртимни, уйимни бирам соғиндимки, буни нима деб тушунтиришимни билолмаяпман.

— Уни айтиб бўлмайди, ўғлим, лекин мен тушуниб турибман, гапираверинг.

— Ҳамшаҳарлигимиз ҳам яхшику-я, лекин кўпроқ ҳамдардга ўхшаймиш чоғи. Салқинда туриб қолдингиз-да, хонага кирганимиз маъқулмиди...

— Қўйинг ўша хонангизни. Бу дунёни азимга сиғмаган одамман. Шу уйчага кирсам нафасим сиқилиб, жоним танимдан жудо бўлаётганга ўхшайди. Иложини қилсангиз бир чойнак чой олиб чиқинг шу ерга.

Ёдгорбек ресторанга кириб кўк чой солинган чойнагини узатаркан, официантқадан илтимос қилди. Хонага бориб яхна гўшт, икки дона юмшоқ нонни сочиққа ўради. Тортмасидаги озгина майиз ва хандон пистани олиб ташқарига чиқди.

Чол ҳам бекор турмай Ёдгорбек келгунча кичкина табуретка топиб уни иккита мато ўриндиқнинг ўртасига қўйди, устига газета ёпиб дастурхон ҳозирлади.

Ёдгорбек газета устига сочиқни ташлаб, олиб чиққанларини унинг устига қўйганида ҳамшаҳарининг кўзлари шодликдан чақнаб кетди.

— У... мана, буни фарғонача ўтириш деса бўлади.

— Агар табиатингиз тортса деб буниям олиб чиқдим, — Ёдгорбек костюми чўнтагидан япалоқ шишадаги шотланд вискисини олиб ўртага қўйди.

— Табиатимиз кўп тортган, ўғлим, — у вискини худди тошни ўйнаётган боладай у қўлидан бу қўлига оларкан кулди. — Энди сиз айтган табиатлардан қолмади. Йигирма йилдирки, бу лаънатини оғзимга олмайман.

Чол ёзувларини ўқиркан, Ёдгорбекка қаради:

— Французларникидан олмабсиз-да, униси жуда хуштаъм, хулласи бу борада фарангларга тараф йўқ ўзи. Улар чойни шишага қўйсамиш коньяк қилиб юборармиш. Менинг назаримда бу гап ҳазилга ўхшамайди.

Ёдгорбек чойни олиб келди, ўриндиққа қўйиб устини рўмолчаси билан ёпди.

— Шундай қилиб, бу оламни заб кезибсиз-да...

— Кезиш ҳам гапми, ўғлим, бутун умр ўтиб кетди бу йўлларда. Олтмиш йил, балки ундан ҳам кўпроқдир. Ҳожи отани Қашқарга олиб ўтганимда йигирма ёшлар атрофида бўлсам керак-да. Аини уйланадиган кезларим эди. Ҳалиям Ҳожи отанинг уришганини яхши эслайман.

Кўнгил қургур сезади-да. Ёдгорбек бир сесканиб тушди. Лекин ҳадеганда биз Аҳмадбек ҳожининг набирасимиз деб дилини очгиси келмади. Ҳали сафар узоқ... Унинг хаёлидан шулар кечди.

— Қандай Ҳожи ота эди у киши?

— Э... буни қаранг, сизни ҳам Ҳожи отани танийдиган одамдай гапиришимни кўринг. Чамамда, оталарингиз яхши билишади, — у илиб қолган чойдан хўплади-ю, кафтини кўксига босди, оёқларини узатиб уқалади. Сўнг, қани ўғлим деб Ёдгорбекка қўлини узатаркан, ун-

га оғирини ташлаб ўрнидан турди, — мана шунақа, чолдан ҳамсуҳбат топсангиз салом-аликка улгурмай хайрмаъзур қиласиз. Сиз айтмоқчи, катакка қайтмасам бўлмайдиган кўринади, бу ер захлик қилди, ўғлим. Нозунёматлар, иссиқ кўк чой учун ташаккур.

— Оқшомгача учрашармиз, бўлмаса?

— Шунга насиб этсун, ўғлим.

Ёдгорбек ҳамсуҳбати билан хайрлашаркан, қаергача учиб бораркан деб қузатмоқчи бўлган чайкалари эсига келмади. Улар кўринмас, аллақачон кўздан ғойиб бўлган эди.

Ёдгорбек қоронғи тушгунча бир неча бор ташқарига чиқди, буфетга борди, пастга тушиб айланди, суҳбат қурган жойида ўтириб кутди, лекин ҳамшаҳаридан дарак бўлмади. Каютасини сўраб олмагани учун ўзини койиди.

Эрталаб у таъби хира бўлиб турди, унинг устига ҳам-хонаси нохуш хабар топиб келган эди. Кимнингдир юраги ёмон бўлиб қолганмиш. Ёдгорбекнинг кўз олдидан чолнинг кўксини ушлагани лип этиб ўтди. Уша бўлса-я?

— Қайси каютадайкин? — Ёдгорбек шеригига қарамасдан сўради.

— Пастда дейишяпти, аниғини билмадим.

Ёдгорбек ҳамшаҳарининг хонасини топиб эшик олди-га келганида ичкаридан чиқаётган докторга кўзи тушиб сўради.

— Аҳволи оғирми?

— Хурсанд қиладиган эмас, эрталабдан бери кимнидир сўраяпти, мабодо сиз танимайсизми?

— Танийман, Истамбулдан бирга чиққанмиз, ҳамшаҳармиз, агар ижозат этсангиз...

Қани юринг-чи, — доктор Ёдгорбек билан ичкарига кирди. Самолёт дарчасига ўхшаган юмалоқ ойна тагидаги диванда кечагина суҳбат қуриб ўтирган ҳамшаҳари кўзлари юмуқ, уйқуга кетган одамдай чалқанча ётарди. Ёдгорбек савол назари билан докторга қаради.

— Йўқ, томири ураяпти, ҳали замон кўзини очиб қолади.

Ёдгорбек ёнига стулни тортиб беморга тикилганича ўтирди. Аввалига ҳамшаҳарининг қовоқлари қимирлади, худди парда кўтарилаётгандай унинг киприклари секин очилди. У қаршисидаги одамга узоқ тикилгач, кексаларга хос ним табассум билан лабларини қимирлатди.

— Келдингизми, ўғлим, бўлмади, улгуролмадим, — у яна гапирмоқчи бўлди-ю, лекин нафаси етмай тўхтаб қолди. Узоқ тин олгач, секин овози чиқди, — илтимосимни айтинг уларга, жасадимни сувга ташлаб юбормасинлар, ёлвориб илтимос қилди, денг. Андижонга борганингизда, Полтавский деган ўрус ўз юртига келаётиб менинг қўлимда жон берди деб айтинг. Эҳ... бир кам дунё...

1981—1989 йиллар.

Тамом

Абдумажид Азим

Тоқатимга тиларман тўзим

* * *

Толиққан, мунғайган
йиллар изимда,
Нигоҳимда ёруғ шуълалар кулди.
Эзгулик чироғин ёқиб кўксимда
Зулмат дунёсидан музаффар
келдим.

Токи осмонимда барҳақдир қуёш
Зиёни тўсолмас
ёсуман тунлар

Озод ҳисларимга ҳамнафас, уйқош
Ҳали туғилажак фаришта кунлар.
Нурлар-ла қувлашиб ўйнамай у пайт,
Шамолдек еламан ортидан қолмай.
Мен ўтиб кетмасман бепарво, лоқайд,
Ҳаётдан севгимни — ҳаққимни олмай...
Ғафлат қучоғидан кўтармасдан бош,
Умрим ўтиб кетмас,
ишондим мутлоқ.

Токи юрагимда тирикдир бардош
Мени тонглар кутар,
тонгларки оппоқ!

Мени ҳаёт кутар беадоқ, олис,
Келдим мен,
ташнаком ҳаққа, зиёга.

Мени дунё кутар онамдай мунис,
Кафтларин тўлдириб
эзгу дуога.

Тутқун

Муса Жалил

Мендан салом ул қалам қошга,
Тутқун бўлдим қонхўр авбошга,
Оҳим етмас кўкда қуёшга,
Айтдим, қайтиб олмасман сўзим.

Қарға-зоғлар чўқийди кўзим,
Ғаним кўпдир, мен якка ўзим.
Тоқатимга тиларман тўзим,
Айтдим, қайтиб олмасман сўзим.

Кўз эмас, бу, қонли бир садоқ,
Унутма, юрт, унутма, тупроқ.
Юрагимни сотмасман, бироқ
Айтдим, қайтиб олмасман сўзим.

Қўшиқ

Ботир Зокировга

Эл воқиф бўлмади дарду ғамингдан,
Сени ўғирлади ялмоғиз бехос.
Кўшиғинг сиғмади Она заминга,
Алвидо, шикаста мусиқий овоз.

Кўз очсам, теграмда намоён бўлар
Нолакор чинқирган нимқоронғи уй.
Наҳот, ҳаётимга ҳокимлик қилар
Дағал шовқин-сурон, олақуроқ куй.

Бу куй аврайверар, кўзлари айёр,
Милт-милт сароб каби йўллар ялтирар.
У эмас, у эмас,
шивирлаб такрор
Тунлар сезгиларим дир-дир қалтирар.

Қани у, сеҳрли шикаста афсун,
Пойимда бўғриқар зим-зиё бўшлиқ.
Ашкли кўзларимни силайди маҳзун
Хазон япроғидай шикаста қўшиқ!

Унга эргашаман мисоли арвоҳ,
Қоронғи тун ичра саросар, йўлсиз.
Тағин етолмасдан қулайман, эвоҳ,
Зим-зиё бўшлиққа оёқсиз, қўлсиз.
Зим-зиё бўшлиқда бўзлайман танҳо,
Шикаста қўшиқнинг изидан зор-зор.

Унинг даргоҳига етолмай аммо,
Шовқинлар бағрига қулайман ночор.
Мени ғафлат аро қолдириб беҳуш,
Куй тинди. Юрагинг тўхтади бехос.
Ўзбекнинг бўғзига тиқилган товуш,
Букун кўк бағрида қиларсан парвоз.

Умр — отилган ўқдир,
Кўкда бергай садолар.
Қисматда шафқат йўқдир,
Тош қотгандир худолар.

Кечдим орзу, хаёлдан.
Йил, аср тўзим билмас,
Худоларга саволдай
Чўққилар жавоб қилмас.

Тошдан яралмиш бу бош,
Юзин абад бурмиш бахт.
Юмалайди — харсангтош,
Ухлар худолар карахт.

Тоғ устига тош эмас,
Элтяпман кўз ёшимни.
Тош, тўхтагин бир нафас,
Кўтарай мен бошимни.

Ҳар лаҳза, ҳар қадамда
Тобора ўсмоқда тоғ.
Тош бўлса оғирлашар
Ҳар одим қўйганим чоғ.

Гулиқаҳқаҳ

Гулиқаҳқаҳ, Гулиқаҳқаҳ,
Кўзларингни бир лаҳза очгил.
Маъсум кулгинг кўксимда барҳақ,
Лабларингдан инжулар сочгил.

Шеърлар ёздим, хато билмадим,
Ёлғонларнинг қаърига бўкдим.
Ғарибларни кўзга илмадим,
Гадойларни бўралаб сўкдим.

Инсон эмас, азозил туққан
Малъунларга эгавердим бош.
Кўзларимдан ситилиб оққан
Юрагимга уқтирдим, сен — тош!

Гулиқаҳқаҳ, Гулиқаҳқаҳ
Келгин, сени эркалаб суяй,
Қузғунларнинг кўзларин ўяй,
Куйласинлар булбуллар чаҳ-чаҳ.

Тош юрагим эрисин, оқсин,
Сўзламоққа келсин танглайим.
Изтироблар кўксимни ёқсин,
Одамлигим бир бор англайин.

Элтганида хавф-хатарга йўл,
Иккиланмай кечай жонимдан.
Сен кулавер, кулавергин, гул,
Алвон гуллар ёнсин қонимда.

Гулиқаҳқаҳ, Гулиқаҳқаҳ,
Инжимагин, аламлар чекма.
Йиғлатса-да, золимлар ноҳақ,
Кўзингдаги дурларни тўкма.

Гулиқаҳқаҳ, Гулиқаҳқаҳ,
Силқиётир юрагимдан қон,
Янграр кулгинг кўксимда барҳақ,
Гуллаб ётар умидим ҳамон...

Муҳаммад Ғаффор

Ветеран

Кўзларида даҳшатлар яшар,
Юрагида ғамлар хирмони.
Жилмаяди зўрма-зўраки
Меҳмон учун,
Сураткаш учун.
Тахмондаги юкдан, сандалдан
Узр сўрайди
Кампирининг қистови билан.
Мухбирнинг истови билан-чи,
дили зирқираб
Титади хотира сандиқларини...

* * *

У қўл силтаб кетди барига
Ташлаб оғир-оғир қадамлар.
Шукр қилардингиз бориға,
Нечун қайтармайсииз, одамлар?..

«Устоз» ила суҳбат

Йўл-йўриқ,
насиҳат —
Ярим соат,
Бир соат...
Қулоққа ҳеч нарса
қирмасди фақат.
Ўйлайман,
ўйлайман устознинг
Бошидаги бу телпак ўзи
Қай кўзининг териси экан?
Эҳ, бечора кўзи...

* * *
Қўйлаклари қордай оппоқ қиз
Тушларимга киради ҳар тун.
Деразамдан мўралайди куз:
«Мени баҳор алдади, тушун...»
Ўйлай-ўйлай фикрим толибди,
Қандай охир топаркан бу туш?
Куз қайгадир кетиб қолибди,
Даричамни тақиллатар қиш...

* * *

Юрагимни недир тилади
Ва бўғзимга тиқилади сўз.
Бу ҳолимга баҳор кулади,
Мени фақат тушунади куз.

* * *

Гала-гала оппоқ булутлар
Қайларгадир учиб кетмоқда.
Не излайман кезиб дарбадар,
Наҳот умрим бекор ўтмоқда?
Тун юлади қаро сочини,
Бешафқатсан бунчалар, ҳаёт.
Ким у эгиб турган бошини? —
Балки хўрлик кўрган муҳаббат.
Қайлардандир чиқиб келар ой,
Қай бағирда тўлишдийкан, о...
Ҳеч нарса кўрмай оқар сой,
Ҳеч нарсдан беҳабар дунё...

Ҳамдардлик

Севгилим,
Бўйнингдаги садаф
маржон ўрнига
Хазонларни тақсанг,
Қандай чиройли.
Ажабланма, қўрқма,
Ёлғизим менинг.
Наҳот тилладек тоза
Япроқларга ҳеч раҳминг
келмаса сенинг?..

Муҳаббат

Сен — меникисан,
Унинг дилида
Ижарада яшайсан холос.

Сафия Собирова

ХОРАЗМИНИНГ

„Лазги“си

Азал ўзбек диёрисан, Хоразм
Берунийлар маконисан, Хоразм.

Хоразм санъатининг тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Бизгача етиб келган турли тасвирий санъат намуналари, олимлар, сайъатчилар қолдирган асарлар, қолаверса, Хоразм мусиқасининг ўзи бунга далил бўла олади.

Хоразм мусиқа маданияти ҳақидаги энг қадимий манбалардан бири Зардушт ибн Сафид Тумон (зардуштийликнинг асосчиси) томонидан ёзила бошланган «Авесто» китобидир. «Авесто» эрамиздан олдинги VI-VII асрда майдонга келиб, унинг тўла шаклланиши эса эрамиздан олдинги биринчи минг йилликка тўғри келади. У 21 та китобдан иборат бўлиб, «ЗЕНД — АВЕСТО» деб ном олган. Бу китобнинг айрим қисмларигина маълум. «Авесто»даги маросимларни ижро этиш шакллари театр санъатига анча яқинлиги билан эътиборни тортади. Унинг дуо ва байтлари ибодатхоналарда ёки махсус майдонда театрлашган услубда, мусиқа, кўшиқ, пантомима рақслари жўрлигида ижро қилинган. Филолог олимлардан Маркварт, Бартольд, Толстов, Томашек, Гейнерлар «Авесто»нинг Хоразмда яратилганлигини исботлайдиган далиллар топишган. В. В. Бартольд Урта Осиё, Эрон, Афғонистон халқлари орасида кенг тарқалган достонларнинг бош қаҳрамонлари — Тўмарис, Широқ, Сиёвуш, Афросиёб, Рустам, Зариандр, Зарина ва бошқаларнинг келиб чиқишини Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёнадан излаш керак, деган тахминни олдинги сурган.

Тарихий маълумотларга кўра, «Авесто»ни ижро қилган аёлларни

ўтмишда ҳам халфа деб юритишган. Хоразм халфалари қўшиқ ва рақсларининг қадимийлиги шубҳасиз. Халфалар бизга фақат қадимий маросим, ибодат куйларини эмас, балки энг қадимий лазги йўлларини ҳам етказишда ўз ҳиссаларини қўшишган.

Анъанавий қардош куйларнинг турли миллатлар халқ мусиқасида учраши бу куйларнинг қадимийлигидан ҳамда ўзаро маданий алоқаларнинг ривож топганидан дарак беради. Жумладан, озарбойжонлардаги «Қайтағи», грузинлардаги «Лекури», қабардинлардаги «Кабардинка», Догистон халқларидаги «Лазгинка», Хоразм ва эронлилардаги «Лазги» куйларининг келиб чиқиши тарихи ҳам айна шу ҳақиқатни тасдиқлайди.

Неолит ва бронза даврига мансуб сопол идиш товоқларга битилган суратларда турли пантомима ва рақс ҳаракатлари тасвирланган санъат ёдгорликлари мавжуд. Тарихдан ибтидоий жамоа даврида ҳар бир аймақ, уруғ ўз тамғасига эга бўлганлиги маълум. Улар ҳайвон ва қушларнинг номи билан — от уруғи, пишак (мушук) уруғи, эчки, қўй, йўлбарс, айиқ уруғи деб юритилган. Ҳар бир уруғ ўзи ишлаган идиш ва товоқларга ўз тамғасини чизган. Ана шу аймақ ва уруғлар ўз қўшиқ, ўз рақсларига ҳам эга бўлишган. Хоразм масхарабозлари, дорбозларининг қўшиқ ва рақсларининг номларига бирэътибор беринг-чи: «Чағаллоқ», «Зимлак», «Чорлоқ ўйини», «Юмрон қозик ўйини», «Айиқ ўйини», «Дев ўйини», «Пишак ўйини» ва ҳоказо. Бу масхарабозларнинг қў-

шиқ ва рақслари ибтидоий жамоа тузумида овга кетиш олдидан ва овдан қайтганда ижро қилинадиган «овчилик ўйинлари»га ҳамоҳанг эмасмикан? Замонавий Хоразм «Лазги»си йўлларининг айримлари қатор масхарабоз қўшиқ ва рақсларидан: «Бартаул», «АЗ-аз», «Чипрадалли», «Хўпимбай», «Зимлак», «Чағаллоқ»лардан ташкил топганлиги шубҳасиз.

Хоразм «Лазги»сининг антик давр ва ўрта асрларда ривожланиши тўғрисида археолог С. П. Толстов амалга оширган археологик қазилмалар ишонарли маълумот беради.

Айниқса, Тупроққалъадан топилган ёдгорликлар эътиборга лойиқдир. Археолог Р. Л. Садовковнинг «Олтин соз парчалари» (М., 1971 йил) китобида ёзишича: «Замонавий «Лазги» рақси асосчиларининг фикрича, археологлар топган рақсга тушаётган скульптура гуруҳларида бир замонлар йўқолиб кетган анъанавий «Лазги» рақсининг асосий позицияси ўз ифодасини топган». Юқоридаги фикр Тупроққалъадаги хоразмшоҳ саройининг деворларидан бириди топилган рақсга тушаётган қизийситлар ва масхарабозларнинг тасвирига нисбатан айтилган.

Хоразмликларнинг исломгача бўлган мусиқа маданияти тарихида Сиёвуш, Митра, Анахита, Ошиқ Ойдин, Наврўз, Қовун сайли, Қизил гул, Михраган байрамлари ўтказилиб, уларда театрлашган саҳна асарлари қўйилган. Айниқса, Сиёвушнинг ўлими ва қайта тирилишига бағишланган саҳналар мусиқа ва рақс иштирокида ижро этилганини санъатшунослик доктори Тўхтасин Ғафурбеков ўзининг «Миллий куйларнинг ижодий имкониятлари ва уларнинг ўзбек совет музыкасидаги ўрни» (Т., 1987 йил) китобида қайд қилиб, Урта Осиёнинг Марв шаҳридан чиққан биринчи бастакор Борбаднинг Сиёвуш афсонаси асосида саҳналаштирилган асарига мос равишда яратган қўшиқ ва куйларининг номларини келтиради. Бу жиҳатдан Борбаднинг энг охирги парда учун ёзган Сиёвушнинг тирилишига бағишланган «Омон, Омон» куйи эътиборни жалб қилади. «Омон, омон» куйи «Лазги» эмасмикан? Бундай тахминга асос бор.

Ўзбекистон халқ артисти Ҳожихон Болтаевнинг шогирдларидан бири Кутлимурод Ҳожиев менга айтиб берган дутор лазгиси Хоразмда асримизнинг 20-30-йилларида машҳур бўлиб, «Омон, омон Рамазон» сўзлари билан куйланган. Маълумки, Сиёвушга бағишланган маросимни Шарқда Рамазон ойида ижро қилишган. Устод Комилжон Отаниёзовнинг «Лазги» ҳақидаги фикрларида («Ёшлик» журнали 1988 йил, 12-сон) қадимдан «Лазги»нинг илоҳий рақс ҳисоблангани, ҳаттоки уни сўз билан айтиш гуноҳ эканлиги, бу рақсда инсоннинг тирилиши ифодалангани қайд қилинади. Мазкур мулоҳазалар, бизнингча, «Омон, омон» ва «Лазги» куйларининг қариндошлигини асослайди.

Беруний берган маълумотларга кўра, Сиёвуш Хоразм давлатининг асосчиси бўлган ва асрлар давомида хоразмликлар уни ўзларининг тангриси ҳисоблаб, унга сиғиниб келишган. Шу маънода Борбаднинг «Омон, омон!» куйи «Лазги» йўлларида бири эканлиги ҳақиқатга яқин.

«Лазги» рақсининг мазмуни ҳақида ҳар хил афсоналар ва тахминлар мавжуд.

Масалан, ўзбек театри ва хореография тарихини ўрганишга ҳисса қўшган Л. Авдеева ва Т. Киличев каби тадқиқотчилар «Лазги» ўйинини хоразмликларнинг қадимий ҳарбий рақси бўлса керак, деган тахминни олдинга суришади. Т. Киличев «Хоразм халқ театри» (Т., 1988 йил) китобида «Бу ўйинда («Лазги»да — С. С.) рақс қўлларини юқори кўтариб аста-секин бармоқларини музыка тактларига солади. Узи эса гўё рақибига қарагандай, гавдасини қимирлатмай тутиб туради. Бир неча вақт ўтгач қўл учи ҳаракатига гавда ҳаракатини қўшади. Кейин бирдан душманга ташланишга ўзини сафарбар қилган жангчидай дадил қадамлар билан югуриб, қўл бармоқларини ўйнатиб, қарс уришни тезлатиб, лашкарларнинг жанг қилаётган ҳолатини ифодалайди», — деб ёзади. Хоразмлик қарияларнинг гувоҳлик беришича,

«Лазги»нинг турлари кўп бўлган. Сурнай лазгиси, дутор лазгиси, бўламан, халфа, бахши, масхарабоз лазгилари қадимдан бизларга етиб келган. Ҳарбий «Лазги» ҳам бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Исломдан олдинги Хоразмнинг муסיқа маданиятига тааллуқли масхарабозларнинг «Хатарли ўйини»да «Қайроқ лазгиси» деб номланувчи «Норим-норим»нинг ва ўша ўйиннинг якуний қисмида «Лазги»нинг ижро қилиниши бу куйнинг асрлар давомида мукамаллашиб, ривожланиб, классик мусиқамиз шаклланишида муҳим ўрин эгаллаб келганлигини кўрсатади.

Энди Хоразм «Лазги»си ва Доғистон «Лазгинка»си орасидаги қариндошлик масаласига келсак, бу ўхшашлик тасодифий бўлмай, балки у чуқур тарихий илдизларга эга. XIII асрнинг бошларида—1225 йили Жалолиддин Мангубердининг Кавказ орти ва Озарбойжонни ишғол қилгани тарихий манбалардан маълум. Жалолиддин Мангуберди Доғистонни ишғол қилиб, вилоятларнинг бирида катта тўй-томоша бериб, «Лазги» рақсини аскарларга ижро қилдирган экан. «Лазги» ижро қилинган вилоятни шу вақтдан бошлаб Лазгистон деб, у ердаги аҳолини эса лазги ёки лазгийерлар деб юрита бошлаган эканлар. Бу тахмин тарихий ҳақиқатга ҳам анча яқиндир. Чунки доғистонлик олим М. М. Ихлов ўзининг Махачқалъада нашр қилинган «Лазги халқи гуруҳи» («Народности лезгинской группы». Махачкала. 1967) номи китобининг 62-бетига: «XIII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб ҳозирги лазгилар яшайдиган вилоят Лазгистон деган ном олди», — деб ёзади. Бу фактларнинг барчаси Доғистондаги «Лазгинка» ва Хоразм «Лазги»си орасидаги ўхшашлик тасодифий эмаслигига далил бўла олади.

Айниқса, «Лазги» ва «Лазгинка»нинг шаклий ўхшашлиги, куй ва зарб усулидаги оҳангдошлик фикримизни қувватлайди. Икки халқнинг чолғу асбобларининг ўх-

шашлигига келсак, фақат Урта Осиёнинг Хоразм вилоятида кенг тарқалган буломон асбоби доғистонликларнинг ҳам сеvimли пуфлаб чаладиган чолғусидир. Соз ва сурнай асбобларининг икки халқ орасида кенг ривож топгани ҳам ажабланарли эмас.

Оврूपо халқи XIX асрда Михаил Глинканинг «Руслан ва Людмила» операсидаги «Лазгинка» орқали Хоразм рақси билан танишишди. «Лазгинка»ни кейинги даврда Бородин, Балакирев, Хачатурян ва Паллашвили ўз асарларида қўлладилар. «Лазги»дан эса ўзбек композиторларидан Шариф Рамазонов, Матниёз Юсупов, Борис Зейдман, Борис Гиенко, Улуғбек Мусаев, Фарҳод Алимовлар ўз асарларида фойдаланганлар.

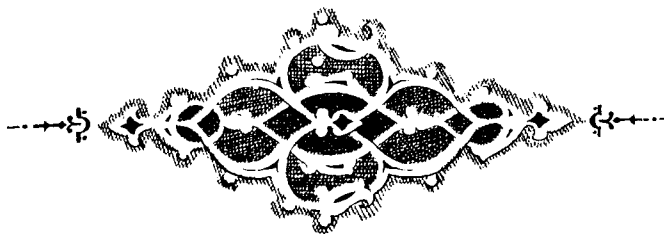
Халқимизнинг сеvimли бастакори Комилжон Отаниёзовнинг Комил Хоразмийнинг «Кимни севар ёрсан» байти билан бошланган кўшиғи «Лазги» тарихида янги саҳифа очди ва Ортиқ Отажонов, Бобомурод Ҳамдамов, Отажон Худойшукуров, Олмаҳон Ҳайитова, Раҳматжон Қурбонов, Уктам Аҳмедов, Карим Раҳмоновларнинг «Лазги» йўлларига асос бўлиб хизмат қилди. Хоразмда ҳар бир истеъдодли хонанда ўз «Лазги»сини ярата олсагина машҳур бўла оlishини санъат ихлосмандлари яхши билса керак.

«Лазги», «Лазгинка» шеърят оламида ҳам юксак мавқега эга.

Кўплаб ардоқли шоирларимизнинг мана шу буюк ва ҳаётбахш куйга бағишланган шеърлари халқимизга манзур бўлмоқда.

Ўзбекистонда «Лазги», Доғистонда «Лазгинка» рақс ва кўшиқ ансамблларининг бугунги кунда мавжудлиги ҳам тарихий тақдирдошликнинг янги бир кўринишидир.

«Лазги»нинг толеи келгусида. Унинг минг йиллардан буён давом этиб келаётган мураккаб ва нурли йўли шундай дейишга асос беради.

Барнобек Эшпўлатов

ЗАРАФШОННИ

ИЗЛАБ...

Иккинчи мақола

Изларнинг чигаллиги

Ақлу ҳушим кишвари гар бўлса вайрон, йўқ ажаб
Кўз ёшимдинким оқар андоқки Жайхун ҳар тараф

Навоий

Ушбу шаҳодатларни тингланг-а!

Навоий районининг баъзи чекка қишлоқларида (бу ҳол республиканинг барча узоқ қишлоқларида учрайди) иқтисодий шароитнинг ночорлиги сабабли деразасиз ва зах уйларида бўйра ташлаб ётаётган оилаларни кўрганимда, аёлларимизнинг бахтиёрлиги ҳақида айтилган қўшиқлар кўз ўнгимда ерга кириб кетган». («Саодат» журнали 9-сон)

«Ўзбекистон 1 ёшгача болалар ўлими бўйича СССРда охирдан иккинчи ўринда туради. Бу кўрсаткич бўйича биз дунёдаги энг қооқ давлатларга тенг келиб қолганмиз. Ҳар йили туғилган 1000 боладан (1 ёшгача) қишлоқларда 48, шаҳарларда 40 таши нобуд бўлади. Муқоясалаш учун: Японияда бу кўрсаткич 5 бола, Буюк Британияда 9, АҚШда 10 болани ташкил этади». («Ёш куч» журнали 7-сон)

«Тоғ металлургия комбинати, цемент заводи, химия заводи, электрохимия комбинати ва ўнлаб бошқа ташкилотлар ҳамда корхоналар Навоий воҳасида ўзларини муваққат деб билишди. Бўлмаса уларнинг маҳаллий бюджетга арзимас улуш ажратиб, ҳайратли даражада даромад олишга қаратилган фаолиятларини қандай баҳолаб бўлади? Ана шундай фойда ортидан қувиш туфайли Учқудуқ, Томди, Конимех районларидаги яйловлар, қудуқлар, булоқлар, боғлар, далалар, тоғлар кўз олдимизда ҳалок бўлмоқда». С. Қобулов «Коммунизм учун» район газетаси № 99

«Яшириб нима қиламиз ука, аёлларнинг-ку камқонлик касалига чалинганини тан оламиз, бир томон касалланар экан, иккинчи жинс — эркаклар, ўспиринлар ва ёшлар орасида ҳезалаклик касаллиги йилдан йилга кўпайиб бормоқда-ку. Бунисиға қайси шаҳрингизни берасиз?

Баҳодир Бекназаров. Навоий район бош эпидемиологи. Бундай жумлаларни шарҳлаш жуда мушкул иш. Қозизода Ру-

мийнинг толиби илмларга айтган ваъзи қайта-қайта ёдингизга тушаверади: «Сабр дейсиз, сабру қаноатни излайсиз, собирликни улуғлайсиз, сабр косаси тўлди, деб, ёқа йиртасиз. Сабр мавжуд, сабру қаноат ҳаётга кўндирди, собирлик улуғ фазилят. Сабр косаси эса йўқ. Ҳаётда барча ҳикмату пандлар, хатти-ҳаракатлар устидан ҳикмронлик қилувчи инсоний куч-виждондир. Виждонингиз қийналгани сабр косангизнинг лим-лим тўлишидан ҳам улуғвор юмушдир». Ҳа, виждонли одамларнинг Ўзбекистонда, ўзбекларнинг ота тупроғида ўзлари кўриб шоҳид бўлган, англаб етган фожиага — носоглом иқтисодий муносабатлар туфайли узоқ йиллар давомида кундан кун оғирлашиб бораётган экологик таназзулга бу Виждонсизлик дея муносабат билдиришлари табиий бир ҳол. Зарафшон водийсида пишиб етилган оғир экологик вазият Мавлоно Бедил таъбири билан айтганда нафс ҳирсининг кўр кўзлари, бадбахт оёқлари камолот гулзорини пайҳон қилишига монанддир. Ҳўш, бу нафс кимники? Аввало носоглом иқтисодий муносабатлар меваси бўлмиш амалий тадбирлар силсиласидан изламоқ керак ушбуға ўринли жавобни. Аввало ўзимизга ҳам аён эди-ю, лекин четдан келган олим А. Перведенцевга ҳам яққол маълум бўлган қодиса-бошқараётган ва бошқарилаётганлар ҳаёти, яшаш тарзи ўртасидаги еру-осмонча тафовут мағзидан изламоқ керакдир? Ҳар бир соҳада хоҳ ижтимоий ҳаёт, хоҳ сиёсат, хоҳ иқтисодий муносабатлар бўлсин, якка-ҳоқимчиликнинг неъматли бўлмиш масъулиятсизлик туфайли ҳар қандай машъум ҳодисани кўриб, билиб туриб ва ноҳор эканлигимизни тан олмай ҳам иложимиз йўқ. Энди олдинда қад ростлайдиган мушкулотлардан чўчимаслик керак. Зеро, инсоният ягона йўл — тараққиётни танлаган экан, у бу манзилга қайси йўл билан боради ва ўша манзилга ета оладими буни башорат қилиш мушкул. Она заминда экологик вазият ниҳоятда оғирлашганини ҳамма билади. Жаҳон капиталистик ва социалистик системалари ўртасидаги иқтисодий пойга олдинда қутилажак барча табиат ҳалокатининг бош сабабчиси эканлиги ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан тан олинган. Биргина Қўшма Штатларнинг ўзи жаҳондаги моддий бойликларнинг 40 фоизини эгаллаб, ўзлаштириб олган. Сув, ҳаво, тупроққа қориштирилаётган захарли чиқиндиларнинг 70 фоизи Америка траснационал ва миллий корхоналари ишидир. Тан олиш керак, ғоявий жиҳатдан қанчалик инсонпарвар бўлмасин социализмдаги иқтисодий муносабатлар ва ишлаб чиқаришни бошқариш Фарбдагиға нисбатан 45-50 йил муддатда орқада

қолган. СССРда экологик вазиятнинг оғирлашишига бош сабабчи технологик жараёнларнинг ноилмий, қолаверса, кўр-кўрона ташкилланиши ва уюштирилишидир. Орол ҳам, Зарафшон ҳам ана шу иқтисодий пойгада мавжуд имкониятларга нисбатан маъмурий (асло ижтимоий ҳаёт талаблари эмас) талаблар ва эҳтиёжлар хуружнинг қурбони бўлишди. Келинг, шахсий фикрларни бироз бўлса-да, далилларга ўтайлик. Маълумки, кейинги ярим аср мобайнида республикамизда пахта майдони ниҳоятда кенгайтирилиб, Ўзбекистон — СССРнинг асосий пахта базасига, пахтачилик эса мамлакат яхлит халқ ҳўжалиги комплексининг ажралмас қисмига айланди. Пахтачиликнинг тез суръатлар билан ривожланиши, шубҳасиз, қишлоқ ҳўжаллигини механизациялаш ва химиялаштириш, пахта селекциясини яхшилаш, йирик суғориш системаларини барпо этиш каби омиллар туяфайли юзага келди.

Бироқ, турғунлик даврида илм-фанга ризоя қилинмаган планлаштиришлар, сув ресурсларидан ҳўжасизларча фойдаланишнинг авжига чиқиши оқибатида ўзлаштирилган ва аввалдан суғориб келинган кўпгина ерларнинг мелиоратив ёмонлашиб, шурланиб кетди. Планлар орқасидан қувиб пахта майдонини ўйламай-нетмай кенгайтириш эса, пахта яккахокимлигига дучор қилди. Ҳатто иқтисодчи олимлар келажакда Сибирь дарёларидан «келтириладиган» сувларга ишониб, республикада пахта етиштириш 1990 йилда 6 миллион 600 минг тоннага, 2000 йилда эса 7,5-8 миллион тоннага етказишни кўзда тутувчи таклифлар киритишган бўлса, селекциячи мутахассислар ҳар жиҳатдан талабга жавоб берадиган, турли шароитларда етиштиришга мўлжалланган гўза навларини яратиб бера олишмади. Бунинг устига мутасадди раҳбарлар ҳосилдорлик бўйича планларни оширавериб, деҳқонларни қўшимча ерга пахта экишга ўргатиш, уларнинг онгида нотўғри тушунча шаклланиб қолишига сабабчи бўлишди. Оқибат пахтакорда ўз ишига масъулият сусайиб жавобгарлик ҳисси йўқолди. Деҳқон ерга ғамхўрлик қилишдан маҳрум этилди, йилдан-йилга ҳосилдорлик камаё борди. Эндиликда ер ва сувдан умумли фойдаланиш, ҳўжаликни режали юриштишда шу чоққача муайян илмий концепциясининг йўқлиги оқибатида на экономикада ва на социал соҳада келажакни олдиндан била олмаганимизни олимлар рўйроқ эътироф этмоқда.

...Навоий шаҳри, унинг атрофидаги Пахтачи, Хатирчи, Навоий, Қизилтепа районлари территориясида ер, сув, ҳавонинг заҳарланаётганлиги тўғрисида жумҳурият марказий матбуотида, радио ва телевидениеда 10 дан ортиқ мақолалар эълон қилинди ва бир қатор кўрсатувлар тайёрланди. Езувчи Юрий Черненко таъбири билан айтганда, «васкизмчилик» касаллигидан ҳеч бир ташкилот ёки бирлашма қутулолганича йўқ. «Нима бўлса бўлди, мендан сўнг қиёмат кўпмайди» қабилида иш тутиш ҳўкмрон мафкура экан, ижобий тадбир-тадорикни кутиш кулгулидир. Бинобарин, «Навоиозот» бирлашмаси раҳбарлари матбуот чиқишлари, маҳаллий аҳолининг талабларидан чўчинкираган бўлиб, кундуз кунлари заводлар қувурларидан чиқаётган оғувор тутунларнинг миқдорини бироз камайтиришди. Лекин Қизилтом, Янгиарик, Темир шайх қишлоқларида истиқомат қилувчи аҳолининг кафолат беришича, тунги ўн икки яримдан то соат учгача кундузги сменаларда йиғилган заҳарли тутун N_2O_5 оксиди (залл усулида) чиқарилиб юборилади. Бу вақтда шовқин шу қадар кучаяр эканки, уйқудан катта ёшдаги одамлар уянониб кетишар, болалар чинқириб йиғлашга тушишаркан. Ана, сизга, матбуот чиқишларига Навоий шаҳри раҳбарларининг ижобий жавоби!

Зарафшон водийсида 3 миллион 800 минг аҳоли яшайди. Водий ва унга туташ ерларнинг иқтисодий имкониятлари жуда катта ва сертармоқ бўлишига қарамай, халқнинг асосий қисми қўл учиде кун кечирмоқда. Самарқанд вилоятида 277 минг киши кўнгилдагидек иш билан таъминланмаган. 180 минг киши эса умуман иш билан таъминланмаган.

Аллома Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд истилочилари» тарихий драмаси қаҳрамонларидан бири «Тарбиясиз» хотунлар улусининг ўлими учун йўл очарлар» деган сермаъно каломни лутф қилади. Самарқанд шаҳри касалхоналарида даво истаб келган беморларнинг 78-82 фоизини қишлоқ аҳолиси ташкил этади. Умумий касаллар миқдорининг 68-76 фоизи аёллар ва ёш болалардир. Ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка қарши кураш бошлангандан кейин ирсиятга у қай йўсин зарар етказиши тўғрисида батафсил маълумотларга эга бўлдик. Лекин вилоят

марказига қишлоқ ва ноҳиялардан мадад истаб келган аёллар майзада ҳам, нашаванд ҳам эмаслар-ку? Қишлоқ ҳўжалигини химиялаштириш ва ирсият нисбати тўғрисида қуқур илмий маълумотларга, илмий текширишлар натижаларига эга эмасмиз. Боис, илмий далиллар ва мавжуд турмуш тарзига оид маълумотлар билан чекланишга мажбурмиз. Самарқанд вилоятида аёлларнинг касалланиши пахтачилик районларида, Булунғур, Қўшрабат, Самарқанд каби богдорчилик ва чорвачилик районларига нисбатан анча юқори бўлиб, бу районларига богдорчилик районларида аҳолининг касалланиш жараёнидаги турғунликка қарама-қарши йилдан-йилга ўсиш кузатиламоқда. Демак, ҳавоси заҳарланган, сувига оғу қўшиб оқизиляётган, тупроғи айниган халқнинг аёллари касалдан — тарбиясиз бўлишга маҳкум этилган, унинг келажигига ишониб бўлмайди. Бу тарбиясизликнинг асоси бегона ўтларга қарши ишлатиляётган гербицидлар, ҳашаротларга қарши ишлатиляётган инсектицидлар, замбуруғ касаллигига қарши фунгицидлар, гўза баргини тўқиш учун ва турли хил азотли, магнитли, кальцийли ўғитларнинг ишлатиля бўшлигани билан пайдо бўлди. Оммавий касалланиш даражаси касалликлар тарқалиши жўғрофиясини ўрганиш шуну кўрсатадики, Зарафшон соҳилларига яқин қишлоқларда дарёдан 8-18 км узоқликдаги аҳоли манзилларидагига нисбатан 2,5 баравар кўп экан. Яна бир мисол: дарё водийси кенгайган жойларда касалликларнинг тарқалиши водий торайган жойга нисбатан анча кам. Биз биринчи мақолада Зарафшон дарёсининг илмий таърифини гарчанд зерикарли бўлса-да, батафсил келтириб ўтган эдик. Шунинг учун ўқувчиларга қайси район, қайси колхоз қаерда жойлашганлигини такрорлаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак. Самарқанд воҳаси бўйича Зарафшон дарёсига 350 дан ортиқ катта-кичик манбалардан зарарли чиқиндилар ташланади. Булар Каттақўрғон шаҳридаги турли корхоналар, пахтачилик районларидаги ўғит омборлари, молхоналар, чўчкахоналар, ҳаммомлар, маиший хизмат кўрсатиш комбинатлари ва ҳ.к. Виждонсизликнинг олий нуқтаси — Навоий тоғ металлургия комбинатининг Ингичкадаги филиали амалга ошираётган тадбирлар — Жийдали, Жом яқинидаги конлардан қазиб олинаётган уран, молибден, вольфрамин ювишда фойдаланиб, радиацияланган — нурланган сув махсус қувурлар орқали икки жойда Зарафшон дарёсига ташланишидир. Шундай экан, Пахтачи, Нарпай, Навоий районларидаги ер ости сувларининг умумий қаттиқлиги давлат стандартидан 2-3 баробар ортиқ эканлигига № 17-коль индекс кўрсаткичи 4-5 баробар нормадан ортиқлигига ишонмай иложингиз йўқ. Шундай экан, водийнинг бу қисмида очиқ сув ҳавзаларидаги эма коли индекс кўрсаткичи 240 мингга етганини норма бўйича эса кп 500 дан ошмаслиги кераклигига қандай муносабат билдиришингиз қийин. Халқ орасида «Улусдан балиқ қочирсанг, Нуротанинг чашмасидан чиқади» деган ҳангома бор. Публицист В. Селюнин: «Худо кўрсатмасин, Урта Осиёда ер ҳавзаси сувлари қўшилиб кетса нима бўлади», — деб қайғурганда анча кечиккан экан. Каттақўрғондан то Гиждувонгача 150 км. ораликда ер ости ва чиқинди сувлар аллақачон қўшилиб кетганлиги Пахтачи, Навоий, Қизилтепа район СЭСлари маълумотларида тасдиқланади. Нописандликми, адолатсизликми, ўтакетган виждонсизликми бир замонлар улўғ муаррих Норшоҳий дилбар шоирлар, зукко олимлар ҳамда дилтортар чорбоқлар юрти деб таърифлаган Кармана музофотида — Хатирчи, Навоий, Пахтачи районларида ялли заҳарланиш ўзининг энг юқори ҳам тубан нуқтасига кўтарилади. Бу ерларга келиб етгач, аввал айтиб ўтганимдек, Зарафшон суви ичишга бутунлай ярамай қолади. Колхоз ва совхозлар ерларига 120-130 км. масофадан Зарафшон йиғиб келган 300 дан ортиқ турли номдаги заҳарли бирикмалар оқиб киради. Ачинарлиси шундаки, бу районларнинг ҳўжаликлари ҳам дарёнинг юқори оқимидаги районлардан қилишмайлик деган мақсадда соқов ва гунг ерга уларниқидан кўпроқ минерал ўғит солишади. Чунки, Навоий шаҳри бир қадар яқин. Селитрани, аммиакни ҳосил кўпайсин деган мақсадда ҳатто пора бериб бўлса ҳам ортақча сотиб олишади. Ана энди Навоий ГЭСи ёнидаги сув тозалаш станциясида катта маблағ ва қувват ҳисобига Зарафшон суви етти бор қайта тозаланиб, шаҳар аҳолисига етказиляётганига, бугун ё эрта эса бу сувдан умуман фойдаланиб бўлмай қолишига ишонмай иложингиз йўқ.

1986 йил майида Навоий районидаги Тельман номли ўрта мактабинг 206 ўқувчиси сув ичиб заҳарлангани тўғрисидаги шумхабар одамларни ваҳимага солди, маъмуриятни эса ҳўш-

* Тарбиясиз — парваришсиз

ёрликка чорлади. Аввалига, кимдир сувга заҳар қўшган, дейилди. Бу можаро мантиқсиз эканини сезишгач, айбни район СЭСидан келган дезинфекциячиларга тўнкашди. Навоий район халқ Суди ҳужжатларида эса аниқ-таниқ қилиб, ер ости сувлари заҳарланганлиги, мактабда эса бошқа сув манбаи бўлмаганлиги сабабли ана шу заҳарли сувни болалар ичиб, бепушлик касалига чалинганлиги тўғрисида ёзиб қўйилган.

Болаларнинг бошини силашгина ҳамхўрлик ва меҳрибонликнинг тўлиқ ифодаси бўлмай, уларга ота-боболари асрлар оша яшаб келган тупроқни бекаму кўст мерос қолдириш ташвишини мунтазам татиб кўриш — ҳушёрлик бизнинг бурчимиздир.

Зарафшон водийсида ер ости ва ер сатҳи мувозанатининг бузилиши ва сувнинг заҳарланишига икки асосий фактор — қишлоқ ҳўжалигини химиялаштириш ва механизациялашдаги тажрибасизликлар ҳамда сув омборларининг кўпроқ саноат манфаатларига хизмат қилишидир. Водийдаги энг йирик Каттақўрғон сув омбори ўйилган сатҳ деҳқончилик ишлари амалга оширилаётган теварак районларнинг сатҳидан анчагина баландлиги туфайли унинг тубида вужудга келган кучли босим айни районларда ер ости сувларини ер сатҳига кўтарилишини кучайтиради, тупроқ эрозияси, зах, тупроқнинг шўрланиш даражасини оширади, оқибати эса маълум! Самарқанд воҳасида пахтанинг ҳосилдорлиги кейинги 16 йил давомида йилдан йилга камайиб кетмоқда, ушбу жараённинг хали-вери давом этавериши табиат қонунларига бўйсунмади. Сув омборининг баландлиги кўтарилиши билан ер ости сувларининг ер сатҳига яқинлашишини, аксинча, сув сатҳи пасайган мавсумда ер ости сувларининг тупроқнинг унумли қатламидан бирмунча тушиб кетишини Урта Осиёда сув сарфининг юқорилигига сабаб деб билмоқ керак. Шунинг учун биринчи навбатда вегетация даврида омбор сув йиғими даражасини анча камайтириш, дарёнинг қуйи оқимига саъий кўшиш бермоқ ўринлидир. Сувнинг совиб кетиши, таркибидagi лойқа миқдорининг ўзгариши, ер ости сувларининг унумдор қатламга яқинлашиши — бу мажбурий жараёнлар ҳар бир район, область, умуман республика миқёсида улкан иқтисодий талафотларнинг асосий манбаидир. Бошқа бир ҳаётий талаб: маълумки, сув омборлари Ўзбекистоннинг қай бир масканига оёғингиз етмасин, аҳоли зич яшайдиган манзиллардан унча узоқ бўлмаган, 100-1200 м. баландликларда барпо этилган. Бу тадбир, албатта, сув буғланишини камайтиради. Лекин аҳолининг мунтазам сунъий кўрқув ва таҳлика остида яшати ижобий ҳодиса эмас. Ўзбекистон қилзилалар киндигида жойлашгани учун ҳам бу илмий деб заралган, лекин мазмунан кўрқинчли тадбирни объектив баҳолаш мавриди етмадиммикин?! Мабодо олимларимиз ҳисоб-китобидан сўнг Каттақўрғон сув омборида сув балансига ўзгартиришлар киритиш асослари ишлаб чиқиладиган бўлса, бу тадбир амалга оширилса, албатта, Ҳайдарқўл ва Арнасой ботигининг Жиззах, Қўшработ, Нурута, қолаверса, бир қатор пахтачилик, боғдорчилик районларига сўлбий таъсири янада кучаяди. 1). Бу ботиқ ва қўллардаги 18 км² сув махсус канал ёки қувурлар орқали Оролга ташланиши шарт. 2). Зарафшон сувидан омилкорона фойдаланиши янада такомиллаштириш зарур.

Ичимлик сувнинг инсон соғлигига зарар етказмайдиган жаҳон стандарти аллақачон ишлаб чиқилган эди. Шунга кўра ичимлик сув таркибидagi алюминий 0,5 мг/л. дан, бериллий 0,002, магний 0,25, маргимуш 0,05, полиакримилан — 2,0, кўрғошин 0,03, селен 0,011, стронций — 7,0, фтор — 0,7—1,5 мг/л. темир — 0,03, марганец — 0,01, мис — 1, клифосфатлар — 3,5 рух — 5 мг/л. дан кўп бўлмаслиги керак, бу сув қайнатилганда пайдо бўладиган қуруқ қолдиқ — 1000 мг/л.дан ошиб кетмаслиги шарт.

Ҳар бир пахтачилик районига энг кам билан 10 тажа ўғит омбори, чўчқахоналар, молхоналар, товуқхоналар барча этилган бўлиб улар ортиқча химикатларни ё пастқам ерга кўмишади, ёки Зарафшонга ташланади. Чорвачилик пунктлари эса бевосита саноат қиңдиларини дарёга ҳеч бир биологик ишловсиз оқизиб юборишади. Қассобхоналар ҳам ўз навбатида тонна-тонналаб суякларни дарё қирғоқларига ағдаришади. Жабрдида дарёнинг одам боласига оғули сувни олиб келишдан бошқа иложи қолмайди.

Қуриб бораётган ёлғиз Оролимизнинг ғарбий қисмида Борса-келмас ороли жойлашган. Мен Навоий шаҳри, Кармана музофоти теварагидаги экологик вазият тўғрисида ўйлаганимда ана шу оролча ёдимга келаверди. Гўё Ўзбекистон ери, суви, осмони заҳарланган юрт косага ўхшаса, карманаликлар, пахтачилик-

лар, хатирчиликлар ана шу косанинг тубида яшаётгандек, бўғилаётгандек туюлади. Навоий СЭСининг кейинги 30 йил ичида қайд этилган фактлари билан танишиш туфайли қуйидаги муҳим далилларнинг шохиди бўлдим. Биринчидан, 30 йил мобайнида Навоий райони территориясида 26 минг киши табиий ўлим туфайли ҳаётдан кўз юмган. Бу умумий марҳумларнинг 78 процентини ташкил этади. Иккинчидан, янгидан-янги касалликлар пайдо бўлиб, аҳолининг касалга чалиниш даражаси 153-161 фоиз ортган. 90 турдаги келгинди касалликлар қайд этилган. Учинчидан, аҳолининг, хусусан ёшларнинг вазни 7-11 кг. га, бўйи 6-9 см.га қисқарган. Тўртинчидан, аёллар ва эркеклар орасидаги пуштсизлик 33-42 фоизга ўсган. Юқорида қайд этилган ҳодисалар табиий равишда кучайиб бораверди. Зарафшон бу воқеаларнинг шохиди бўлса-да, у инсон боласига ҳамдардлик билдиrolмайди. Одамлар-чи? Маъмурият-чи? Бутун бошли жамият-чи?!

Уч томонлама табиий заҳарланиш туфайли Кармана атрофида (албатта, 70 км. радиусда) яшаётган 560 минг аҳоли ўртасида касалланиш даражаси қарийб бир тусда. Пахтачи ва Хатирчида вазият бир қадар энгил бўлса, Навоий ва Қизилтепа районларида ҳодисалар ва фактлар ўртасидаги тафовут унчалик катта эмас. Пахтачи районида аҳолининг 33 фоизи, Хатирчида 27, Навоий районида 31, Қизилтепада 17 фоизи водопровод суви билан таъминланган. Аҳвол, ниҳоятда танг!

Водийнинг йирик саноат марказларидан бири Навоий шаҳрида 121 минг аҳоли яшайди. Аҳоли умумий миқдорининг 61 фоизини руслар, 23 фоизини 70 дан ортиқ турли миллатлар, қолган қисмини эса маҳаллий миллат вакиллари ташкил қилади. Шаҳар озода, маданият шохобчалари, маориф системаси ишлари яхши ташкил қилинган. Узоқ йиллар Иттифоқ таъминотида яшаган шаҳар аҳолисининг турмуш даражаси республиканинг бошқа шаҳарлари аҳолисини турмуш даражасидан анча юқори эди. 30 йил ичида улкан дон маҳсулотлари бирлашмаси, тоғ-маъдан комбинати, азот бирлашмаси, мотор ремонтни заводи, дунёда энг йирик цемент заводи, сут маҳсулотлари комбинати, электрохимия заводи ва қудратли ГРЭС қурилиб ишга туширилди. Ниҳоят, шаҳар экологик вазият оғир бўлган иттифоқ шаҳарлари орасида 6 ўринга кўтарилиб олди. Зарафшоннинг тақдирини ерларни сўғориш ва Самарқанд, Каттақўрғон саноат корхоналари ривожланишига боғлиқ бўлганидек, дарёнинг хосиятли муборак суви Навоий шаҳри саноати тараққиёти тимсолида ўзининг мангу кушандасини таниди. Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳри корхоналарининг ялли зарари Навоий шаҳри корхоналари умумий экологик зарари миқдори билан баҳс-лаша олмайди. Мабодо тоғ-металлургия комбинатининг фаолияти муваққат деб англашилса, қолган барча саноат корхоналари узоқ мuddатга мўлжаллаб қурилган. Бу корхоналарнинг барчаси пахтачилик базасини янада кенгайтириш мақсади билан бунёд этилган бўлиб, пахтачилик ўзбек халқининг оғир меҳнатига вафо қилмаганидек, ўз навбатида бу корхоналар ҳам маҳаллий халқнинг турмуш даражаси яхшилланишига хизмат қилмайди. Узоқ йиллар олтин, молибден, титан, вольфрам, стронций каби қимматбаҳо металллар ювилган, хом ашёга айлантирилган тоғ-маъдан комбинатида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг умумий қиймати Иттифоқ манфаатларига тўла-тўқис хизмат қилиб келди. Совет Иттифоқининг иқтисодий асосларини ўрганар эканмиз, шундай хулоса ўз-ўзидан юзага чиқаверди, чунончи, жадал сурьатлар ва гигантомания хуружи туфайли давлат ичида саноат ярим кўчманчилари деб аталмиш 60 миллион миқдорли қатлам пайдо бўлди. Бу ўз навбатида бақувват халқ ҳўжалигининг асоси бўлган миллатлар ва халқларнинг технологик жараёнлар анча такомиллашган ишлаб чиқариш тармоқларига эгалик қилишини бутунлай чеклаб қўйди.

Гарчанд кўп миллатли улўф давлатимизнинг бор куч-қудратини ўзида мужассам этган бўлса-да, Иттифоқ корхоналари табиатга шафқатсизларча муносабатда бўлишининг бош поғонасида туришади. Ёзувчи В. Распутин ўзининг «Ёнғин» қиссида бу қатлам вакиллари амалга оширган жинояткорона ишларни «кархоровчилик» деб атаган эди. Хўш, Ўзбекистонда табиатни емиришга асосланган бу қадар улкан саноат қурилишининг амалга ошишига юқоридагиларнинг кўрсатмаси билан кўр-кўрона рухсат берган одамларни қайси бир тоифа одамлари деб атаимиз? Навоий шаҳри индустрияси водийнинг нақд киндигида ушбу машўум итоат туфайли, унчалик ҳам асосланмаган ҳаётий заруратлар боис пайдо бўлди. 1955 йилда Кармана, Ха-

тирчи, Зиёвуддин районларида пахтадан мўл ҳосил етиштирилди, маҳаллий sanoat анча ривожланган эди. Уруш асорати ҳали унутилмаган ўша йилларда ортиқча ишчи кучини иш билан таъминлаш учун йирик-йирик корхоналар қуришни зарурат бор эди, дейиш қийин. Иттифоқ манфаатлари учун Нуротанинг мрамари, Бухоро гази ва олтини жуда-жуда зарур бўлгани учун ушбу воқаларни бир-бирига боғлашга қулай бўлган Кармананинг жанабиде янги sanoat маркази қуриш авж олдириб юборилди. Бинобарин, бу ерда водий анча торайган, Малик чўли бошланадиган маконлар географик жиҳатдан ҳам қулай деб топилади. Шундоқ Зарафшоннинг чап соҳилида улкан нурхона қурилиши бошлаб юборилди. Сўнгра 1964 йилдан бошлаб социализмни ёлғиз электрлаштириш билангина қуриб бўлмаганини англаб етган давлат бошлиғи бу жараёни электрфикация + химиялаштириш = социализм эканлигини жамиятга эълон қилган, баҳайбат азот бирлашмаси қурилишининг пойдевори ташланди. Сўнгра тоғ-маъданлари комбинати, дон маҳсулотлари комбинати, мотор-ремонт заводи, цемент заводи, электрохимия комбинати ва қамоқхоналар қурилиши авжга минди. Бу корхоналарнинг аксарияти I, II даражали заҳарлиқитли корхоналардир. Азот бирлашмасини французлар қуриб бергандек, электрохимия комбинатини мажорлар ва булғорлар, цемент заводини ғарбий германияликлар лойиҳаси асосида, умуминсоният кумагида қуришди. Дарвоқе, бор-йўғи 80-100 мм. ёғингарчилик ёғадиган Кармана музофотида дунёдаги энг йирик цемент заводининг қурилиши фаннинг росмана далолатларига мутлақо зид эди. Электрохимия заводи типидagi корхоналар ер юзида бор-йўғи учта — АҚШнинг дори-дармон тайёрлашга хизмат қиладиган корхонаси Саҳрои Кабирда, аҳоли яшайдиган манзиллардан 110-140 км. узоқликда қурилган бўлиб, бор-йўғи 300 киши ишлайди. Бошқарув пулти эса корхонадан 3200 метр узоқликда жойлаштирилган. Иккинчи бир корхона Франция давлатига тегишли бўлиб, у Океаниядаги Бехус оролида жойлашган. Янги Зеландиядан 390 км. шарқдаги бу завод химиявий қуроллар ва дори-дармон тайёрлашга хизмат қилади.

Бу далолатларни келтиришдан яғона мақсад Ўзбекистон, Урта Осиё хали Саҳрои Кабирга айлиниб улгурмаган ёки жаҳон океанининг тоза ҳавосидан баҳра олаётган маскан эмас, бу ерларнинг тарихий эгаси ўзбек халқи онг даражаси жиҳатидан Океанияда ёки Саҳрои Кабирда яшаётган қабилалардан тарихан анча устун турса керак, деб буларни дадил айтишдир. Цемент заводи ҳар йили 47 минг тонна тоза цементни ҳавога чиқариб юборади. «Навомазот» бирлашмаси 17 минг тонна углевод оксиди ва 48 минг тонна сув буғи аралаш заҳарли газларни атмосферага чиқаради. Навоий ГРЭСи 18 минг тонна кислотали буғни ҳавога чиқаради, 1800 тонна сульфат кислотаси Зарафшонга оқизилади. Дон маҳсулотлари комбинати эса 16 минг тонна чанг билан ҳавони булғайди. Электрохимия заводи 21 минг тонна водород пероксиди ва хлоридли чиқиндиларни атмосферага узатади. Пардақудуқ тош майдалаш корьерида 50 минг тоннадан ортиқ чанг ҳавога кўтарилади. Қарноб конларида ҳар ҳафтасида 80 тонна сульфат кислотаси ер остига мажбуран сингдирилади.

Мен бу миқдорлар силсиласига шаҳар автокорхоналари ҳавога чиқариб ташлаётган 17,6 минг тонна ис газини, пахта майдонига ўғит солиш жараёнида ҳавога учаётган 11 минг тонна турли хил заҳарли ўғит чанглари, ишлов бериш чоғида ориқ тупроқдан ўртача ҳар юз минг гектар экин майдонидан кўтарилаётган 75-100 минг тонна чангини, пахта тозалаш заводлари атмосферага чиқариб ташлаётган 11 минг тонна чангини ва оғули заҳарли бирикмаларни санамай иложим йўқ. Лекин имконият йўқ, катта ҳажмли кислота ва аммиак цистерналаридан жазирамада ҳам, совуқда ҳам ҳавога тинимсиз кўчаётган 6 минг тонна заҳарлуд буғ ҳақида маълумот бермасдан. Менинг иложим йўқ, «Навоийазот» бирлашмаси ёнида пайдо бўлган, бутун Қарноб ва Малик дашти бўйлаб сочилган радиацияланган, кислота ва аммиак қолдиги мангуликка ёпишиб олган нақ 1,1 млн. тоннали улкан, катта ва кичик ахлаттоғлар ҳақида сўзлашмасдан, етти пуштини унутган халқнинг етти пуштини қуритишга хизмат қилажак радиоактив-доимий нурланиш ҳақида одамларни оғохлантирмасдан. Оқибати эса маълум. Навоий районининг «Қизил Ўзбекистон», «Қизил Октябрь», «Навоий», «Гигант», Ленин номли, «Коммунизм» колхозларида аёлларнинг (албатта, фарзанд кўриши керак бўлган) 33-46 фоиз камқонлик, пуштисизлик касалига чалинган. Аини шу жойларда, Навоий район СЭС маълумотларига қараганда, эмлаш жараёнида ишла-

тиладиган препаратларга болаларнинг 80 фоизининг организми ижобий жавоб бермайди — иммунитет йўқ. 30 йил мобайлида 80 минг аҳоли ичида 1716 киши ўткир асаб касаллигига чалинган, 21600 киши сарик касаллиги билан оғриган ва ҳоказо. Ҳар бир касаллик бўйича аниқ маълумотларни келтириб, кўнглингизни бузиб юбормоқчи ҳам эмасмиз. Шундай бўлса-да, аллергик касаллар республикадаги ўртача миқдордан 2,5 баробар, бод ва падагра; артисклероз ва суяк сили касали 2,4 баробар, тери касалликлари эса роппа-роса 4 баробар кўплиги қайд этилган. Мен Жалойир қишлоғида ё бир қўли ёки қорни битмай ўлик туғилган боласини кўмаётган жувонларга, Қизил-томда бевақт ақлдан озган боласини мактабга юбормай уятдан эл орасига қўшилмай қолган оталар, Дўрмонда Катта йўлнинг ёнида боддан букчайиб қолган, симёғочга суяниб турган болаларга кўзим тушганида, эндигина институтни тугатиб Комсомольск посёлкасида ишга юборилган ўқитувчининг дарс чоғида болаларни йўтал тутиб, қон тупуришларидан сесканиб мактабдан кетиб қолгани тўғрисидаги азобли ҳикоясини эшитганимда инсоф, адолат, виждон хусусида кўпроқ ўйладим.

Зарафшон дарёси билан Навоий шаҳри sanoati ўртасидаги иқтисодий муносабат келгусида янада ривожлантирилади. Хо-зир шаҳар корхоналари Зарафшондан 1 миллион 400 минг м³ сув олади. Шундан бор-йўғи 70 минг куб метр сув тозаланиб, дарёга ташланади, 700 минг м³ сув тозаланмасдан Дорилик-сойга, Зарафшонга ва Каттакомга ташланади. Сув эса шаҳар корхоналарининг оғуларини Шўркўлга, Тўдакўлга, умуман, Бухоронинг саховатли далаларига оқизиб кетади. Мабодо Бухоро далаларининг саховатли туфайли юзага келадиган моддий бойликларни аниқ қийматини билганимизда эди, албатта Навоий шаҳри корхоналари етказётган экологик зарар билан таққосланган, ҳамда бу sanoat корхоналарининг эшовидан тушовий қимматга тушишини билган бўлар эдик. Афсуски, Ўзбекистон халқ хўжалигининг асл қиймати бизга маълум бўлмаганидек, ҳар бир шаҳар, ҳар бир вилоятнинг асл баҳосини аниқлаш имкониятига эга эмасмиз.

Навоий шаҳри ва унинг атроф районларидаги экологик вазият тўғрисида ёзувчи ва публицистлар Салима Умарова, Ашурали Жўраев, Гаффор Ҳотамов, Дадахон Нурииларнинг мақола-ларида аниқ маълумотлар келтирилган бўлиб, барларда мавжуд аҳволни олимлар, шифокорлар, айрим жонкуяр раҳбарлар томонидан берилган маълумотлар ва кузатишлар орқали тасвирлаш ва жамоатчилик фикрини шакллантириш маъсулиятдан деб билмоқ керак. Республика матбуотига нисбатан билдирилган муносабатга қараб шундай хулосани ўртага ташлаш мумкин: ун маҳсулотлари ва сут маҳсулотлари комбинатини эътибордан соқит қилганда шаҳардаги корхоналарда ишлаб чиқарилаётган хом ва товар маҳсулотнинг ҳақиқий қиймати эълон қилинмайди. Экологик вазиятни белгилловчи ўлчамлар маълумият манфаатларининг ҳисобига камайириб кўрсатилади — улар хизмат учун зарур ҳужжатларга айланттирилган — сир тўтилади. Йўқса, тоғ-маъдан комбинатининг роппа-роса 60 гектар сув тинитиладиган ҳавзаси атрофида дозиметрлардан фойдаланиш бутунлай манъ этилган бўлиб, Зарафшонга қувур орқали оқаётган заҳар маҳсус соқчилар томонидан қўриқланмас эдимиз? Нурланиш манбаларини олимлардан, мутахассислардан, журналистлардан сир тутиш мумкин, лекин инсон соғлигидан муҳофазалаб билмаймиз-ку. Ерга кўмилаётган чиқиндилар зонасини сир тутишимиз мумкин, лекин кун келиб тупроқ ҳам ўз сўзини айтишини унутмаслигимиз керак. Халқ ошига солинажак оғуни сир тутиб, унинг манфаатлари номидан ўзига қарши жиноят қилишга ҳали ҳеч ким ҳуқуқ бермаган! Катта-кичик халқларнинг бир миққоли кўчиб келиб ўзбек халқи асосий қисмининг пуштини қуритаётганини, келажакда XX асрининг энг оғир жиноятларидан бири деб таъна қилмайдиларми бизга! Йўқ, Навоий шаҳридек Иттифоқ қалъаси бу маломатни ўз бўйинга олмас керак. Гапим ёлғон десангиз учта йирик — Линолеум, Оҳак ва Асбобсозлик заводи қуриш кўзда тутилмаган бўлур эди. Йўқса, мавжуд аҳволни ҳисобга олиб 30 минг тонна металлни қайта ишлайдиган улкан цех ҳамда йилига 24 миллион сўмлик маҳсулот берадиган электр асбоблари заводи қуриш кўзда тутилмаган бўлурми эди? Маҳаллий ишчи кадрларнинг касб малакаси оширилмасдан туриб, sanoat корхоналарининг товар маҳсулотини 230 миллионга, sanoatнинг асосий — фондларини эса 275 миллион сўмга, sanoat мутахассисларини кўпайтиришни 10 минг кишига етказиш ре-

жалаштирилмаган бўлар эдими? Бундан ташқари 53,6 миллион м³ газлама ишлаб чиқарадиган ип-йиғирув комбинати, 15 миллион сўмлик кийим-кечак ишлаб чиқарадиган тикув фабрикаси, 1,5 миллион тонна гўшт ва колбаса ишлаб чиқарадиган завод ҳамда иккита ғишт заводи, шунингдек, Сардара очиқ фосфат конини ишга тушириш мўлжалланган. Бу фактлар республика давлат План комитети ва Навоий шаҳри ижроия комитети ҳужжатларида қайд этилган.

Йирик асбобсозлик заводи қурилиши, ошкоралик шарофати туфайли 2 ой мобайнида Навоий район «Коммунизм учун» газетаси саҳифаларида муҳокама қилинди. Тоғ-Маъдан комбинати бош директорининг ўринбосари А. Коваленко салоҳияти соясида райком ва райижроком раҳбарлари ушбу корхонанинг Навоий району, умуман, водий учун сув ва ҳаводек зарурлигини ташвиқот қилишди. Бевақт ўлим ва ногиронликлар жонига теккан дўрмонликлар, ўқитувчилар бу тадбирларга қарши бўлиб чиқшди.

Асбобсозлик заводи қурилиши тўғрисидаги баҳс Навоий район шифокорлари ва ўқитувчиларини, меҳнат ва уруш ветеранларини умуман, соғлом фикрловчи ҳар бир одамнинг виждони табиат ва келгуси авлод ташвиши билан яшаш масъуллигини барқарорлаштирувчи ягона куч эканлигини қайта исботлади. «Оҳақ ва Линолеум заводи, электр асбоблари ва улкан асбобсозлик заводи каби заҳарли иншоотлар қурилишига қарши курашишга қатъий аҳд қилдик, зеро ишсизларни иш билан таъминлаш кўзда тутилаётган бўлса, бунинг оқилона йўллари бор — пахта хом ашёсини қайта ишловчи, мева ва сабзавотдан турли хил консервлар тайёрловчи заводлар, шунингдек, тўқимачилик корхоналари қуриш мумкин, шуни мутасадиқ нозирликлардан, халқ ишонч билан сайлаган депутатлардан, ҳукуматдан қаттиқ талаб қиламиз! Бу жуда зарур ва муҳим! Ахир, ҳар қандай сабру тоқатнинг ҳам чеку чегараси бор!

«Кўз ўнгимизда атроф-муҳит ҳалокатга учраётган, заҳарли газларга тўйинган ҳаво нафасингни бўғаяётган, болалар ўлими йилдан-йилга ўсиб бораётган бир пайтда она-заминни асраш, осмоннинг мусаффолиги, сувнинг тозаллиги учун, инсон саломатлиги учун курашиш биз — мураббийларнинг ҳам биринчи галдаги виждоний ишимизга айланаётир».

Бу мактубга Навоий райони ва Кармана шаҳридаги ўрта таълим мактабларининг 97 нафар ўқитувчиси имзо чеккан. Навоийда оҳақ ва линолеум заводларининг қурилишидан ташвиш чекаётган аҳолининг талаблари тўғри эканлигини қўйидаги далиллар билан исботлаш мумкин: 1) йилга 30 миллион м³ линолеум ишлаб чиқарадиган янги завод қурилиши Зирабулоқ тоғининг «Қирққиз» ва «Бўламиш» яйловлари оралиғида, яъни шаҳарнинг шарқий-жанубидаги қўриқ ерларда амалга ошириш мўлжалланган. Бу корхонада тураржой программасини бажариш учун зарур қурилиш материаллари — линолеум ишлаб чиқаришга янгидан 500 киши ишга тортилади. Географик жиҳатдан заводни қуриш мўлжалланган жойда шамолнинг йиллик йўналишининг 62-64 фоизини шарқи-ғарбий ва қолганини бошқа йўналишлар ташкиллагани учун атмосферага чиқариб юбориладиган 7000 тонна заҳарли газлар бевосита темир йўли вокзали, Навоий шаҳри, Комсомольск посёлкаси аҳолиси ҳамда Қорақудук, Шўрқудук, Пардақудук, Сувқайтти, Чодир, Сопи, Байрамали ва бошқа унумли яйловлар тустига ёпирилади. Қудуқларнинг заҳарланиши эса йирик қўйчилик совхозини, «СССР 50 йиллиги» хўжалигининг иқтисодий фаолиятини издан чиқариши мўқаррар. Березники шаҳридаги линолеум заводининг мудҳиш асоратини ҳисобга олиб, Ўзбекистон шароитида ҳаводаги кислород миқдорини кескин ўзгартирадиган саноат тармоғи бўлгани учун ҳам бу заводнинг қурилишига йўл қўймастик керак. Азот бирлашмаси заҳарли тўтунларидан фарқли ўлароқ, линолеум заводи чиқарадиган дисульфат нитрати кислород ва азотдан оғирлиги туфайли ер бағирлаб тарқалади. Бу тоза ҳавонинг янада камайиб кетиши деганидир. 2) Жиззахдаги, Бекободдаги оҳақ заводлари етказаятган экологик зарарини ҳисобга олиб юксак индустриал фаолият туфайли аҳолининг соғлиқ даражаси тубанлашиб кетган Навоий шаҳри саноат зонасида бу заводнинг қурилишига йўл қўйиб бўлмайди. Чунки оҳақ қуруми ҳам оддий ҳаводан оғир. Бинобарин цемент заводининг фаолияти туфайли ҳамда Қизилқум қуюнлари ҳисобидан Навоий, Қизилтепа районлари территориясига 2-5 мм., ёки 246 минг тонна чанг чўқади. Азалдан унумдор ерларнинг ва серўт яйловларнинг ишдан чиқишини оҳақ заводининг қурилиши янада тезлаштириши кутилади. 3) Асбобсозлик заводи

ва электр ускуналари комбинатининг қурилиши амалга ошадиган бўлса, табиий радиация билан бир қаторда инсон соғлигини издан чиқарувчи электромагнит тўлқинлар радиацияси ҳамда электр асбоблар ўлчанадиган вакуум тўлқинлари нурланиши янада кучайиб, ўнглаб бўлмас талафотларга олиб келиши мўқаррар. Шу билан бир қаторда Навоий шаҳрида қурилиши мўлжалланган тўқимачилик комбинати ва трикотаж фабрикаси режалаштирилганини қўллаб-қувватлаш керак. Бу корхоналар қурилишидан олдинроқ маҳаллий аҳолини, хотин-қизларни касбга ўргатиш, маориф ишларини тезлаштириш ўрилли тадбирдир. Навоий шаҳридаги 4 билим юртида фақат автослесарлар, кўтарма кран ҳайдовчилари ва механизаторлар тайёрланиши саноат ривожланиши режаларига мустаҳкам асос яратолмайди. Мабодо электр ускуналари корхоналари қуриладиган бўлса, РСФСР ва бошқа иттифоқдош республикалардан технолог ва малакали ишчилар таклиф этилади. Бу аввало шаҳардаги тураржой муаммосини янада кескинлаштиради ҳамда маҳаллий миллат орасидаги ишсизларнинг фаол ижтимоий меҳнатга жалб қилиниши жараёнини сусайтиради. Фарғона водийсида сўнг, Зарафшон водийси ишсизлик бўйича иттифоқда иккинчи ўринда туришини ҳисобга олиб, аввало ана шу қатлам вакилларини ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш тадбир тадоригини кўрмоқ керак.

Дарвоқе, гапираман деса муаммо жуда кўп. Улуғ этнограф ва рассом Н. К. Перих: «Онглиқнинг тараққиёти барча муваффақиятларнинг асосидир», — деб ёзган эди. Оролни, Зарафшон воҳасини умуман Ўзбекистон табиатини қутқариш Ўзбекистон ССР халқ хўжалигининг тўла иқтисодий мустақилликка эришишига боғлиқдир. Иттифоқ манфаатлари билан Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражаси ўртасидаги зўравонлик ва итоаткорликни қонуний йўл билан бартараф этиш зарур.

«Сувнинг ҳам ўз ватани бор», — деган араб ҳикмати ва Зарафшон дарёсининг бугунги аҳволи ўртасидаги боғлиқлик икки муҳим хулосани чиқаришга сабаб бўлди. Водийда қишлоқ хўжалиги ва саноатни фақат Зарафшон сувининг имкониятларини ҳисобга олиб ривожлантириш зарур. Иккинчидан, ниҳоят, Амударё ва ҳали умидимиз узилмаган Сибирь сувларини бу юрт тупроғига «беғона» эканлигини илмий исботлаш керак.

Яқин ой, йилларда Ўзбекистоннинг экологик харитасини яратиш, вилоятлар, районлардаги болалар ўлими миқдорини ва уларни таққослаш ҳисобини йўлга қўйиш, ўзбек тилида тиббий ҳафталик газета чиқариш энг зарур тадбирлардан деб ўйлайман.

Пахта етиштириш ўзбек халқининг миллий ифтихори деб аюҳанг солгандан кўра, пахта Ўзбекистон миллий бойлигининг асоси деган мантиққа мос қафолатни тан олиш керак. Ифтихорда руҳийлик ҳамда ҳусн-тароват ҳукмрон, лекин ҳаётда ёлғиз ифтихор билан яшаб бўлмайди. Бинобарин, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг янги мезони — тенг ҳуқуқли иқтисодий мустақил иттифоқдош жумҳуриятлар ўртасидаги бозор — ижодкорлик жабҳасида ёлғиз ифтихор — қуруқ ҳамён, юпун дастурхон билан умргузаронлик қилиш келиб-келиб жонимизга тегади.

СССР Халқ депутатлари I съездида, Олий Советнинг I ва II сессияларида Америка Қўшма Штатлари, умуман, жаҳоннинг турли мамлакатлари парламент иш юритиш тартиби ҳамда иқтисодий ҳаётни ташкил этишларига кўр-кўрона тақдирларга тортиш содир бўлиб турди. Европа давлатлари парламенти-дан ўрнак олиш мумкин, айрим олинган давлатлардан эмас. Чунончи, Европа парламентида миллий экономика — иқтисодий ҳаётнинг италянча ёхуд испанча кўринишлари умуман камситилмайди. Қўшма Штатлар парламентида иш ўрганиш тарих олдидаги энг катта ижтимоий жиноятдир. Чунончи, Америка халқи ягона миллат, Совет Иттифоқи эса ўз тарихи, давлат тузуми, юксак маданиятга эга бўлган тарихда инсоният тараққиётида чуқур из қолдирган, фалсафий атаманинг барча талабларига тўла жавоб бера оладиган, чинакам миллат деб аташ мумкин бўлган, kami билан 17-20 кўп сонли миллатларнинг иттифоқидир.

Қудуқларидан кислота қайнаб чиқаётган, далаларини шўр босган, улўғ-улўғ тутларини лайлақлар тарк этган Бухоро воҳаси ҳақидаги суҳбатимиз ҳали олдинда, аэзиз одамлар!

Күзүпүркөдө пайгамбар ҳаёти

Уруғлар бирин-бирин аёл, бола-чақаларию шаихлари ва қуллари билан ёппасига ислом динига кира бошладилар. Фақат жуда озчилик одамлар мажусийликда қолиб, ўлпон тўлаб, Муҳаммад билан тузилган шартномаларга оғишмай амал қилинадими-йўқми олдиндан билолмай, ўз тақдирдан мангу хавотирда яшашни ихтиёр этишди. Ислом Ҳинд океани соҳиллари ва Қизил денгиз қирғоқларигача, Марказий Арабистон чўлларигача — деярли бутун ярим орол бўйлаб ёйилди. Ҳамма ерда мажусийларнинг саждагоҳлари йўқотилди, муқаддас деб юритилувчи дарахтлар йиқитилди, ердан кўкариб чиққандай тип-тикка сўппайиб турувчи тошлар, кўчманчи қабилаларнинг бут-санамлари майда-майда қилиб ташланди.

Ислом ниҳоли ўсаётир! — севинарди Муҳаммад пайгамбар. — Миттигина уруғ ҳам тезда қудратли, улғувор дарахтга айланади! Оллоҳнинг ўзи қўллади, музаффар қилди, шу боис одамлар улус-улус бўлиб исломга интилоқдалар!

Ҳатто Ҳижоз тоғларига ўрнашиб олган, ҳаммани ҳеч нарса суриштирмасдан талашга одатланган қароқчи галаларни ҳам Муҳаммад қатъийлик ва раҳмдиллик билан итоатга қақирди ва ниятига эришди. Мажусийликда, бутпарастликда қилинган барча жиноятлар, бегуноҳ қон тўкишларни пайгамбар унуттишга ва йўқликка топширди, талончиларга қўшилиб кетган қочқин қаролларга озодлик берди, шундай қилиб, қароқчи тўдалар ҳам исломга кириб, тинч ҳаётга қайтишди.

Шаҳарларда ва воҳаларда яшовчи аҳли китоб аллақачон давлатчилик ва у билан боғлиқ солиқ-тўловларга кўникиб қолишган; улар қадим-қадимданоқ доимо кимгадир — ўзларининг князь ва ҳукмдорларига, форслар ва арабларга, юнонлар ва эфиопияликларга ўлпон тўлаб яшашарди. Эндиликда эса Муҳаммадга тахминан аввалги миқдорда солиқ тўлашмоқда ва ўз тақдирларида айтарли ўзгариш сезишмади; уларнинг исломга нисбатан душманлик кайфиятида бўлишлари учун ҳеч бир сабаб йўқ эди, Муҳаммад уларнинг эътиқодига дахл қилгани йўқ, ички ишларига ҳам аралашмади. Улар, худди илгаригидек, ўз муқаддас китобларининг ёзувларига биноан яшашлари керакдай эди гўё.

Бутпарастлик мутлақо исломга қарши тура олмас — у одамлар қалбида ўлимга юз тутганди. Мажусийлар билан муқаддас урушининг асло ҳожати йўқ — унинг йўқолиши учун пўписа қилиб, таҳликага солишининг ўзи кифоя эди.

631 йилнинг охирига келиб, Муҳаммадга бўйсунувчи элларда бутпарастлик тамоман йўқ қилинди. Кучига куч қўшилган ислом лашкарлари шимолга янги юриш учун тайёргарлик кўра бошладилар. Пайгамбар илгари сурган режага биноан дин йўлидаги жиҳот биринчи навбатда Византияга, унга қарашли араб-нарсоний уруғларига қарши йўналтирилган эди.

Умма — мусулмонлар жамоаси — юз минглаб одамларни

бирлаштирган, ислом енгилмас кучга айланиб, пайгамбар бошлаган иш аллақачон минглаб матонатли одамларнинг саъй-ҳаракатлари эвазига тинмай олға босар эди.

Макканинг қўлга олиниши ва қурайшийларнинг исломга киритилиши муҳожирларнинг илгариги бирдамлигига зарба берди. Уларда турли уруғларга мансубликнинг сўнмас туйғуси янги куч билан намоён бўла борди. Улар энди ўзларининг кўпдан-кўп қариндошларига қайғуришар, худди аввалгидек, уларни яна ҳошимийлар ёки уммавийларнинг аҳволи, махсумийлар ёки нафамийларнинг уддабурролиги ҳам тўлқинлантирар эди.

Муҳаммад бундай рақибона кайфиятда баҳслашувчи гуруҳларни яраштириб қўяр, беҳуда бир сўз ёки пухта ўйланмаган бир тadbир юзага келган кучлар нисбати мувозанатини бузиб қўймаслиги учун уларнинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турарди.

Саҳобаларнинг барчаси ҳам исломга садоқатли бўлиб, улар Оллоҳнинг сўзларини ёд билишар, тангрининг пайгамбари, элчиси Муҳаммаднинг барча қарор ва амалий тadbирларини эсда туттишар, ҳамда Оллоҳга хуш келадиган хулқ ва адолат намунаси деб билишар, ҳар қадамда ундан ибрат олишар эди. 632 йилнинг январида Иброҳим тўсатдан хасталаниб қолди. Сира қутилмаганда шундай бўлди — болакай асло нимжон эмас, бақувват бўлиб улғаяр, ҳатто тетапоё бўлиб юра бошлаган, илк сўзларни айтишни ҳам ўрганган эди. Муҳаммад уни тиззаларида олиб ўтиришни яхши кўрар, меҳр билан ўғлига боқаркан, беҳад қувонарди.

Иброҳим оғир касалликка дучор бўлган, Муҳаммад қайғули ўй-хаёллар ичида қолганди, нима қилиб бўлса ҳам, Иброҳимни қутқариб қолишга тиришар эди. Иссиқдан ҳолсиз тўлғанаётган гўдакка аёллар ўт-ўланлар қайнатмасидан ичкизишди, баданига доривор ёғлар сурқашди, Муҳаммад уларга ҳалал бермади. У ўзининг яккаю ёлғиз ўғли бошида ўлтирар, ибодат қиларди — ҳаёт ва ўлим устидан ҳукм тангри қўлида, ибодатлари, ўтинч-илтижоларини Муҳаммад ёлғиз Оллоҳга қарата айтаётган эди.

— Оллоҳ — еру осмонларнинг ёғдуси, — шивирларди Муҳаммад. — Унинг нури ертўла зулматда чироқ ёғдусидай, унинг нури мовий шиша идишда порлаётган фонус, ҳар тарафни мунаввар этаётган марварид юлдузга ўхшайди. У ҳаётбахш самовий дарахт япроқларининг силкинишидан ўт олади. Унинг тезёнар ёғи оловга тегмасдан туриб, ловуллаб кетаверади. Унинг салтанати мангу мунаввар бўлсин! Оллоҳ кимни муносиб топса, ўшани ўз оламига чорлайди, тангри ҳамма нарсага қодирдир. Менинг якка-ёлғиз ўғлимни ўз паноҳингда асрагин, худди!

Ҳамма нарсага ўзинг қодирсан! Дунёнинг барча олди-сотдилари сенга бўлган ихлосидан қайтара олмайдиган, ибодатни,

дил тозаловчи хайр-эхсон улашишни қанда қилмайдиган, қиёмат кунидан кўрқадиган одамларга ўзинг мукофотлар йўллайсан, тангри! Сен ўз совғаларингни истаган банданга йўллайверишинг мумкин. Мукофотларинг ҳадсиз-ҳисобсиздир — ўғлимга ўзинг шифо бер...

Илтижолар, дори-дармонлар ёрдам бермади. Касалликнинг учинчи кунни аниқ бўлдики, Иброҳимни Ҳаёт тарк этди.

— Ҳаётим! — ҳасрат чекарди Мухаммад. — Биз ҳаммамиз Оллоҳникимиз — бир кунни албатта унга қайтамиз! Мен ҳам тезда ортингдан борурман, ўғлим! Тез орада мен ҳам ортингдан боргум...

Айтишларича, Иброҳим вафот этган кун — 632 йилнинг 27 январида қуёш тутилиб, Арабистонни бир неча дақиқа зулмат қоплаб олган экан.

— Ҳаётим Иброҳимнинг вафотидан фалаклар ҳам мотам тутяпти, Мухаммад, — дейишарди унга мусулмонлар.

— Қуёш, ой, юлдузлар худонинг ҳукмидадир, — жавоб берди уларга Мухаммад. — Инсон тақдири билан иши йўқ уларнинг...

Мажусийлик одамлар онгига шу қадар кучли сингиб қолган эдики, Мухаммад яккаҳудоликни улар орасида қанчалик чуқур тарғиб қилмасин, барибир бутпарастликка дахлдор хатти-ҳаракатлар учраб қолаверар эди.

Иброҳим дафн этилгандан сўнг Мухаммадга яна хотиржамлик қайтгандай бўлди. Аммо бу ўлим нимани англиштишни у жуда яхши биларди — унинг бутун ҳаёти сафарбар этилган иш охирилик қолган, тангри ўз пайғамбарини ҳузурга чорлаш учун ҳозирлик кўраётган эди. Тезда Мухаммад ҳам Иброҳимнинг ортидан боради ва жаннатда у билан учрашади. Ҳадича билан ҳам, Зайд билан ҳам, у кимники суйган ва йўқотган бўлса, ҳаммаси билан юз кўришадилар.

Ерда бўлса фақат Фотима ва Ойша, неваралари — Ҳасан ва Ҳусанларнинг отаси Али учаласи қолишади.

— Менинг вафотим яқин, — деб қолди у бир кунни Фотимага. — Йиғлама, менда танлаш имкони бор эди — ўлимни танладим.

Фотима ҳам тез-тез касалланиб турар, шу боис Мухаммадга ўз уйида қолган сўнгги қизидан кейин ҳам яшаши мумкиндай туюларди гоҳида.

Иброҳимнинг вафоти Мухаммаднинг қалбидаги ҳаётга умид ва интилиш ришталарини узгандай бўлди, унинг хасталиги оғирлаша борди, «Ҳайбар оғуси» унинг ич-ичини куйдираётган эди.

Оллоҳ Мухаммадни ўзининг пайғамбари ва элчиси қилиб танлади. У Оллоҳнинг айтганларини бажара олдимиз? Ҳақ ва пок динни ёйиш учун кўлидан келадиган барча ишларни қила олдимиз? Деярли ҳаммасини бажарди. Ерда адолатли ҳаёт кечиришлари ва жаннатда бахтли мангуликка эришмаклари учун одамларга нимаки зарур бўлса, барини Оллоҳ Мухаммад орқали бандаларига маълум қилди. Гуноҳ ишлар савоб ишлардан, пок ва ҳалол нарсалар шубҳали ва ҳаром нарсалардан, манъ этилган хатти-ҳаракатлар руҳсат берилганларидан бирма-бир ажратилди. Эндиликда қандай ибодат қилиш, қандай рўза тутиш, қай тарзда суд-ҳакамлик ишларини юритиш, нарсаларни қандай мерос қолдириш, қандай савдо-сотик қилиш ёки никоҳ муносабатларини қандай ўрнатиш, хотинларга ва қаролларга қандай муомала қилиш, нима ейиш, нимани ичиш, ҳаттоки, қандай кийиниш лозимлиги — ҳамма-ҳаммаси аён. Оллоҳ, ҳаттоки чақалоқларни қанча муддат кўкрак сuti билан боқиш кераклигини айтишни ҳам унутмади одамларга. Умр давомида инсон ҳаётига раҳна солувчи ҳар бир ҳавф-хатар ҳақида тангри одамларга Мухаммад орқали батафсил баён қилди. Қиёмат қоим кунида ҳеч ким билмасдан гуноҳ қилибман, деб ўзини оқлолмайди — барча гуноҳ ишлар айтиб ўтилди, ҳаммаси ҳар бир бандага яхши маълум.

Фақат энди динни ер юзи бўйлаб ёйиш қолди, бу ишни ҳам Оллоҳ диндорлар, барча мусулмонлар зиммасига юклаган — улар яхши билишади. Исломи ҳимоя қилиш унинг ҳокимиятини ўрнатиш учун керак бўлганда қонли урушлардан фойдаланишга ҳам руҳсат берган Оллоҳнинг донолигини ҳар ким ҳам тўғри тушунавермайди.

Оллоҳ барча зарур нарсалар, тартиб-қоидаларни Мухаммад орқали маълум қилди, энди унинг пайғамбарлик иши охирилик қолди, у энди тангрининг ҳузурга қайтишга шошилиши керак. Мусулмонлар эндиликда Оллоҳдан янги ваҳийлар келишини кутмай қўйишган.

Фақат пайғамбар сифатида Мухаммад бажариши лозим бўлган ягона вазифа қолди. У ҳам бўлса — ҳаж. У анчадан буён сазардики, фақатгина Каъбани эмас, балки Макка шаҳри атрофларидаги қадимдан муқаддас саналган жойларни ҳам эҳтиром этиш, зиёрат қилиш Оллоҳга хуш ёқади. Бундай зиёрат жами мусулмонлар зиммасидаги катта мажбурият бўлиши керак. Ўтган йили ҳажни Абу Бакр бошқарган, унинг ортидан эса тўрт юзга яқин зиёратчилар эргашган эдилар. Мухаммад бу маросимнинг батафсил баёнига тегишли ваҳий олмаган, Абу Бакрдан намуна олиш эса мусулмонларни тўлиқ қаноатлантирмасди. Энди ҳажни пайғамбарнинг ўзи бошқариб бориши, Оллоҳга маъқул зиёрат тартибини тасдиқ этиши ва бирйўла қадимги маросимлардан қайсилари пок, ҳалол эканини узил-кесил аниқлаб бериши лозим эди. Мухаммаднинг дили ва ақлига тангри раҳнамолик қилар, шунинг учун пайғамбар зиёратгоҳга борганида фақат худога ёқадиган удумларнигина бажариб, унга номақбул ҳаракатлардан сақланишига сира шубҳа қилмасди.

Март ойида навбатдаги ҳаж мавсуми бошланди, Мухаммад Макка сари йўл олди. Ҳажни пайғамбарнинг ўзи бошқариши ҳақидаги хабар тезлик билан ҳамма жойга тарқалди. Мусулмонлар катта-катта оломон бўлиб унинг ортидан эргашдилар. Тўғрисиўли тарихчиларнинг ишонтаришларича, биргина Мадинанинг ўзидан муқаддас зиёратгоҳларга ибодат этиш учун олти-миш минг мусулмон чиққан экан.

Барча саҳобалари пайғамбарга сафардош эдилар, хотинларининг ҳам бариси туя ўрқачларига ўрнатилган ўриндиқларда унинг ортидан боришарди.

Йўлда, биринчи тунги кўналгага кўниб, туришганлари биланок, Мухаммад оддий кийимларини ечиб, эҳромга — икки бўлак оқ матодан иборат либосга ўранди — шу лаҳзадан эътиборан у тангри қаршисида турарди, энди унинг барча заминий дунё ташвишлари ва муносабатларига аралашуви мумкин бўлмай қолди. Барча зиёратга отланганлар пайғамбардан ўрناق олиб, эҳромга ўранишни истар эдилар. Аммо Мухаммад эъратчилар орасида кимларки қурбонлик учун жонлик элтаётган бўлса, ўшаларгина эҳромга ўранишлари мумкин, деган талаб қўйди.

— Тангри, мен шу ерда, сенинг хизматингданман! — ҳайқирди Мухаммад эҳромга ўраниб. — Шу ерда сенинг хизматингга шайман! Сенинг тенгинг йўқ! Таъзиму ибодатларимиз — ёлғиз сенга, жаъми яхши неъматлар — ёлғиз сендан! Сенинг ҳукмингдан ўзга ҳукм бўлмас, сенинг салтанатингдан ўзга салтанат йўқ!

Бу кўхна дуонинг сўзлари кўпчиликка маълум эди, аммо жонилия даврларида мажусийлар уларни бузиб-бежа ишлатишарди. Энди эса Мухаммад уни поклади, унга илгариги ўз муқаддаслигини қайтарди — Иброҳим пайғамбар Оллоҳнинг ҳузурда туриб ана шундай дуо ўқиган эди.

Оллоҳ маъқул кўрган ҳаж маросимини кўпхудоци ғайридинларга шайтон томонидан айтилган бузилшлардан тозалаш пайғамбарнинг одамлар олдидаги бурчи ҳисобланарди.

Маккада Мухаммад пайғамбар умра амалини бажарди — Каъбага тиз чўкиб таъзим қилди. Уни хасталик азоблар эди, ибодатгоҳ атрофида айлланиш, Сафа ҳамда Марва тепаликлари ўртасида югуриш учун унинг қуввати етмас эди. Ал-Касва исмли туяга миниб, Каъбани етти маротаба айлланиб чиқди, ҳар айланганида муқаддас қора тошга асо тутган кўлини оҳиста теккизиб ўтарди. Худди шу туяни миниб муқаддас тепаликлар ўртасида югуриш амалини ҳам бажо келтирди. Бу қадимий удумларни бажарар экан, Мухаммад тинмай дуо ўқир, илтижо-ибодатлари ягона тангрига қаратилган эди; шу йўл билан у умра удумини бутпарастликнинг гуноҳли аломатларидан тозалади.

Умрани якунлаб, Мухаммад эгнидан эҳромни ечиб, бир муддат дам олиш учун оддий энгил-бошини кийди. Эҳромни ечиш билан бирга зиёратчининг мажбуриятларини ҳам зиммасидан олди — энди барча дунёвий ишларга ҳам қўл уриши мумкин эди. Унинг бу ҳаракати Умарда эътироз уйғотди.

Бир оз дам олгач, Мухаммад яна эҳромга ўранди ва энг мушкул вазифани бажаришга жунади — Мино водийсини, Мудза-лиф ва Арафат тоғларини ёмон нарсалардан фориг этиш керак эди. Бу ерларда кўчманчиларнинг энг асосий муқаддас жойлари бор бўлиб, бутпарастлар уларни Каъбадан ҳам кўпроқ эҳтиром қилишарди.

Муҳаммад Мино водийси бўйлаб, Мудзалиф тоғи этакларидан ўтиб, кўпминг кишилик зиёратчилар оломони бошлаб, қадимдан одамлар худолар билан, эндиликда эса ёлғиз тангри билан юзма-юз туриш учун ташриф этадиган муқаддас манзил — Арафат тоғи сари яқинлашар эди. Бу ердаги бут-санамлар йўқотилган, аммо улар қад кўтариб турган жойларни ҳамон муқаддас деб билишарди.

— Бутун Арафат тоғи — муқаддас манзилдир, — баланд овозда маълум қилди пайғамбар. — Чекка сарҳадларига, бутунлай!

— Тангрим, шу ерда мен сенинг хизматингдан! Хизматингдан сенинг! — мусулмонлар ўзларига таниш дуо сўзларини бақариб, қайта-қайта такрорлаб айта бошладилар.

Муҳаммад Арафат чўққисида туриб, зиёратчиларга ваъз-хутба билан мурожаат этишга киришди. У қуввати етгунча эшитиларли қилиб гапирар, баланд жарангдор овоз ва аниқ талаффуз соҳиби Робия Ибн Убайя пайғамбарнинг жарчиси бўлди.

— Эй одамлар! — ҳайқирди Робия кўпминг кишилик оломонга юзланиб. — Тангрининг элчиси сўрамоқда: биласизларми, ҳозир қандай ой?

— Муқаддас ой! — қичқирди жавобан.

— Тангрининг элчиси айтаётирки, — ҳайқирди яна Робия, — Оллоҳ сизнинг томирларингизда қонни, дилдаги эрку аъмолингизни, у билан учрашиладиган кунга қадар, худди мана шу ойни ёритгани каби нурли ва мунаввар айлағай.

Робия Муҳаммаднинг айтганларини бирорта сўз, бирор иборат ҳам қолдирмай зиёратчиларга етказарди.

— Эй одамлар! Билмайман, бир йил ўтиб, қутлуғ кунда яна учрашамизми, йўқми — сўзларимни яхшилаб ўқиб олинг! — деди Муҳаммад алайҳиссалом. Сизнинг қонингиз, молу жонингиз — Оллоҳ билан юз кўришадиган кунингизга қадар улуг мўътабарлик топди, мана шу кундуз, ушбу ой, мана шу дам — мангу муқаддасдир!

— Сизга ишониминг учун ичган қасамларингизни қайтариб беринг, — тангри қасам ичишни манъ этди! Тангри судхўрликни ҳам манъ қилди — устама фойдалар бекор қилинади! — «Оллоҳ жоҳилия даврларида тўкилган қон учун гуноҳларни кечиргай, тангри қасос олишни ҳам манъ айлади!

Эй одамлар! — Сизнинг заминда Оллоҳга ибодат этувчи ҳеч бир кишини шайтон асло ўз йўлига соллолмайдди. Аммо сиз унга бўйсунадиган бўлсангиз, у сизни тузоғига илдиради ва тангри олдида сизнинг бор-йўқ ҳаракатларингизни ҳеч нарсага арзимайдиган қилиб қўяди — шайтонни енгиб яшашга ўрганинг!

Сизнинг ҳақ-ҳуқуқингиз — хотинларингизда, хотинларингизнинг ҳақ-ҳуқуқи эса — сиздадир! Улардан ўз обрўингизга доғ туширмасликларини, сизга номуносиб, одобдан ташқари ишлардан сақланишларини талаб қилишга сизнинг ҳаққингиз бор. Агарда улар сўзингизга қулоқ осмасалар, у ҳолда тангри уларни қамаб қўйишга ва уриб жазолашга рухсат беради. Аммо бундай ҳолда асло шафқатсизлик қилмаслик лозим! Агарда сўзингизга кириб, нолейиб йўлдан қайтсалар, у ҳолда улар сиздан сахийлик билан едириб-ичиришингизни, кийинтиришингизни талаб қилишга ҳақлидирлар. Аёлларингизга, уларнинг хушхулқ юриш-туришларига ҳар доим мурувват ва ҳамият билан ёндошинг, чунки улар сизнинг ўз-ўзини жиловлашга ноқобил асираларингиздир; сиз уларни тангри қонунига биноан хотинликка олдингиз, улар Оллоҳнинг сўзларига кўра Сизга мансубдирлар — пухта англаб олинг, мусулмонлар!

Эй инсонлар! Барча мусулмонлар бир-бирларига оға-инидирлар! Ўз оғангиздан, у сизга нимани берса, ўша нарсани олинг, ўз инон-ихтиёри билан берган нарсанигина олинг, шунда сиз ҳеч адашмағайсиз! Сўзларимнинг маъносига тушундингизми?

— Тушундик, — жавоб беришди мусулмонлар жўр бўлиб.

— Тангрининг элчиси айтмоқдаки, — ҳайқирарди Робия, — унинг сўзлари маъносини тушунганингизга Оллоҳ ўзи гувоҳдир!

Эй одамлар! Ниманики сизга қолдираётган бўлсам, барчасини маҳкам сақлаб, риоя қилинг. — Шунда сиз адашмағайсиз! Муқаддас ва ёрқин ибратнома — Оллоҳнинг китоби Қуръонни — сизга қолдираётирман! Буни бутун борлигингиз билан тинглаб, тушуниб олинг! Ишонинг: худо — ягонадир, ўлим ва қиёмат кунни қайта тирилиш — шак-шубҳасиздир, бир зумдаёқ тирилиб, қабрларидан тикка турувчиларни сўроқ қилинадиган кун олдиндан белгилаб қўйилгандир! Ишондингизларми?

— Ишондик! — ҳайқирди пайғамбарга жавобан...

Муҳаммад алайҳиссалом ҳажга келганлар олдида шундай ёхуд таҳминан шунга яқин ваъз ўқиди.

Кўёш кунботар уфққа ёнбошлаган пайтда зиёратчилар тўлқинланиб, ҳаракатга тушиб қолишди — улар илгаригидек, оҳ чекиб Мудзалиф тоғи пойида гулханлар ёқиш иштиёқида эдилар. Аммо Муҳаммад суқутда эди. У зиёратчиларни қуёш уфқ ортига бутунлай чўкиб кетгунча куттириб турди. Шундан сўнггина, аста-секин хотиржамлик билан — шошилишга ҳеч қандай асос, сабаб йўқ эди — оломони Мудзалиф тоғи этаклари сари бошлади. Айрим зиёратчиларнинг қичқира бошлагани, қарсак ва ҳуштак чалишларига энди у беларво, чунки қуёш ботиб кетган, уфқ қорайиб бораётган эди.

Муҳаммад алайҳиссалом беҳарби борган ҳаж маросимлари март ойида бўлиб ўтди, фақат Оллоҳгагина қилинган ибодат, сифиниш яқиндагина исломга кирган зиёратчилар онгиде қадимий одат бўлган қуёш, баҳор, далалар ва ўтлоқларни уйғотувчи, серҳосил этувчи момақалдирос ва ёмғир худосига илтижо қилишлар билан уланиб кетгандек туюларди. Аммо тез орада бу ярамас розолат барҳам топиши лозим, тангри ҳилолий календардан фойдаланиши бежиз бекор қилмади, ҳаж муддати энди йилнинг турли фаслларига тўғри келиши мумкин, муқаддас маросим, қутлуғ зиёратлар ҳадемай мажусийликини эслатувчи аломатлар — қуёш ва сайёраларга сифиниш ҳолларидан бутунлай фориг бўлади. Айримлар Муҳаммадга ёзнинг жазирама иссиқ кунларида зиёратга келиш жуда қийин бўлишини айтиб, нолиндилар. «Ҳаж — бу тангрига қурбон бўлишдир, — деди уларга жавобан Муҳаммад, — қурбон бўлмоқ эса ҳеч қачон осон кечмайди.»

Мино водийсида фақат учтагина бут яқсон қилинмай, қолдирилган эди. Эндиликда улар қачонлардир Исмоил тош отиб қувлаган шайтон тимсоли бўлиб қолдилар. Қадимдан мавжуд бўлган тош отиш удуми янғича мазмун билан бойиди: мусулмонлар ҳар бир бутга қарата еттидандан тош отиб — бу тошлар Мудзалиф тоғи қояларидан териб олинади — ўзларининг шайтонга, у билан ҳар қандай алоқа қилишга бўлган нафратларини ошкор этишади. Тош отаётганларда улар «Тангрим, шу ерда мен сенинг хизматингдан! Шу ерда мен хизматингга шайман!..» деб бошланувчи дуони ўқиб туришади, чунки Мино водийси ҳам Оллоҳ билан ғойибона юз кўришиш мумкин бўлган муқаддас манзилгоҳдир.

— Бутун Мино водийси — қурбонликлар сўйиладиган жойдир! — эълон қилди Муҳаммад. У мусулмонларнинг кечагина бут ва санамлар қад ростлаб турган жойларда жонлиқ сўйишларини истамас, чунки уларнинг қурбонликлари фақатгина ягона Оллоҳга тегишли эди.

Қурбонликлар сўйиш тугаганидан сўнг кўпчилик зиёратчилар ҳажни яқунладилар — улар сочларини устарада тозалатиб олдиришди, эҳромни ечдилар ва одатдаги кундалик ҳаётга қайтдилар.

— Еб-ичинглар, роҳатланинглар — Оллоҳ шундай амр этди! — маълум қилди уларга Муҳаммад. Қадимдан севиқли бўлган байрам исломнинг тозалиги учун хавф туғдирмас эди.

Теварак-атрофга аллақачон сон-соноқсиз чайла ва чодирлар тикилган, савдогарлар молларини ёйишган, бутун Арабистон сарҳадларидан бу ерга кўзбойлоқчилар, шоирлар, хонандалар тўпланишган, хуллас, Мино водийсида бўладиган машҳур ярмарка бошланиш арафасида эди. Қурбон келтирилган жонворлар гўштининг учдан бир бўлаги камбағал, фақирларга ажратилди, ҳамма тўйиб тановул этди, қувнаб яйради.

Муҳаммад алайҳиссалом қурбонлик учун олтмиш учта — ўз ҳаётининг ҳар йили ҳисобига биттадан туя келтирган эди. У ўз хотинлари шарафига эса бир неча сигирни қурбонликка атади. Бу ерга, Мино водийсига Ямандан анча ташвишланган, безовталанган Али етиб келди — Пайғамбар ҳаж зиёратларини садоқатли амакивачаси Алисиз ўтказаетган эди. Муҳаммад алайҳиссалом Али шарафига ҳам қурбонлик учун туялар сотиб олди — агар ривоят қилишларига ишонадиган бўлсак, Али умрининг ҳам ҳар бир йилига биттадан — ўттиз еттига туяни қурбонликка атади. Муҳаммад ва Али зиёратчилар учун мисли кўрилмаган сахийлик билан зиёфат бердилар.

Пайғамбар Мино водийсидан яна Маккага қайтди: бу ерда у Каъбага ибодат қилди, муқаддас булоқ — Замзам сувидан ичди. Шундан сўнггина сочини устарада кирдиририб, эгиндан эҳромни ечди — унинг зиёрати ниҳосига етган эди ва у Мадинага қараб жўнади: у ўз пайғамбарлик вазифасини охириятиб қўйган эди.

— Бугун мен сиз амал қилишингиз лозим бўлган дин йўл-йўриқларини айтиб тугатдим,— тангрининг овозини эшитди Мухаммад пайғамбар ҳажни якунлар экан,— ўз раҳм-шафқатини тўлалигича сизларга бағишладим. Исломи, ўз-ўзини тангри ихтиёрига топширишни — сизнинг динингиз этиб тайинладим...

Ҳаж Мухаммаднинг аҳволини энгиллатмади, унинг хасталиги тобора оғирлаша борди. Барибир у ҳар куни иш билан машғул бўлар, мусулмонларнинг намоз ўқишларига раҳнамолик қилиш учун ўз вақтида масжидга келар эди. Айни чоқда уларни янги юришга соғлар, бу гал ҳам шимолга Йордан дарёси соҳилларига, Византия сарҳадлари сари юришни режалаштираётган эди. Навбатдаги юришга бошчилик қилишни у Мута водийсида жафоакшларча шаҳид бўлган Зайд ибн, Хариснинг ўғли Осама зиммасига юклади. Ушанда Мухаммад отасининг ўлими учун бошқа ҳеч ким эмас, фақат Осама ўч олажагига қатъий ишонч билдирган эди. Осама эндигина йигирма ёшга кирган, мусулмонлар уни бутун бошли юришга раҳнамолик қила олармикин, деб иккиланишар, уларнинг назарида Осамага қараганда анча тажрибали, энг муҳими, муносиб хизматлар кўрсатган одамлар кўп топилар эди. Мухаммад ўз қарорини ўзгартирмади — лашкарни шимол сари Осама бошқариб боради. Май ойининг охирида пайғамбар уни қузатиб қолди.

Осамани қузатиб қолгандан сўнг, эртасигаёқ Мухаммад алайҳиссаломнинг аҳволи кескин оғирлашди.

У ҳали жуда муҳим вазифани бажара олмаганидан таҳликага тушиб ўғонди. Оллоҳ уни чорлагандан бери у тангрининг ҳеч бир амридан бўйин товлормади, бирорта сўзни бузиб айтган эмас, ҳеч нарсани яшириб, сир сақлаб қолгани ҳам йўқ. Вафот тогган мусулмонлар билан доимо ўзи видолашиб қолар, уларнинг қабрлари тепасида дуолар ўқир эди. Аммо кўрган тушидан ойдинлашдики, кимдир, қачондир унинг йўғида вафот этган, бундан пайғамбарни хабардор қилишмаган, ёхуд хабар беришган бўлса-да, хотиридан фаромуш айлаганга ўхшайди. Ун йил давомида юзлаб одамлар — аёллар, болалар, қароллар жон тақсим этишди, у ҳатто марҳумларнинг исмларини ҳам тўлиқ билмайди. Йўқ, у ҳаммаларининг руҳини дуо ўқиб тинчлантиролмаганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам шошилиш керак.

Мухаммад алайҳиссалом бир қарол кўмагида Мадина кўчаларидан ҳали ухлаётган шаҳар чеккасига, қабристонга қараб йўл олди. Вақт ярим тундан оғаётган, янги ой олисдаги тоғлар устида қайиқчадай осилиб турар, қоп-қора осмонда юлдузлар ўтдек чарақлар, қабрлар устида тошлар оқариб куринарди. Унга ҳамдам бўлган қаролнинг айтишича, Мухаммад ибодат қилишни тугатгач, шундай деб ҳайқирган экан:

— Ассалом, эй қабристон аҳли! Улим — сизнинг саодатингиз! Зулмат тўлқинлари аро мусибатлар яқинлашаётир, бири иккинчисидан даҳшатли ва оғир мусибатлар!

Мухаммад алайҳиссаломнинг умматлари учун хавф-ташвишли кунлар бошланаётган эди. Бутпарастлик батамом мағлуб этилди, аммо Арабистон ярим оролининг турли бурчакларида ўзларини Оллоҳнинг элчиси деб эълон қилган сохта пайғамбарлар, алдоқчи-афсунгарлар пайдо бўла бошлашди.

Жанубда, Яман тарафларда ҳокимиятни сохта пайғамбар ал-Освод қўлга олди. Шарқда эса бошқа бир сохта пайғамбар, гўёки Оллоҳдан ваҳий олиб, ўз қуръонини яратган Мусайлчма Мухаммад алайҳиссаломга тинчлик тилайди...» — у ўзининг Мухаммадга ҳамкорлик қилиш ва Арабистонда ҳокимиятни бўлашиб олиш ҳақидаги таклифлари битилган мактубларини одатда шундай бошлар эди. Ямандан ҳам шимолроқда эса ёлғончи, жодугар аёл Сажак одамларни йўлдан оздира бошлади, Марказий Арабистон қабилаларини сохта пайғамбар Тулайка Мухаммадга қарши исён кўтаришга чорпади.

Кўчманчилар эса закот беришдан бош тортишди...

Уша тундан эътиборан Мухаммад пайғамбарнинг аҳволи кун сайин оғирлаша борди. У бамдод намозини ўқиш учун зўра масжидга борди, намоздан сўнг минг машаққат билан ўша кун кўниши керак бўлган хотинининг уйига етиб олди. Хасталик уни Майнунаникида ҳолдан тойдирди — у илк бор ҳушдан кетди, қайта кўз очганида эса ўрнидан туролмади. Пайғамбар ўзини ҳар кунги уйдан-уйга кўчишлардан озод этишларини ва Ойшанинг қарамоғига топширишларини илтимос қилди.

Масжидга бориш учун мажболи етмас, намоз ўқиш чоғи унинг ўрнига Умар имом ўтишга уриниб кўрди, аммо мусул-

монлар норози бўлишгач, Мухаммад бу вазифани бажаришни Абу Бакрга топширди.

Уни мутлақо ёлғиз қолдиришди, ҳатто хотинларини ҳам ёнига қўйишмас эди. Фақат Ойша онагина уни кўришга муваффақ бўлар, унинг ҳолидан хабар олар, унга меҳрибонлик кўргизар эди. Абу Бакр, Умар, Али ва бошқа саҳобалар унга бир лаҳза кўз ташлашар, сўнгра дарҳол ғойиб бўлишарди. Уларнинг ҳар қайсиси ўзларининг ҳамфиқр, ҳамтарафлари билан шошилишча маслаҳатлашишар, ўзларига яқин бўлган кўчманчи қабилаларга чопарлар юборишар эди. Улар бари уммат тақдиридан, бутун Ўшлом тақдирдан тавишга тушаётган эдилар. Эртага ким Мухаммад пайғамбарнинг вориси, ўринбосари бўлиши ҳақидаги масалада ҳали ҳеч нарса ойдин эмасди.

Мухаммад алайҳиссалом ўздан сўнг кимнинг мусулмонлар раҳнамоси бўлишини истар эди? Ҳеч кимга бу ҳақда ҳеч нарса демас, ундан сўрашга эса ҳайқишарди.

Пайғамбарнинг жуда оғир ётгани ҳақидаги гап-сўзлар мусулмонлар ўртасида катта тўлқинлиниш уйғотди. Айрим кишилар Мухаммад алайҳиссаломни вафот этди, деб ҳисоблашар, баъзи бировлар эса, аксинча, пайғамбар ўлмаслиги керак, у мангу барҳаёт инсон деб билишарди. Абу Бакр ва Умар қандай бўлмасин, мусулмонларни тинчлантиришга уринишар, пайғамбарнинг касаллиги хавфли эмас, ўтиб кетади, унинг аҳволи ўнганлапти, ҳадемай соғайиб қолади, деб юпатишарди одамларни. Саккизинчи июнь куни эрталаб, масжидга тўпланган оломон кўзи олдида Ойша она кулбасининг эшиклари оҳиста очилди ва бўсағада Мухаммад алайҳиссалом пайдо бўлди. Уни қўлтигидан суяб туришар, лекин, барибир уни тирик,бешикаст кўрган мусулмонларнинг кўнгиллари тинчланди. Эшикдан то масжидгача тахминан қирқ қадамча келар, мусулмонлар пайғамбарни аниқ-тиниқ кўришди, айримларининг айтиши бўйича, у бир лаҳза жилмайиб ҳам қўйганмиш. Бир дақиқа чамаси ўтгач, Мухаммад масжиддагиларга қарата астагина қўл тебратиб қўйди, эшик ёпилди. Ҳаммалари хотиржам бўлишиб, уй-уйларига тарқалишарди.

Орадан бир неча соат ўтиб, Мухаммад алайҳиссалом вафот этди. Бу асно унинг қошида ёлғиз Ойша она бор эди. Мусулмонлар бир зумда масжидга тўпландилар.

Умар Мухаммаднинг асло вафот этмагани, фақат худди Мусо пайғамбар каби бир муддатга Оллоҳ ҳузурига кетганини айтиб, ҳайқирарди: у тез орада яна қайтиб келади. Умар пайғамбарнинг ўлими ҳақида миш-миш тарқатганларга қилич ўқталгудай ғазабга минган эди.

Ойша онанинг уйдан хабар олган Абу Бакр Мухаммад пайғамбарнинг вафот этганига ишонч ҳосил қилгач, Умарни ҳам ғазабдан тушириш, оғохлантиришга шошилди.

— Мусулмонлар! — қичқирди Абу Бакр, — кимда ким Мухаммадни ҳурматлар, унинг айтганларини бажарар экан, билсинларки, пайғамбаримиз вафот этди. Аммо биз ибодат қиладиган, сифидадан Оллоҳ ўлим билмас, барҳаётдир, абадийдир!

Шомга яқин ҳокимиятни қўлга олиши мумкин бўлган асосий номзодлар аниқланди. Аз-Зубайр ва Талха кўмагига таянган Али ўз ҳамтарафларини Фотиманин уйига тўплади. Ансорлар* Саъд ибн Убад атрофига жам бўлишди ва қўлларидан қурол билан Бану Сайд даҳасида муқим туриб олдилар. Қолган муҳожирлар эса иккига бўлиниб, Абу Бакр ва Умар тарафларига ўтишди. Умарнинг сўзларига қараганда, муҳожирлар ўртасидаги ажралиш уни таҳликага солди. У зудлик билан Абу Бакр ҳузурига борди ва улар бирлашдилар. Уша кечаси Абу Бакр, Умар ўз тарафдошлари билан ансорларнинг бошлиқлари жам бўлишган Бану Сайднинг уйига келдилар.

— Биз тангрининг кўмакчиларимиз, — дейишди ансорлар, — сиз эса, эй муҳожирлар, бизнинг улусимизнинг бир бўлагисиз. Биз сизга орамиздан жой бердик. Мусулмонларнинг раҳнамоси ансорлардан бўлмоғи лозим.

— Сиз айтган гапларнинг ҳаммаси тўғри, — жавоб берди уларга Абу Бакр. Аммо араблар ҳокимият учун фақат қурайш қабиласи вакилини тан олади. Шунинг учун сизларга Умар ёки Абу Убайд иккаласидан бирини тавсия этман.

— Биз ўзимизнинг бошлиқни сайласак, сиз қурайшийлар ҳам ўз йўлбошчингизни танласангиз-чи? — деб қолди шунда ансорлардан бири.

Ансорлар (арабча. ёрдамчилар) — Маккадан Мадинага ҳижрат қилинган пайтда пайғамбарни қўллаб-қувватлаган мадиналиклар.

— Қўлингни бер, Абу Бакр!— қичқирди Умар ҳаяжонда.— Мен сенга қасамёд қиламан!

Умардан сўнг қолган барча муҳожирлар, кейин ансорлар ҳам Абу Бакр номига қасамёд этдилар. «Биз ўшанда Абу Бакр номига қасам ичишдан бош тортган одамни ўлдиришга ҳам тайёр эдик»,— деган экан кейинчалик Умар.

Ансорлар ўзаро яқдил эмасдилар. Муҳожирлар ортида эса бутун бошли Макка, қурайш қабиласи турар эди. «Араблар қурайш ҳокимлигини тан олишадиган», деган сўзлар бежиз айтилмаган, фақатгина қурайшийларнинг куч-қудратига таяниб, ислом эришган ютуқларни асраб қолиш мумкин эди. Юз берган шароитда Умар ва Алига қараганда босиқ фельли, сахий ва яхши ниятли Абу Бакр номига ичган қасамларини бузиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмадилар.

Али ва унинг тарафдошлари тушунишдики, улар Абу Бакр, Умар ва ансорларнинг бирлашган кучларига бас кела олмайдилар.

Эртаси куни тонгда барча мусулмонлар масжидга тўпланишиб, Абу Бакр номига қасамёд этишди — у тангри элчисининг ўринбосари, вориси — биринчи халифа, мусулмон умматининг раҳнамоси бўлди.

— Токи мен Оллоҳ ва унинг элчисига бўйсунар эканман, сиз ҳам менга итоат этинг,— деди у мусулмонларга.

Халифа тайин бўлган эди. Пайғамбарнинг муборак жасадини қаерга қўйиш ҳаммани ўйга толдираётган эди.

Пайғамбарни қандай дафн этиш лозим — ҳеч ким билмас, Қуръонда бунга оид ҳеч нарса дейилмаган эди. Пайғамбарнинг хотинларини дафн билан боғлиқ ишларга аралаштирмадилар. Унинг жасадини Аббос, Али ва бошқа бир неча эркаклар ювишди. Марҳумни уч қават кафанга ўрашди, сўнгра оҳиста сўрига ётқизишди.

Сешанба куни пешин намозидан сўнг мусулмонларнинг Муҳаммад алайҳиссалом билан хайрлашув маросими бошланди — аввал эркаклар, сўнгра эса аёллар, болалар ва қароллар пайғамбар билан видолашдилар. Улар Ойша она уйининг остонасини ҳатлаб ўтишар, дуо ўқишар ва тезда қайтиб чиқар, чунки пайғамбар билан ҳамма видолашиб улгуриши лозим эди. Кечга қадар бир неча минглаб мусулмонлар Муҳаммад пайғамбар билан видолашди, шундан сўнггина кўпчилик унинг чиндан вафот этганига ишонишди.

Токи Абу Бакр аралашиб, ҳал этмагунча, пайғамбарни қаерга дафн этиш устида ҳам анча тортишишди:

— Мен кечагидай аниқ эслайман, тангрининг элчиси «Бирор бир пайғамбар йўқки, уни қазо этган жойида дафн этишмаган бўлсинлар», деб айтган эди. Пайғамбар яна деган эдики, «Набийларнинг қабрларига сигинадиган халққа нафрат ёғилсин...»

Абу Бакрнинг бу сўзларини ҳеч ким рад этолмасди. Аммо Муҳаммад пайғамбар шундай деган бўлиши мумкин — бут-парастликнинг ҳар қандай кўринишидан у қаттиқ нафратланар эди.

Шундай қилиб Муҳаммад пайғамбарни вафоти олдида у ётмоқда бўлган сўрининг жойига дафн этадиган бўлишди. Сўрини чеккароққа суришиб, ўрнидан қабр қовлашди. Чоршанба куни Оллоҳнинг сўнги пайғамбарини дафн этдилар.

Муҳаммад ўз ишини давом эттира оладиган минг-минглаб издошлар қолдирган эди.

Пайғамбарнинг умматлари жамоасини Муҳаммаддан сўнг икки йилдан кўпроқ вақт мобайнида Абу Бакр бошқарди. Унинг даврида солиқ тўлашдан бош тортган кўчманчилар исёни бостирилди, халқ дилига ғулғула солиб, миш-мишлар тарқатаётган барча сохта пайғамбарларга барҳам берилди. Бутун Арабистон ярим ороли — Фрот дарёсининг қуйилиш жойидан тортиб то Улик денгиз соҳилларигача исломга бўйсунди.

Бошқаларига кўра «машҳурроқ» сохта пайғамбар Мусайлимани ҳал қилувчи жангда, бир пайтлар Ухуд яқинидаги тўқнашувда Ҳамзани мағлуб этган Вахши ўлдирди. «Энг яхши одамни ҳам, энг ёмон одамни ҳам мен ўлдирдим»,— дер эди Вахши. Уз умрининг охиригача Вахши Оллоҳ йўлида курашди, ичкиликбозлиги учун бир неча бор қамчилаб уриш жазосига тортилган, аммо бу унинг жасур жангчилик шарафини асло хиралаштирмас эди.

Абу Бакр вафотидан сўнг халифаликка Умар сайланди. У соддалиги, қаттиққўл ва адолатлилиги билан донг таратди. Айтишларича, у, ҳатто аёллардан ҳам маслаҳат олар, танг-

рининг ердаги пайғамбарига ўринбосар бўлганидан сўнг шунчалар ўз мағрурлигини енигишга эришган эди. Умар ҳақидаги ҳаммага аён ҳақиқатлардан бири шуки, ўз қўли остида жамоанинг жуда катта бойлиги бўлатуриб, у асло нафсига эрк бермади, салкам фақирона ҳаёт кечирди. Узи ҳам бойликка учмади, қариндошларига ҳам ҳеч нарса бермади. Бу халифаликлар тарихида кам учрайдиган ҳоллардан биридир.

Умар ўн икки йил халифалик қилди. Бу даврда Фаластин ва Сурия, Миср ва Ливия ҳамда форсийлар юртининг каттагина қисми исломга бўйсунадиган бўлди.

Умардан сўнг халифаликка сайланган Хадичанинг жияни, Муҳаммад пайғамбарнинг куёви Усмон ибн Аффон даврида Византияга юришлар давом этди, бутун форсийлар диёри забт этилди, мусулмон лашкарлари Дарбандни, бутун Доғистонни қўлга олдилар ва Амударё соҳилларига чиқдилар.

Усмон даврига келиб, биринчи халифа Абу Бакр бошлаган муқаддас китоб — Қуръон оятларини жамлаш ишлари якунланди. Муҳаммад пайғамбар ҳали ҳаёт бўлган вақтларда фақат бир неча ваҳийномалар, айрим сураларнинггина тўлиқ-нотўлиқ қўлёзмалари юрарди, холос. Пайғамбарнинг Оллоҳдан олган ваҳийларини ёзиб, тўплаш ва авайлаб сақлаш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмас эди. Вақт эса ўтиб борарди, Қуръонни ёки унинг катта қисмини ёд биладиган одамлар жиҳодда шаҳид бўлар, илоҳий сатрларнинг унутилиш ёки бузиб айтилиш ҳавфи тобора кўринарли нарсага айланиб бораётган эди. Айниқса, муқаддас сура ва оятларни турлича, бузиб ўқиш, талкин этиш сира йўл қўйиб бўлмайдиган ҳол бўлиб, оқибатда айрим тўқнашувлар ҳам содир бўла бошлаганди. Шунинг учун ҳам илоҳий сўзлар нимагаки ёзилган бўлмасин — терригами ё пальма япроғига, сопол лавҳаларга ёки ясси-ланган суюқларга, тошларга ё мато парчаларигами — ҳамма-ҳаммаси йиғиб келинди, муқаддас китобнинг барча билим-донлари сўроқ қилинди ва Муҳаммад пайғамбарнинг котибларини ҳам ўз аъзоси қилиб олган махсус текширувчилар гуруҳи илоҳий китобнинг сўнги, мужассам матнини тузиб чиқишди. Ортиқча, шубҳа туғдирадиган ёзувларни эса бутунлай йўқ қилишга амр этилди.

Қуръон оятларининг аксарияти Муҳаммад пайғамбар ҳаёт пайтларда махсус боблар — сураларга бирлаштирилган эди. Кўпчилиги, лекин ҳаммаси эмас. Қолган оятларни эса олимлар пайғамбарга тушган ваҳийларни ёд билган зукко одамлар — қорилар хотирасига, самовий илҳом ва аниқ моҳиятга таяниб, уларнинг мазмуни, оҳанг ва қофия аломатларига қараб, сураларга жамладилар. Бу тадбир жуда машаққатли бўлди, аммо тузувчилар барча сақланиб қолган оятларни 114 сурага бирлаштира олдилар ва ҳар бир сурага алоҳида ном ҳам беришди. Қуръонда сураларнинг жойлашиш тартибини белгилаш ҳам осон кечмади — Муҳаммад пайғамбар ўзи хоҳлаганича, тўқиб китоб яратмаган эди. Оят ва суралар унинг учун бир-бирига нисбатан бутунлай мустақил равишда мавжуд эди, уларни фақатгина илоҳий китоб Қуръоннинг парчалари, аини қоқда Оллоҳнинг сўзлари экани бир-бирига боғлаб турарди, холос. Барча мусулмонлар севиб такрорловчи «Фатиха» сурасини китобнинг бошланишига, қолган сураларни эса, уларнинг узун-қисқалигига қараб, узунларини олдинги, қисқароқларини эса сўнги саҳифаларга жойлаштириб чиқдилар.

Деярли ҳар бир сура турли даврларда ва ҳар хил сабабга кўра олинган оятлардан иборат бўлди. Қуръон шу кўринишда бизгача етиб келди.

Ўн икки йил мусулмонларга раҳнамолик қилган Усмон ибн Аффон ўлимидан сўнг, Мадина Алини халифаликка кўтарди. Бу даврда Фотима ҳам дунёдан ўтган — у пайғамбарнинг вафотидан сўнг икки йилгина умр кўрди — ва ўлими олдида отасининг қабри ёнига дафн этишларини илтимос қилган эди. Аммо унинг бу илтимосини бажармадилар. Муҳаммад пайғамбар қабри ёнига саҳобалар — Абу Бакр ва Умарни дафн қилишди.

Муҳаммад пайғамбар хотинларининг ҳар қайсисига Ҳайбар водийсидан катта ерлар ажратилган, халифалар томонидан уларга саховат ила нафақалар тайин этилган эди. Ислом уларнинг яна бошқа никоҳга киришларини таъқиқлаганди. Мусулмонлар уларни астойдил ҳурмат қилишар, уларнинг пайғамбар ҳақидаги хикоялари, айниқса, юксак қадрланар, қози ва имомлар кўп масалаларда улар билан маслаҳатлашишар эди.

Саховатли Зайнаб пайғамбар вафотидан сўнг саккиз йил умр кўрди. Унинг меросқўрлари ҳеч нарсага эга бўлолмадилар —

у бор бисотини, шу жумладан халифа Умар инъом этган ўн икки минг дирҳамни ҳам фақирларга тарқатди. Ҳайбарда асир тушган София бўлса, аксинча, тангри элчисининг ўлиmidан сўнг қарийб эллик йил яшаб, анча бойлик орттириг ва салкам юз минг дирҳамлик мерос қолдирди.

Муҳаммад пайғамбар қазо қилган йили эндигина ўн саккиз ёшга тўлган Ойша узоқ ва жўшқин ҳаёт кечирди. У Усмонга қарши совуқ тadbирларда иштирок этди, аз-Зубайр ва Талха тарафида туриб жанг қилди. Айтишларича, Ойша қачонлардир пайғамбар билан ўзи ораларига айрилиқ ташламоқчи бўлган Усмонни кечиролмаган экан. Али ва аз-Зубайр лашкарлари ўртасидаги ҳал қилувчи жанг Ойша шарафига «туя жанги» деган ном олди. Чиндан ҳам ўша жанг чоғи Ойша зирҳли тахтиравон ўрнатилган туяда жанг майдонига кирган ва аз-Зубайр сафдошларини руҳлантирган эди. Энг ўтли олишувлар Ойша атрофида бўлди, уни кўриқлаб, етмиш нафар жангчи шарафли ўлим топди. Аммо аз-Зубайр лашкари мағлуб бўлди. Ойшанинг муқаддас туяси ҳам ўлдирилди, ўзи Алига асир тушди. Мазкур тўқнашувда Зубайр ва Талха нобуд бўлишди, Ойша эса Алига энди Муовияга қарши бирлашини таклиф қилди. Али бу таклифни рад этди ва Ойшани Мадинага қайтариб юборди.

Ойша пайғамбар ҳақидаги ҳикоялари билан шўхрат топди. Муҳаммад пайғамбарнинг қайсидир бир ҳолда қандай ҳаракат қилгани, қайсидир борада кимгадир нима дегани ҳақидаги бир минг икки юзта ҳадисни мусулмонлар Ойшадан эшитишган ва ёдда сақлашган. Муҳаммад пайғамбарга яқин бўлган кишиларнинг ана шундай ҳикояларидан Сунна — мусулмонлар учун ахлоқ ва қонун асослари ташкил топди. Кейинчалик тўпланган мажмуалар олти минг минг ҳадисни ўз ичига олди, халқ орасида Муҳаммад пайғамбар, унинг саҳобалари ҳақида ўз минглаб ҳикоя ва ривоятлар кезиб юрадиган бўлди. Ҳадис илмининг билимдонлари ҳозирги кунга қадар илк бор айтилиши Ойшага бориб тақаладиган ҳадисларни айрича қадрлайдилар.

Пайғамбарнинг бошқа замондошлари ҳақида нима дейиш мумкин? Муҳаммад пайғамбарни кўрган, унинг сўзларини тинглаган минг-минглаб мусулмонлар Оллоҳ йўлида курашиб ўтдилар. Бутун Шимолий Африка бўйлаб зафарли юриш билан Атлантика океани қирғоқларигача етганлар орасида улар бор эдилар, Испания уларни готлар зулмидан озод этувчи халоскорлар сифатида кутиб олди. Муҳаммад пайғамбарнинг ўғил ва набиралари Пиренеяни кўлга киритиб, Бордо атрофларида ҳам пайдо бўлдилар. Уларнинг аксарияти Қуръондан унча кўп нарса ёд билмас, аммо худонинг ягоналигига, фақат тангрининг қонунларигина адолатли эканига, дин йўлида жанг қилиб ўлиш бўлса — энг юксак мукофот, ҳеч бир тўсиқсиз жаннатга йўл бўлажигига шак-шубҳасиз ишонар эдилар.

Инсоният тарихида ўнларча маротаба кўчманчи халқларнинг юксак ривожланиш даражасига эришган юртларни босиб олгани тарихдан маълум, шу маънода арабларнинг ғолибона ҳаракатлари ҳам ажабланарли эмас. Лол қоларли томони шундаки, бошқалар ҳарбий юришлардан олдин ҳам, ғалабадан сўнг ҳам янги цивилизация яратишга асло уриниб кўрмаган. Араблар ўзларига бўйсундирган ерларда эса янгича — араб цивилизациясини барпо этдилар. Бу — дунёдаги айна кунда ҳам тирик ва ривожланишда бўлган бешинчи цивилизациядир. Уни барпо қилишда Муҳаммад — кичиккина Макка шаҳрида яшовчи қурайш Абдуллоҳнинг ўғли, қирқ ёшга тўлган йили тангрининг пайғамбари ва элчиси сифатида одамларга таъсир ўтказа бошлаган улуғ инсон ҳам фаол иштирок этди.

* * *

Ҳаж (арабчада «олға юриш» деган маънони билдиради) исломнинг муқаддас шаҳри Маккага (Саудия Арабистони) зиёратга бориш — ҳар бир мусулмоннинг бурчи ва эзгу орзусидир. Ҳар бир мусулмон одам умри давомида ҳеч бўлмаса бир марта ҳажга бориши керак, аммо бунга ҳамма ҳам имкон топавермайди. Кимнингдир мажолга етмайди, кимдир уй-жойини, оиласини узоқ мuddатга ташлаб кетолмайди, шундай ҳолларда ҳажга ўз «ўринбосари»ни — вакил ал-ҳаж қилиб юборишга ҳам рухсат бор. Бунда вакилнинг ҳаж йўлидаги ҳаражатларини кўтариш талаб этилади. Зиёрат эса йилдан-йил тобора қимматга тушадиган бўлиб бораётир. Кўпчилик пули бўлмаса ҳам, қатъий ниёт қилиб, вақт топиб, Оллоҳнинг марҳаматидан умидворлик билан йўлга тушади, йўл-йўлакай турли ишларни бажариб, поезд паттаси ва овқат учун маблағ топади. Йўл бир неча йилликка чўзилиб кетиши мумкин, аммо мақсад бу машаққатларга арзигулдир. Гарчи барча йўлга чиққанлар Каъбага етиб келолмасалар ҳам, кўнгилдаги ниятнинг ўзи исломда юксак қадрланади. «Менинг ҳузуримга ўз ишларингиз билан эмас, балки ниятларингиз билан келинглар» — Муҳаммад пайғамбарнинг сўзлари — ҳадислардан бирида шундай дейилади.

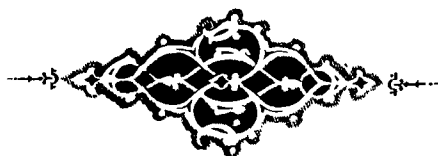
Ҳаж зиёратлари мусулмон йилномасининг сўнгги оғи — зул-ҳижжада амалга оширилади, бир ҳусусияти шуки, мусулмон ойномаси бўйича ҳар йили 11 кун орқага сурилиб, йилнинг ҳар хил фаслларига тўғри келиши мумкин.

Зиёратчилар зул-ҳижжанинг еттинчи кун Маккада бўлишлари лозим. Бу ерда улар ювинадилар, соч-соқолларини қирдириб, муқаддас либос — эҳромга ўрандилар. Эҳром ҳеч бир жойида тикиши бўлмаган, бири гавагга ўраладиган иккинчиси эса елгага ташланувчи икки парча оқ матодан иборатдир. Аёллар албатта бошларини катта рўмол билан ҳимоялайдилар. Эҳром кийгандан сўнг, зиёратчи мусулмонларга ҳеч бир иш билан шуғулланиш, ҳатто заминий ташвишлар ҳақида ўйлаш ҳам мумкин бўлмай қолади. Ҳажнинг «Кичик зиёрат» деб айтиладиган қисми бошланади: Каъба атрофида етти маротаба айланиш, муқаддас қора тошни ўпиш, номоз ўқиш. Сафо ва Марва тепаликлари ўртасида тез юриш, муқаддас қудуқ — Замзамдан сув ичиш амаллари бажарилади. Ривоятга кўра, бу қудуқ саҳрода, юқорида айtilган тепаликлар орасида Гудба Исмоилии кўтариб, чанқоқ азобидан ўлар ҳолга келган Биби Ҳожа қошида сеҳр билан пайдо бўлган эмиш. Орадан қанча асрлар ўтиб, Муҳаммад пайғамбарнинг бобоси Абдул Муталлиб бу қудуқни топган. Зиёратчилар унинг сувидан махсус идишлар, замзамияларда ўз ватанларига олиб кетадилар.

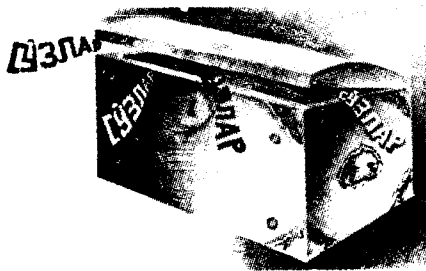
Иккинчи кун зиёратчилар Арафот водийсига боришиб, очик осмон остида тунашгандан сўнг, зул-ҳижжанинг тўққизинчи кун ҳажнинг бош маросими — Араф тоғи пойида туриш амалини уddалашади. Бу маросим кун тиккага келгандан кечга қадар давом этади. Зиёратчилар сўнгга номоз ўқишади, хутба — ваъз тинглашади. Қуёш ботиши биланоқ, зиёратчилар Мудзалиф водийсига шошиладилар ва бу ерда тун бўйи тоат-ибодат қилишади. Зул-ҳижжанинг ўнинчи кун Мино водийсида тош отиш маросими бўлади. Бу ерда мусулмонлар кейинчалик Муҳаммад пайғамбарга ҳалақит берган шайтоннинг югурдаклари деб аташган учта бут бор. Шайтонга нафрат ифодаси сифатида ана шу бутларга ҳар ким еттитадан тош отади. Шундан сўнг қурбонлик сўйиш бошланиб кетади. Мусулмонлар Оллоҳга турли жониворларни қурбонликка келтирадилар. Жонлиқларни Маккага подаларини ҳайдаб келган маҳаллий савдогарлардан ёки бадавийлардан сотиб оладилар. Уч-тўрт кунга чўзиладиган ид ал-идҳа (қурбон байрам) шу кун бошланади.

Ҳаж зиёратларини бажарганлар ҳожи унвонини олишади ва оқ ятак кийиб юришади. Улар катта обрў-эътибор қозонишиб, ўз юртдошлари орасидаги айрим низоли масалаларни ечишда алоҳида нуфузга ҳам эга бўлишади.

Вера ПАНОВА, Юрий ВАХТИН

Тил сандиғи

Қойиш — таомнинг номи. Айниқса, Тошовуз, Хоразм, Тўрткўлда кўп ишлатилади. Ҳамир зувалаларини юпқа қилиб ёйиб (ёзиб) тўртбурчак шаклида қирқиб чиқилади ва қайнаб турган шўрвага солинади. Бу таомни «Лаҳжак» ҳам дейишади.

Талак — омборхона вазифасини ўтовчи уй-хоналардан бири. Масалан;

Ҳалим, ҳалим ҳалакка,
Югуриб бордим талакка.
Икки сичқон уришди
Ҳалимнинг юзи буришди.

(Болалар ўйинидан)

Зағома — ҳунармандлар ясайдиган элаксимон идиш. Лекин унда тешик бўлмайди. Бу идиш Туркменистоннинг баъзи жойларида, Хоразм ва ҚҚАССРда гуруч елпишда ишлатилади. Хоразм ва Тошовузнинг баъзи жойларида уни «тир» деб ҳам атайдилар.

Ўвиз — янги туққан сигирнинг сути. Бу сут қайнатилганда пиширилган тухумга ўхшаб қотиб қолади. Унинг ичига оз-моз тухум чақиб «ўвиз» барак ҳам тайёрланади. 2—3 кундан кейин ўвиз ҳосил бўлмайди.

Чега — 1) қум зарралари; 2) чегаланг — катта масофани эгаллаган қум. Канал ёки ариқлардан қазиб соҳилга ташланган қумгина чегаланг дейилади.

Курдик — жўхори унидан тайёрланадиган ҳоразмча таом. 30-йилларда халқ орасида шундай қўшиқ бор экан:

...Қозонда пишар курдик,
Билмай колхозга кирдик.

Ҳурматли «Тил сандиғи»
жонкуярлари!

Ўзингизга маълум, ушбу рубрика «Ёшлик» журнали саҳифаларида бир неча йилдан буён ёритиб борилмоқда. Қувончли томони шундаки, «Тил сандиғи» ихлосмандлари кун сайин кўпайиб боряпти. Биз тилимизни қадрловчи кишилардан ҳар кун янги сўзлар ёзилган ўнлаб мактублар оламиз. Бундай хайрли ишлари учун мактуб муаллифларидан миннатдоримиз, албатта. Шу ўринда бир фикрнинг таъкидлаб ўтишни истардик. Тўғриси, бизга юборилаётган сўз-

ларнинг барчасидан ҳам фойдаланишнинг имкони йўқ. Сабаби, кўпичча, хат эгалари форсча, тожикча, арабча сўзларни ҳам ёзиб юборишади. Ёки бир қанча сўзлар қатор мактубларда такрорланган ҳоллар ҳам бўлади. Баъзан эса, умуман, сўзларнинг изоҳи кўнгилдагидай бўлмайди. Шунинг учун хатлари журнал саҳифаларида эълон қилинмаган кишилар бизни тўғри тушунишади, деб ўйлаймиз.

Энди сизларга яна бир таклиф билан мурожаат қилмоқчимиз. Бундан кейин «Тил сандиғи»нинг мундарижасини бирмунча янгилаш ниятимиз бор. Ҳақиқий «Тил

сандиғи»да сўзларнинг изоҳи ёки уларнинг адабий тилдаги муқобилдан ташқари, бизнингча, ўша сўзлар иштирок этган мақол-маталлар, топилмоқлар, халқ кўшиқлари ҳам бўлиши лозим. Мухими, тилимизнинг бойлиги янада ёрқинроқ кўринса бўлгани. Ишонамизки, тилимиз жонкуярлари бу ишни ўрнига қўйишади. Биз эса уларнинг энг маъқулларини саралаб, мавриди билан эълон қилиб борамиз.

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК
БЎЛИМИ

Пардевор — бу сўзни «пойдевор» сўзи билан алмаштирмаслик керак. Пойдевор янги уйнинг пастки, яъни бошланиш қисми бўлса, пардевор уйнинг томига ёғоч материалларни ётқизилгандан кейин қилинадиган кичик пахса. «Пар» — юпқа маъносини билдиради. Мисол:

Пардевор-о, пардевор
Пардеворнинг гарди бор.
Уйланмаган йигитларнинг
Юрагини дарди бор.
(Хоразмча ялладан)

Лачак — 1) туркман, хоразмлик ва айрим қорақалпоғистонлик момолар бошига ўрайдиган ўрама; 2) «Лачак» кўчма маънода — масъулият, бурч маъноларида ҳам ишлатилади. Масалан:

Боғда ўсган дарахтнинг,
Баргида печағи бор.
Уйланмаган йигитнинг
Бўйнида лачағи бор.

Ёп — сойнинг хоразмча ва туркманча атамаси.

Ёп бўйида ёрим манинг,
Кўзлари ҳуморим манинг.
(Хоразмча лапардан)

Ўкжа — оёқнинг товони. Ўкжа деб Хоразмда кўпинча туфлининг пошнасига ҳам айтилади.

Учак — том.

Учакка учак боқади,
Елкамни шамол қоқади.
Шу элатда бир ғўжик,
Бай-бай, ичим ёқади.

(Хоразмча ялладан)

Гурвак — Хоразм, Тўрткўл, Тошовузнинг машҳур қовунларидан бирининг номи. Бу тур қовун бошқа жойларда учрамайди.

Тудор — хоразмлик аёлларнинг қадимий безағи. Масалан:

Бошима осганим Хива тудори,
Орасинда ҳилпиллайди бир тори.
(Лапардан)

Қаландарова Сафаргул,
Туркменистон ССР Тошовуз
вилояти, Ильянли ноҳияси,
«Партия XXII съезди» колхозидан

[«Молодость»]
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Мусаввир: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҒИМОВ
Мусахҳиҳ: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ ро-
ман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар
қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма табақча бўлган асарлар
муаллифларга қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган таржима
асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 22.02.90 й. да туширилди.
Босишга 26.03.90 й. да рухсат берилди.
Р-08246. Офсет босма. 1-офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ
Шартли босма табақ — 8,82.
Нашриёт ҳисоб
босма табағи — 12,6. Шартли бўёқли босмада
нашр ҳажми 11.76.315142 нусхада чоп этилади.
Буюртма № 2716.
Баҳоси 50 тийин.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Узбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси.

«Ёшлик», № 4, 1990.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.

НАСР

Шоим БУТАЕВ. Ҳикоялар 5
Ёқуббек ЯКВАЛХУЖАЕВ. Қайтар дунё.
Романинг охири 16, 49

НАЗМ

Хуршид ДАВРОН 3
Болтабой БЕКМАТОВ 14
Хосият БОБОМУРОДОВА 49
Абдумажид АЗИМ 64
Муҳаммад ҒАФФОР 65

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ. Номълум
Фитрат 34
Сандувоч садолари 42
ТИЛ САНДИҒИ 79

САНЪАТ

Сафия СОБИРОВА. Хоразмнинг «Лазги»-
си 66

НИГОҲ

Уйғур шоирлари ижодидан 33
Лазги — 90 40
Аҳмад БОЛИБЕК. Шеърлар 43
«Бўхтон ва ҳақиқат» журналхонлар муҳо-
камасида 44
Паҳлавон МАҲМУД. Рубойлар 46
Муфтий Муҳаммад Содиқ МУҲАММАД
ЮСУФ. Рағбатга эҳтиёж сезилмоқда 48

ПУБЛИЦИСТИКА

Барнобек ЭШПУЛАТОВ. Зарафшонни
излаб 68
Вера ПАНОВА, Юрий ВАХТИН. Муҳаммад
Пайғамбар ҳаёти 73

Муқованинг 1—4 саҳифаларини rassom С. Субҳонов
ишлаган.